

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TUVA-TÜRK DESTANLARINDA ŞEKİL DEĞİŞTİRMELER

Göksal METİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2018

©2018-Göksal METİN

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TUVA-TÜRK DESTANLARINDA ŞEKİL DEĞİŞTİRMELER

SHAPE CHANGİNG EPİCS OF TUVA TURK

Hazırlayan
Göksal METİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

KIRŞEHİR-2018

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Göksal METİN tarafından hazırlanan “*Tuva-Türk Destanlarında Şekil Değiş-tirmeler*” adlı tez çalışması tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Cavit GÜZEL

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Şaziye DİNÇER BAHADIR

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

.../.../2018

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2018

Göksal METİN

ÖZET

TUVA-TÜRK DESTANLARINDAŞEKİL DEĞİŞTİRMELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Göksal METİN

Danışman: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

2018-xiv+ 151

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Dr. Öğr. Üyesi Cavit GÜZEL

Dr. Öğr. Üyesi Şaziye DİNÇER BAHADIR

Destanlar, toplumların sözlü gelenek içerisinde oluşturup, yaydığı ve gelecek nesillere aktardığı kültür miraslarıdır. Destanlarda, kahramanlıklar, zaferler, başarılar, göçler, yenilgiler, ihanetler, dostluklar, düşmanlıklar, acılar ve sevinçler her yönüyle yer alır. Zengin bir kültür ve sanat hazinesi olan Türk destanları Türklerin kültürlerine çok yönlü olarak ışık tutar.

Türk destanlarının vazgeçilmezleri kahramanlardır ve destanlar kahramanları etrafında şekillenir. Kahramanı kahraman yapan ise yüce değerler uğruna ortaya koyduğu mücadelelerdir. Zaman zaman olağanüstüyü de içerisine alan bu mücadeleler milletlerin kültür kodları hakkında önemli verileri barındırır. Kahramanın girdiği mücadelelerde işini kolaylaştıran ve onu başarıya ulaştıran en önemli unsurlardan birisi “şekil değiştirme”dir. Şekil değiştirme, Türk kültürü içerisinde doğan ve gelişen destanlarda yaygın olarak görülebilen bir motiftir.

Bugüne kadar Türk destanları şekil değiştirme motifi açısından tez ölçeğinde ele alınıp incelenmemiştir. Bu çalışma Türk destan ailesine mensup anlatmalarda yer alan şekil değiştirme motifi üzerine yapılan tez boyutunda ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır.

Tuva Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra özerk cumhuriyet statüsü kazanan Türk topluluklarından biridir. Zengin bir kültüre sahip olan Tuvaların, tarihi, coğrafyası ve yaşıyıları hakkında bilgi edinmek için başvurulacak en önemli kaynaklardan biri “*maadrlığ tool*” dedikleri destanlarıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuva destanları yazıya geçirilmeye ve incelenmeye başlanmıştır. Bu destanların önemli bir kısmı da Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.

Bu çalışmada Metin Ergun-Mehmet Aça, Ekrem Arıkoğlu-Buyan Borbaanay ve Salih Mehmet Arçın tarafından, Tuvaca ve Türkiye Türkçesi çevirileriyle birlikte yayımlanmış olan toplam on yedi destan (*Alday-Buuçu, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Kangıvay-Mergen (2), Aldın-Çaagay (2), Aldın-Kurgulday, Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar, Han-Şilgi Attığ Han-Hülük, Arı-Haan, Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge, Şöögün Bora Attığ Şöögün-Köögün, Mögaa Şagaan-Toolay, Tanaa-Herel, Ton-Aralçın Haan, Bayan-Toolay, Haan Töğüldür*) şekil değiştirme motifi açısından incelenmiş ve kimlerin, ne zaman, ne şartlar altında, hangi yerde, nasıl şekil değiştirdiği tespit edilerek şekil değiştirmelerin destanın seyrini nasıl değiştirdiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Dönüşüm, Motif, Şekil Değiştirme, Tuva.

ABSTRACT

TRANSFORMATIONS(SHAPE CHANGING) IN EPICS OF TUVA TURKS

MASTER'S THESIS

Prepared by: Göksal METİN

Supervisor: Prof.Dr. Salahaddin Bekki

2018-xiv+151

Kırşehir Ahi Evran University, Institute Of Social Sciences

Turkish Language and Literature Department

Jury

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Dr. Öğr. Üyesi Cavit GÜZEL

Dr. Öğr. Üyesi Şaziye DİNÇER BAHADIR

Epics are the cultural heritages that societies create, broad cast and pass on to future generations in oral traditions. Heroisms, victories, successes, migrations, defeats, treacheries, friendships, antagonisms, pains and happinesses take part in epics in every aspect. Turkish epics which are rich in culture and art treasures enlighten Turkish cultures in versatility.

Heroes are essential for (the indispensablenesses of) Turkish epics and the epics are formed around their heroes. What makes one a hero is the struggles he reveals for high values. These struggles which sometimes include the phenomenons have important information (data) about the cultural codes of nations. One of the most important facts that makes hero's job easier and lets him be successful during his struggles is transformation (shape changing). Transformation is a commonly seen motive in epics which rise and develop in Turkish culture. In order to analyze the fact of transformation, various studies have been done on the epics of Turks living in a large geography. This thesis is also one of these studies done on the epics of Tuva Turks.

The Republic of Tuva is one of the Turkish societies among those which became a state and an autonomous Republic after the disintegration of the Soviet Union. At the present time, the Republic of Tuva continues its existence as an autonomous republic

dependent to Russian Federation. One of the most important sources to be applied to get information about the history, geography and living styles of Tuvas having a rich culture is their epic named “maadırlıg tool”. Tuva epics have been begun to be examined and put down on paper from the second half of the 19th century. Some important parts of these epics have been published by transferred(translated into) to Turkey Turkish.

By means of this study, totally seventeen sagas (Alday-Buuçu, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Kangıvay-Mergen (2), Aldın-Çaagay (2), Aldın-Kurgulday, Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar, Han-Şilgi Attıg Han-Hülük, Arı-Haan, Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge, Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün, Mögaa Şagaan-Toolay, Tanaa-Herel, Ton-Aralçın Haan, Bayan-Toolay, Haan Tögüldür) published in Tuvan and Turkish languages by Metin Ergun-Mehmet Aça, Ekrem Arıkoğlu-Buyan Borbaanay and Salih Mehmet Arçın have been examined in terms of the motive of transformation and by detecting who changed the shape, when, where, under which conditions, and how they changed the shape have been tried to be determined how it changed the process of the epic.

Key Words: Epic, Transformation, Pattern (ornament), Shape Change, Tuva.

ÖN SÖZ

İnsanlar kendi tarihlerini, geleneklerini, birikimlerini, yaşantılarını gelecek nesillere aktarmak ister. Nesiller de atalarından kendilerine miras kalan değerleri öğrenmek isterler. Bireylerin ve toplumların sahip olduğu bu bilinç, kültürü oluşturur. Kültür, bir toplumun tarihsel süreç içinde ürettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı her türlü maddi, manevi değerlerin bütünüdür.

Türkler tarih boyunca geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlar, birçok devlet kurmuş, birçok milleti kendilerine tabi kılmışlardır. Zengin bir tarih ve zengin bir kültüre sahip olan Türk milletinin bunlara paralel olarak edebiyatı da gelişmiştir. Nitekim çalışma konumuz olan destanlar da bu zengin kültürün ürünlerindedir.

Destanlarda bir milletin basından geçen çeşitli hâdiseler, felâket ve saadetler, yenilgi ve başarılar; aralarından yetişen ve bu hadiselerde önemli roller alan kahramanlar yer alır.

Destanlar, çoğunlukla fert üzerine kurulu görünse de aslında ferdi olmaktan çok içtimaî özelliktedir. Kültürü ve medeniyeti içinde barındıran destanlar; büyük vakalar, olağanüstü insanlar ve bunlar karşısında topluluğun dehşeti, korku ve hayreti; sevgisi saygısına kadar çeşitli duyguları ihtiva eder. Destanların anlattığı olaylar bazen olağan bazen de olağanüstü nitelikte olabilir. Bu sebeple destanlarda mantık dışı durumlara sıklıkla rastlanmaktadır. Bazı destanlarda çok fazla tarihi ve kültürel gerçeklik yer alabilmektedir. Bu özelliğinden dolayı destan, toplumun değer yargılarını ve toplum mantığını günümüze kadar ulaştırabilen anlatı türlerinden birisidir.

Destanlardan yansıyan inançlar, olaylara bakış tarzı, dini ve milli motifler, aile içi ilişkilerle ilgili detaylar, toplumun olaylar karşısında geliştirmiş olduğu değer yargıları dolaylı olarak günümüz yaşantısında da varlığını sürdürmektedir. Destanlarda sıkça geçen ortak motifler bir nevi ait olduğu milletin iç dünyasını yansıtmaktadır.

Motifler destanı besleyen damarlardır ve destanı sürekli canlı ve hareketli kılar. Destan içerisinde yer alan motiflerin en önemlilerinden biri de “Şekil Değiştirme” motifidir. Bu motif kahramanın maceradan maceraya koşarken kullanacağı en önemli kozudur ve kahramanı kahraman yapan unsurların başında gelir.

Tarih boyunca çok geniş coğrafyaya yayılan Türkler, anavatanları Orta Asya’da ve gittikleri diğer yerlerde birçok devlet kurmuşlardır. Her ne kadar sınırlar değişse de

kültürel öz aynı kalmıştır. Bu devletlerden bir tanesi de Tuva Cumhuriyeti'dir. Tuvalılar tarih boyunca çeşitli mücadeleler vermiş ve bu mücadeleleri konu alan pek çok kahramanlık destanını yaratmışlardır. Zengin bir tarih ve kültür hazinesi olan ve içerisinde Türk destanlarına ait pek çok motif bulunan Tuva destanları ve bu destanları besleyen ana damarlardan biri olan “Şekil Değiştirme” motifi çalışmamızın temel konusunu oluşturmaktadır.

“Tuva Türk Destanlarında Şekil Değiştirmeler” adlı bu çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışma sahamız olan Tuva Türklerinin tarihi, coğrafyası, nüfusu, sosyal ve kültürel hayatı, dini inanışları, Tuva destanları, Tuva destanlarındaki tür sorunu, Tuva destanlarıyla ilgili yurt dışında ve Türkiye’de yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. “Türk Kültüründe Şekil Değiştirme” başlıklı ikinci bölümünde ise “Şekil değiştirme nedir?” sorusunun cevabı ve şekil değiştirme motifiyle ilgili yazılan kitaplar ve tezler hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Tuva Türk destanlarındaki şekil değiştirmeler ve çeşitleri tespit edilerek, metinlerle birlikte verilmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise incelenen destanların özetleri verilmiştir.

Çalışma süresince desteğini esirgemeyen bana güç veren ve her zaman yanımda olan hayat arkadaşım Dilek METİN’e, varlığını ve desteğini her zaman yanımda hissettiğim değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi. Cavit GÜZEL’e ve ilham kaynağım, ışığıyla yolumu aydınlatan, o değerli bilgilerini benden esirgemeyen, öğrencisi olmakla her zaman gurur duyduğum ve her zaman da gurur duyacağım çok değerli hocam Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ’ye teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
HARİTALAR LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
BÖLÜM I	1
1. TUVA TÜRKLERİ VE DESTANLARI.....	1
1.1.TUVA TARİHİ	1
1.2. TUVA COĞRAFYASI, NÜFUSU VE KÜLTÜR HAYATI.....	4
1.3. TUVA İNANÇ SİSTEMİ	10
1.4. TUVA DESTANLARI.....	15
1.4.1. Tuva Destanlarında Tür Sorunu.....	22
1.4.2. Tuva Türklerinin Destanları Üzerinde Yapılan Çalışmalar.....	25
1.4.2.1. Çarlık Rusyası Döneminde Yapılan Çalışmalar	26
1.4.2.2. Sovyetler Birliği Döneminde Yapılan Çalışmalar	27
1.4.2.3. Sovyetler Birliği Dönemi Sonrasında Yapılan Çalışmalar	31
1.4.2.4. Türkiye’ de yapılan çalışmalar.....	33
BÖLÜM II.....	36
2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE ŞEKİL DEĞİŞTİRME	36
2.1. ŞEKİL DEĞİŞTİRME (METAMORFOZ) NEDİR?.....	36
2.2. ŞEKİL DEĞİŞTİRMELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 50	
BÖLÜM III	52
3. TUVA TÜRK DESTANLARINDA ŞEKİL DEĞİŞTİRME MOTİFLERİ	52
3.1. İNSANIN FARKLI BİR İNSANA DÖNÜŞMESİ	52
3.2. İNSANIN HAYVANA DÖNÜŞMESİ.....	69
3.3. İNSANIN NESNEYE DÖNÜŞMESİ	92

3.4. HAYVANIN FARKLI BİR HAYVANA DÖNÜŞMESİ.....	100
3.5. HAYVANIN NESNEYE DÖNÜŞMESİ.....	105
3.6. NESNENİN İNSANA YA DA HAYVANA DÖNÜŞMESİ.....	109
3.7. NESNENİN BİR BAŞKA NESNEYE DÖNÜŞMESİ.....	111
BÖLÜM IV.....	113
4. İNCELENEN DESTANLAR VE ÖZETLERİ.....	113
4.1. ALDAY-BUUÇU.....	113
4.2. BOKTU-KİRİŞ, BORA-ŞEELEY.....	115
4.3. KANGIVAY-MERGEN.....	118
4.4. ALDIN-ÇAAGAY.....	120
4.5. ALDIN-KURGULDAY.....	121
4.6. ERELZEY-MERGEN, HARAGALZAY-MERGEN ALIŞKILAR.....	123
4.7. HAN-ŞİLGİ ATTIG HAN-HÜLÜK.....	124
4.8. ARI-HAAN.....	129
4.9. ARZILAN-KARA ATTIG ÇEÇEN-KARA MÖGE.....	131
4.10. ŞÖÖGÜN-BORA ATTIG ŞÖÖGÜN-KÖÖGÜN.....	135
4.11. HAAN-TÖGÜLDÜR.....	138
4.12. MÖGE ŞAGAN TOOLAY.....	140
4.13. TANAA HEREL.....	142
4.14. TON ARALÇIN HAAN.....	144
4.15. BAYAN TOOLAY DESTANI.....	145
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA.....	149
ÖZGEÇMİŞ.....	151

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo: 1.1. Tuva Türklerinin Yerleşim Yerlerine Göre Nüfusu ve Yüzdesi 9

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1.Tuva Arması ve Tuva Bayrağı 14

HARİTALAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Harita: 1.1. Tuva Fiziki Haritası	3
Harita: 1.2. Rusya Federasyonu İçerisinde Tuvunamı Yeri.....	5
Harita: 1.3. Dünya Üzerinde Tuvanın Yeri.....	6
Harita: 1.4. Tuva Şehirleri ve Komşuları	7
Harita: 1.5. Tuva Şehirleri İdari Bölgeleri	8

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda verilmiştir.

ABD	:Alday-Buuçu Destanı
AÇD	:Aldın-Çaagay Destanı
AHD	:Arı-Haan Destanı
AKAÇKMD	:Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı
AKD	:Aldın-Kurgulday Destanı
BKBŞD	:Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı
BTD	:Bayan-Toolay Destanı
EMHMAD	:Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar Destanı
HŞAHHD	:Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı
HTD	:Haan-Tögüldür Destanı
KMD	:Kangıvay-Mergen Destanı
MŞTD	:Möгаа Şagaan-Toolay Destanı
ŞBAŞK	:Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı
TAHD	:Ton-Aralçın Haan Destanı
THD	:Tanaa-Herel Destanı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vs	: Vesaire
vd	: Ve diğerleri
vb	: Ve benzeri

BÖLÜM I

1. TUVA TÜRKLERİ VE DESTANLARI

1.1.TUVA TARİHİ

Sağlam ve güvenilir verilere ulaşmanın zor olmasından ve eldeki verilerin çok kısıtlı kalmasından dolayı Altay Tuvalarının tarihi, büyük ölçüde karanlıktadır. Eldeki verilerin büyük çoğunluğu, ya Rus seyyahların yazdıklarına ya da Altay Tuvalarının kendi kökenleriyle ilgili sözlü anlatılarına dayanmaktadır. Mesela Potapov Tuvaların, Moğolistan'ın batısındaki Hovd (Chovd) ırmağı havzasında yaşayan Altay Tuvaları ya da Altay Uryanhayları olduklarını belirttikten sonra, bunların Altay Uryanhayları arasında yaşayan küçük bir Tuva grubu olduğunu, civarda yaşayan diğer halklar tarafından Uryanhay Moncak olarak adlandırıldıklarını ve kendi öz dilleri olan Tuvacayı büyük ölçüde muhafaza ettiklerini belirtmektedir (1969). Bununla birlikte Altay Tuvalarının kökenlerine ilişkin kesin ve sağlam bilgiler yok denecek kadar azdır. Örneğin hangi tarihlerde bugün yaşadıkları Sengel bölgesine geldikleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir (Aydemir, 2009: 4).

Tuva isminin 3-4. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet kurmuş olan "Toba-Topa" lardan geldiği düşünülmektedir. Ruslar Tuva ismini kullandığı için kendilerine Tıva denmesini tercih ederler. Tuva kelimesi 19. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçmeye başlamış, bunun dışında Tuvalar için: Soyon, Soyot, Uranhay, Uryanhay, Tuba kelimeleri de kullanılmıştır. Tuvaların: Bay-kara, Çoodu, Deleg (Telengit), Dongak, Hertek, İrgit, Kırgıs, Küjuget, Maadı, Oorjak, Oyun, Sat, Salçak (Selçuk), Sayan, Tumat, Toju, Todut, Uygur, Balıkçı, Kuskun, Höyük, Homuşku, Monguş, Ondar, Hovalıg, Hoyug, Sang, Oy-ondar, Kara-ondar, Darhat (Tarkat) gibi boylardan geldikleri düşünülmektedirler (Bapaeva, 2013: 8).

Bugünkü Tuva toprakları tarihi boyunca farklı devletlere ev sahipliği yapmış, pek çok el değiştirmiş ve bu topraklar güçlü devletlerin gözdesi olmuştur. Bunlar içinde en eskisi Hunlardır. 6-8. yüzyıllar arasında Göktürkler, 8-9. yüzyıllar arasında Uygurlar, 9-12. yüzyıllar arasında Yenisey Kırgızları, 1207'de Cengiz Han'ın önderliğinde Moğol hâkimiyetine girmiştir. Çin'deki Moğol egemenliği sona erip, Moğol devleti bölününce Tuva toprakları da Doğu Moğolları olarak adlandırılan Oyratların egemenliğine girmiştir. Daha sonra 16. yüzyılda Altın Hanların, 17. yüzyılda ise Çungarların idaresinde kalan Tuva toprakları, 1758'den itibaren, Mançurya Çin İmparatorluğu'nun egemenliği altına

girmiştir. Mançurya Çin İmparatorluğu' nun egemenliği altına girdikten sonra Şamanizmin yanı sıra, Lamaist Budizm'i kabul etmeye başlamışlar, Tuvalar üzerinde Moğol etkisi 17. yüzyıldan itibaren daha belirgin hale gelmiştir. Tuva'nın kaderi bu sefer 1860 yılında Çin ve Rusya arasında imzalanan Pekin anlaşmasıyla değişmiştir. 19. yüzyılda bölgeye yoğun bir şekilde Rus göçleri olmuş, 1911-1912 yıllarında İmparatorluğun çöküşüyle, bölgede Rusya'nın hâkimiyeti başlamıştır. 1914'te yapılan bir anlaşmayla Tuva, Rusların egemenliği altına girmiştir (Akıncı, 2009: 32).

Tuva, Rusların egemenliğine girince bölgeye olan Rus göçü daha da artmış, Bölgedeki denge Ruslar lehine değişmiş ve Tuva, Rusların sömürgeci zihniyetinin etkisi altına girmiştir. Tuva'daki Rus nüfusu 1912-1918 yılları arasında % 300 artmıştır. Bu göçü Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Uryanhay'ı demir yoluyla Tuva'ya bağlaması etkili olmuştur. Bu demiryolu ağı kitlesel göçü hızlandırmıştır. Böylelikle Ruslar ve Tuvalar daha çabuk kaynaşmaya başlamıştır. 1917'deki Bolşevik devrimi Tuvaların kaderini adeta değiştirmiştir. Uryanhay bölgesinde de oluşan otorite boşluğu nedeniyle Bolşevikler, Beyaz Ordu, Çinliler ve Moğollar Tuva üzerinde hâkimiyet mücadelesine girmiş, Ekim Devrimi'nden sonra Tuva'nın siyasi durumu da belirsizliğini korumuştur. Kızıl ve Beyaz Rusların Tuva topraklarındaki iç savaşı nedeniyle canlarını ve mallarını kaybeden Tuva'nın Ruslara olan düşmanlığı daha da artmıştır. Tuva'yı kendi tarafına çekmek isteyen Kızıl Ruslar, Tuva'ya bağımsızlık vaadinde bulunmuş, iç savaş Kızılların zaferiyle bitince de bu sözlerini tutarak bağımsızlık vaadini gerçekleştirmişlerdir. 18 Temmuz 1918'de Tuva Kurultayı bağımsızlığını ilan etmiş, üç yıl sonra 14 Ağustos 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti kurulmuş, başkent olarak Hem-Beldır (eski Belotsarsk) şehri belirlenmiştir. Daha sonra devletin adı Tuva Halk Cumhuriyeti olarak değişmiştir. Sovyet Rusya'nın, Tuva'yı topraklarına dâhil etmeyip bağımsızlık vermesinin altında bağımsız Tuva'nın Rusya'nın çıkarlarına daha iyi hizmet edeceği ve Moğolistan'la Tuva'nın birleşmesine engel olma düşüncesinin yattığı öne sürülmüştür. Tannu Tuva Cumhuriyeti Moğolistan'la beraber Rusya'nın ilk uydu devletleri olmuşlardır. Tuva bağımsızlığını ilan etmesine rağmen gerek içte gerekse dışta Rusya'ya bağlı kalmış ve egemenliği biraz sözde kalmıştır. Rus ve Moğol etkisi arasında sıkışıp kalmış olan Tuvalılara destek çıkan devlet olmamıştır. Ruslarda, Moğol etkisini azaltmak için kendi politikalarıyla Tuva halkını etkisi altına almaya çalışmıştır. Rusya bölgedeki güç odağını Moğollara kaptırmaktan korkmuştur (Somuncuoğlu, 2002: 135-160).

Rusya, Tuva üzerinde etkisini arttırmış, ekonomik ve siyasi işbirliği yapılmış, Tuva 2. Dünya Savaşı' nın başlamasıyla 1944'te Sovyetler Birliği' ne katılma kararı almıştır. 1946'da Özerk bölge olarak Sovyetler Birliği'ne dâhil olduğu ilan edilmiştir. 1961'de özerk cumhuriyet statüsüne geçmiştir. Milliyetçilik akımı 1980'lerde Tuva'yı da etkilemiş, bu etki 1989'da demokrasi düşüncesini güçlendirmiş ve Tuva Halk Cephesi kurulmuştur. Tuva, Aralık 1990'da "Devlet Egemenlik Bildirisi" ile egemenliğini ilan etmiştir. Tuva Cumhuriyeti Anayasası 1993'te kabul edilmiş, 2000 yılında reform çalışmaları doğrultusunda federal yasalara göre Tuva anayasası oluşturulmuştur (Akıncı, 2009: 32).

Harita: 1.1.Tuva Fiziki Haritası

Şekil: 1.1. Tuva Arması ve Tuva Bayrağı

Bu bilgi ve verilerin yanı sıra, Tuva kahramanlık destanları Tuvaların kendi tarihlerine ve kökenlerine ışık tutmaktadır. Sözlü gelenek yoluyla günümüze ulaşan bu anlatılar her ne kadar bilimsel anlatılar olarak görülme de Tuvalarının yakın tarihi, dili, kültürü ve sosyal hayatlarıyla ilgili pek çok ipucu vermektedir.

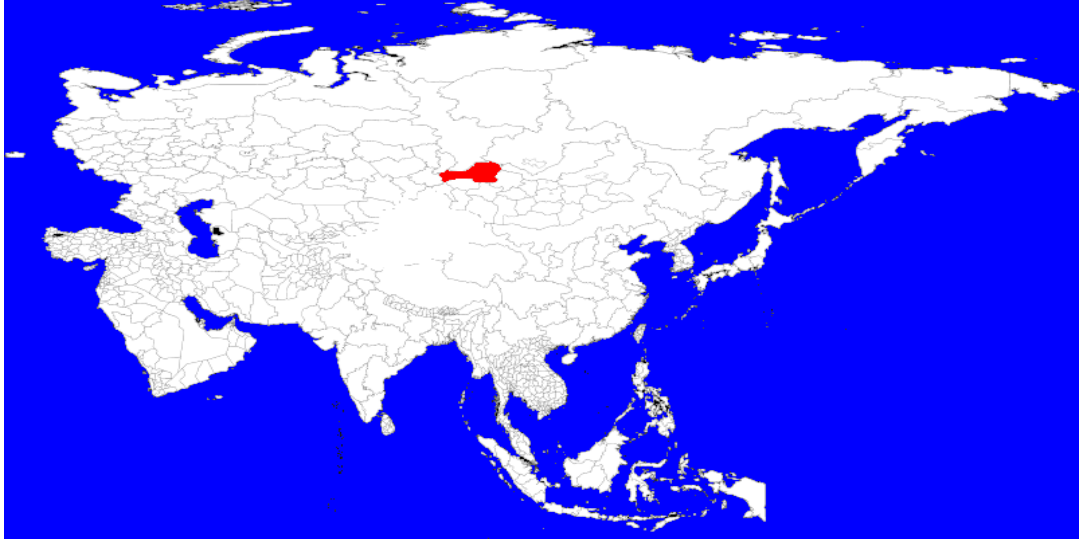
1.2. TUVA COĞRAFYASI, NÜFUSU VE KÜLTÜREL HAYATI

Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir yapısı bulunan Tuva Cumhuriyeti, 49-45°-53.46° kuzey paralelleri ve 88.49°-98.56° doğu meridyenleri içerisinde yer alır. Tuva, Asya kıtasında merkezi bir noktada bulunur; Tuva'nın başkenti Yenisey nehri kenarında bulunan Kızıl'dır. Tuva, Rusya Federasyonu'na bağlı bir cumhuriyettir. Güney sınırları Moğolistan'a bitişik, 170.500 km² lik alanıyla, kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatıda Sayan sıradağlarıyla çevrili olan Sayan-Altay yaylaları bulunur. Batı yakasında, Sayan sıradağları ve Altay dağlarıyla bitişiktir. Güneybatı sınırında Tsagan-Shibetu dağı, Chikhacheva dağı ve Kızıl'ın güneyinde Tannu-Ola sıradağları vardır. Bundan dolayı Tuva, yüksek dağ sıralarıyla çevrili olan, doğanın ekonomik ve siyasal yaşamını belirlediği geniş bir bozkır havzasıdır. Tuva'nın, güneyde Moğolistan, doğuda Buryat Özerk Cumhuriyeti, kuzeydoğuda Rusya'nın İrkutsk bölgesi, kuzeyde Krasknoyarsk bölgesi ve Hakas Özerk Cumhuriyeti, batıda Altay Özerk Cumhuriyeti ile sınırı vardır. Tuva'da çok sayıda nehir vardır, en önemlileri Kızıl'da aşağı ve yukarı Yenisey olarak iki kola ayrılan Yenisey ve Batı Tuva'yı geçerek Yenisey'e katılan Kemchik'tir. Doğu Tuva'da çok sayıda göl vardır ve aynı zamanda, Sibiry melezçamı, sedir, huş, köknar ve gümüş köknar ağaçlarından oluşan Tuva ormanlarının %60'ından fazlası bu bölgede bulunur. Bu taygada (Büyük

Orman) rengineyiği de dâhil olmak üzere çok sayıda hayvan vardır. Bu bölgede sadece Tuva nüfusunun %5'i yaşar ve çoğunluğu avcı ve rengineyiği üreticisidir. Tuva'nın iklimi oldukça serttir. Kış aylarında sıcaklık ortalaması -25°C -35°C arasındadır. Yaz aylarının ortalaması ise +20°C - +30°C arasındadır. Tuva, dört mevsimin görüldüğü bir yerdir. Vadiler yılda 150 metre küpve 300 metre küp arasında yağış alırken dağ yamaçları 400 metre küp ve 600 metre küp arası yağış almaktadır. Su kaynakları bakımından zengin bir ülke olan Tuva, dünyanın en büyük nehirlerinden biri olan Yenisey'e (Ulug Hem)sahiptir. "Beg Hem" ve "Kaa Hem" nehirleri de Ulug Hem (Yenisey) nehriyle birleşerek bereket saçarlar. Tuva, ayrıca irili ufaklı 430 tane göle de ev sahipliği yapmaktadır. Azas, Çağatay, Hindiktig-Höl, Tere-Höl, Süt-Höl, Noyan-Höl bu göllerin en büyükleridir. Göller balıkçılıkla uğraşanların geçim kaynağıdır. Tuva, 50 civarında termal su kaynağını da bünyesinde barındırmaktadır. Tuva Asya kıtasının tam ortasında bulunur (Bapaeva, 2013: 7).

Harita: 1.2.Rusya Federasyonu İçerisinde Tuvunanı Yeri

Harita: 1.3.Dünya Üzerinde Tuva'nın Yeri

Bayan Ölgii iline 45 km uzaklıktaki Sengel kasabası, Altay Dağları'nın doğusunda, yüksek bir noktada yer almaktadır. Bu en yüksek nokta, aynı zamanda Altayların merkezi olarak da kabul edilmektedir. Bu bölgede Tuvalar, yüksek dağlardaki bozkırlarda veya ormanlarda göçebe ve yarı göçebe olarak yaşamışlardır. Göçebelikten kısmi yerleşik hayata geçiş, 1970'li yıllarda başlamıştır. Yerleşik hayata geçiş, zaman içerisinde çok hızlı olmasa da devam etmiştir. 1970'li yıllar boyunca nüfusun yarıyayakını keçe çadırlarda yaşamaktaydı. Bu bölgedeki ağır iklim ve tabiat şartları, Altay Tuvalarının geleneksel hayat biçimlerini ve sosyoekonomik durumlarını büyük oranda etkilemiş ve belirlemiştir. Yılda sadece üç ay sıcaklığın görülmesi ve kışları ısının -50°C ye kadar düşmesi, bölge insanını ekonomik anlamda büyük oranda sınırlamakta ve kısıtlamaktadır. Bölgenin zor coğrafi yapısından ve ağır doğa şartlarından ötürü, hayvancılık ve avcılık, göçebe ve yarıgöçebe hayat süren Altay Tuvalarının tek ekonomik geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanında çok sınırlı olmakla birlikte, ırmak kenarlarındaki sulak arazilere tahıl da ekmektedirler (Aydemir, 2009: 5).

Tuva'nın batısında bozkır bölgesinde bitki örtüsü değişim gösterir; Moğolistan'ın kumluk çoraklıklarına sınırı olan güneybatıda Mongun-Tayga'da iklim kuraktır ve bitki örtüsü zayıftır, fakat nehir vadileri etrafındaki bölgelerde bitki örtüsü zengindir ve atları olduğu kadar öteki hayvanları da geçindirebilir. Batı Tuvalılar geleneksel olarak sığır, koyun, keçi, at ve deve sürülerini olatmaya dayanan ekonomileri olan göçebe bir topluluktur. Arazi ve iklim koşullarına epeyce bağımlıdır. Sürünün ihtiyaçlarına göre mevsimden mevsime başka yere taşınan, kafes çerçevesi, keçe kaplı yurtlarda yaşarlar. Sovyetler döneminde Tuvaların çoğu bir araya getirilerek köylerdeki evlere taşınmışlardı

fakat 1991'den beri kırlara doğru yavaş bir hareketlilik ve doğaya dönüş görülmektedir (Fridman, 2003: 180).

Rusya'nın nüfus yoğunluğu en az olan bölgesi Tuva'dır. Tuva'da 1 km kareye 1.8 kişi düşmektedir. 1999 nüfus sayımına göre şehirleşme oranı 47.8'dir, bu oran Rusya'da 73'tür. Tuva'da kırsal kesimde yaşam daha fazla olup, diğer Rusya bölgelerine oranla şehirleşme daha azdır. Tuva'nın dağlık ve ormanlık araziyle kaplı olması kırsal nüfus oranını pek etkilememiştir. Kişi başına 25 hektar ya da 3.5 bin metre küp orman arazisi düşmektedir. Çok az yağış alır ve kuraklık oldukça fazladır. Başkenti Kızıl, diğer şehirleri Turan, Erzin ve Aktoprak'tır (Somuncuoğlu, 2002: 135).

Harita: 1.4. Tuva Şehirleri ve Komşuları

Tuvalar'a Tuva Cumhuriyeti dışında Çin'in kuzeybatısındaki Şincan (Xinjiang) bölgesinde ve Moğolistan'ın batısı ile kuzeybatısında da rastlanmaktadır. Moğolistan'da sayıları yaklaşık 6.000 olan Tuvaların büyük bir bölümü, ülkenin en batısındaki *Bayan Ölgü*, *Hovd* ve *Uvs* illerinde yaşamaktadır. *Bayan Ölgü* iline bağlı *Sengel (Cengel)* kasabasında yaşayan Tuvalar, *Altay Tuvaları* olarak adlandırılmaktadır. Kazaklarla yaşanan sorunlar, bölgedeki ekonomik sıkıntılar ve işsizlik nedeniyle 1960'lı yıllarda yaklaşık 2.400 olan Altay Tuvalarının sayısı, 1970'li yıllarda yaşanan göçler yüzünden 1980'li yılların başında 1.300'e kadar düşmüştür. 1985'ten itibaren Sengel'den Moğolistan'ın iç bölgelerine doğru yaşanan göç durmuştur. Göç eden ailelerin zamanla geri dönmeleriyle, bölgedeki Tuvaların sayısı tekrar artmaya başlamıştır. 1994 yılında,

özellikle bölgede ilk Tuvaca eğitim veren bir okulun açılmasından sonra 30 aile bütün sürüleriyle birlikte Sengel'e geri dönmüştür. Yine 1995 yılının başlarında 30 aile daha bölgeye geri dönmüştür. En son verilere göre günümüzde Sengel'de yaşayan Tuvaların sayısı, yaklaşık olarak 2.400'dür. Moğolistan'ın kuzeyindeki *Hövsgöl* bölgesinin kuzeybatısında yaşayan, kendilerini *Duha* (*Ducha*) olarak adlandıran ve komşuları Moğollarca *Tsaatan* (geyik yetiştiricisi) olarak nitelendirilen küçük bir Tuva grubu daha vardır ki bunların sayısı yaklaşık olarak 200-250'dir. Bunların dışında Tuvaların yaşadığı bir başka ülke de Çin'dir. Bilimsel çevrelerde genelde *Cungar Tuvaları* (*Jungar-Tuwiner*) olarak bilinen Çin'in kuzeybatısındaki Şincan Özerk Uygur Cumhuriyeti'nde yaşayan Tuvaların sayısı en son verilere göre yaklaşık 3.000'dir. Aynı Kazakistan'ın doğusundaki Altay bölgesinde de bazı küçük Tuva gruplarının yaşadığı bilinmektedir (Aydemir, 2009: 2).

Moğolistan Tuvalarının yaşadıkları bölgeler, Bayan Ölgüy Aймаğı Tsengel Sum'u, Hövsgöl Aймаğı Tsagān Nūr Sum'u, Hovd Aймаğı Buyant Sum'u, Selenge Aймаğı Altanbulag Sum'u, Merkez Aймаğı (Ulanbator) Zamār Sum'u olmak üzere yoğunluk göstermektedir. Darhan ve Erdenet şehirleri, göç edildiği vurgulanan diğer kentlerdir (Bapaeva, 2013: 7).

Tuva Cumhuriyeti 17 idari bölgeye ayrılır. Bu idari bölgeler ve adları şöyledir:

Harita: 1.5. Tuva Şehirleri İdari Bölgeleri

1.Bay-Tayga, 2. Barın-Hemçik, 3. Çöön-Hemçik, 4. Kaa-Hem, 5. Kızıl, 6.Möngün Tayga, 7.Övür, 8. Biy-Hem, 9. Süt-Höl, 10. Tandı, 11.Tere-Höl, 12.Tes-Hem, 13. Toju, 14. Uluğ-Hem, 15.Çaa-Höl, 16. Çedi-Höl, 17. Erzın (Arıkoğlu, 1997: 1561).

1930 yılından itibaren Tuva ekonomisi Sovyet ekonomisinden etkilenmiş olmasına rağmen, yine de Sovyet tipi ekonomiden çok farklıydı. 1943 yılı verilerine göre özel sektör Tuva ekonomisinin yarısından fazlasını elinde bulunduruyordu. 1943 yılındaki başka bir veriye göre ise büyükbaş hayvanların %93.5'i özel mülkiyetteyken, devlet bünyesinde ve çiftliklerde bu oran sadece %6.5'tir. Tuva'da ekonomi genel olarak hayvancılığa dayalıydı ve bu durum bir sanayi hamlesini gerekli kıldı. İşgücü olarak genellikle Rus ve Ukraynalı nüfusun kullanılması Tuvaların nüfus içindeki oranını da azaltmıştır. Tuva, Sovyetler Birliğine dahil olduğu 1944 yılında 95.000 kişilik nüfusun 81.000'i, yani %85'i Tuva'ydı. 1959 yılında yapılan nüfus sayımında 172.000 kişinin 98.000'i Tuva'ydı. Yani 12 yıl içerisinde Tuvaların genel nüfus içindeki oranı %57'ye düşmüştür. Bunun nedeni Tuva'nın hızla Rus göçü almasıdır. Yine de bu oranın diğer Sibiryâ bölgelerinden az olmasının nedeni Tuva'nın hammadde açısından zengin olmamasıdır. Tuvaların yüksek doğum oranına sahip olması nüfusu dengelemiştir. 1989 yılındaki nüfus sayımında Sovyetler Birliğindeki Tuva sayısı 206.160 olarak belirlenmiş, bunlardan 198.448'i Tuva Cumhuriyeti sınırlarında yaşamaktadır (Somuncuoğlu, 2002: 135)

Tuva Türklerinin yerleşim yerlerine göre nüfusu ve yüzdesi aşağıdaki gibidir: (Arıkoğlu, 1997: 1561)

Tablo: 1.1. Tuva Türklerinin Yerleşim Yerlerine Göre Nüfusu ve Yüzdesi

Nüfus	1959	1970	1979	1989	2002
Tuva	97,996 (57.0%)	135,306 (58.6%)	161,888 (60.5%)	198,448 (64.3%)	235,313 (77.0%)
Rus	68,924 (40.1%)	88,385 (38.3%)	96,793 (36.2%)	98,831 (32.0%)	61,442 (20.1%)
Hakas	1,726 (1.0%)	2,120 (0.9%)	2,193 (0.8%)	2,258 (0.7%)	1,219 (0.4%)
Diğer	3,282 (1.9%)	5,053 (2.2%)	6,725 (2.5%)	9,020 (2.9%)	7,526 (2.5%)

Dağlık olması nedeniyle hayvancılık ve yem bitkiciliği gelişmiştir. Ülkede hayvancılık yapılır. Keçi, koyun, inek, yıldı besleyiciliği yaygındır. Tuva'da hayvan varlığı oldukça zengindir. 85 tür hayvan, 300 tür kuş, nehir ve göllerde 18 tür balık bulunur. Nispeten bilinen kertenkele, tavşan, tilki, kurt, ayı, yabanî domuz, ren geyiği, maralın yanı

sıra, dağlarda çok nadir rastlanan türler -yabani teke, yabani koyun (argalı), kar parsı (irbis) da vardır. Sincap ve samur, eskiden beri ticari değeri olan hayvan türleridir (Bapaeva, 2013: 7).

Cumhuriyet topraklarında altın başta olmak üzere pek çok maden çeşidi bulunur. Ülke, nüfus yoğunluğunun azlığına rağmen, ekonomik olarak kendine yeterli değildir ve bütçenin büyük bölümü merkezi hükümet tarafından karşılanır. Hayvancılıkla uğraşan Tuvalar, sanayiyle uğraşan Rusların yanında ekonomik olarak ezilmişlerdir. Bu durum ilerleyen yıllarda Ruslarla Tuvalar arasında iç çatışmalara neden olmuştur (Arıkoğlu, 1997: 1567).

Tuva sosyal yaşamında en önemli unsurlardan biri aile ve aile etrafında var olan sosyal çevredir. Aile, çocuğun iyi yetişmesi için elinden geleni yapar ve onu şekillendirmeye çalışır. Bunun için en önemli görev aneye düşer. Anne çocuğu hem fiziki açıdan büyütür hem de sosyal hayata hazırlar. Baba evin dışındadır, çadırda oturmaz bu geçim kaygısının bir sonucudur ama belli bir yaştan sonra oğlu ile ilgilenerek onu hayata hazırlamaya başlar. Nine ve dede ise geleneklerin aktarıcısı ve öğreticisi durumundadır. Akrabalık ilişkileri çok önemsenir ve çocuğa bu öğretilir. Tuvalılar akrabalarına düşkün olmalarına rağmen akraba evliliğine karşıdır. Tuva'da akraba evliliği kesinlikle yasaktır. Tuvalılar sadece üç kuşaktan akraba olmayan kişilerle evlenebilir. Bahsettiğimiz aile yaşantısı destanlara ve sözlü anlatı türlerine de yansımış ve bu türlerde aynen kendini göstermiştir.

Tuvalılar aileye ve ailenin içerisinde yaşadığı çadıra önem vermişlerdir. Aileyi kültürü yaşatıp, gelecek nesillere aktarımını sağlayacak ana unsur olarak görmüşlerdir.

1.3. TUVA İNANÇ SİSTEMİ

Sibirya bölgesinde bulunan Türkler genelde iki dine birden inanırlar. Tuvalar dışındaki Türk boyları Hristiyan-Şamanist olduğu halde Tuvalar Budist-Şamanist'tir. Halkın tarihi din değişim süreci şöyle olmuştur: Eski Türkler devrinde Tuva Türklerini oluşturan Türk boyları da Budizmin tesirinde kalmışlardır. Budizm, önce Hindistan'da devlet kuran Yüe-Çi Türkleri arasında yayılmıştır. Yüe-Çi'ler, Budizmin yayılmasına yardımcı oldular. Budizm; Toba Türkleri zamanında şimdiki Kuzey Çin'deki eski Türkler arasında da yayıldı. M.S. VI. yüzyıl sonlarında Göktürk Hakanı To-Po (572-581), Budizmi kabul etti. Bu inancı Göktürkler arasında yaymaya çalıştı. Ölümünden sonra, Göktürkler bu dini tutmadılar. Bilge Kağan, bir aralık Budizme meyleder gibi olmuşsa da, Göktürk veziri

Tonyukuk, bu inancın Türk karakterine uymadığını söyleyerek onu vazgeçirmiştir. Tuva halkının atalarından Uygurlar arasında ise Budizm yaygın bir din olarak görülür. Günümüzde Tuva Türkleri hem Gök Tanrı inancının günümüze yansıması olan Şamanizm'i hem de Tibet Budizmi olan Lamaizm'i benimsemişlerdir (Boyunağa, 1975: 59).

Bu inanç siteminde Dalaylama, olağanüstü güçlerle donatarak tanrının yeryüzüne gönderdiği kutsal kişidir. Lama olmak için erkek olmak ve küçük yaşta tapınaklara girmek şarttır. Lamalar tapınakta öğrendiklerini halka anlatmak ve kitaplarda yazılı olan öğütleri halka vermekle görevlidirler (Arıkoğlu, 1997: 1562-1563).

Moğolların 13.yy'da Tuva bölgesini fethetmesiyle 1260'ta Budizme geçen Kubilay Han bu inancı bölgeye taşımıştır. 13.yy'dan Rus devrimine kadar geçen sürede 22 tane Budist tapınağı yapılmıştır. Lamaist Budizm 18.yy'da Mançu idaresi zamanında Tuva'da iyice yerleşmiştir. Budizmin resmi olarak desteklenmesine rağmen, Şamanizm de kendi saf yapısını korumayı bilmiş ve etkinliğini devam ettirmiştir. 18.yy'da Lamaizm Tuva'nın resmi dini olmasına rağmen Şamanizm de varlığını hala korumuş ve iki din arasındaki ilişkiler barışçıl devam etmiştir. Tabii bu barış ortamının oluşmasında bir kişinin birden fazla dine inanması da etkili olmuştur. Diğer bir unsur da iki inanç sisteminde de tabiata ve çevreye saygı esastır. Bu iki inanç sisteminde, tabiat ve çevreyle barışık olma, yaratılmış her şeye saygı duymak, yeşili ve toprağı korumak başlıca dini kurallardandır. Bu nedenle Tuvalar, canlıların yaşam kaynağı olan toprağı eşelememişler, otları ve çiçekleri kökünden kopartmamışlar, ucu yukarı doğru açık ayakkabı giymişler, tabiata yiyecek ve saflığın simgesi olan süt ikram etmişlerdir. 20. yy'ın başında Şamanizm ve Budizmi baskılama yoluna gidilmiş, 1944 yılında 28 manastırın hepsi yıkılmış, Şaman ayinleri yasaklamış ve malzemelerine el konulmuş, 1930'da 725 olan şaman sayısı 1990'da yedi kişiye düşmüştür. 1991'de yeni kurulan Tuva Cumhuriyet'nin resmi dini Budizm olarak belirlenmiştir (Bapaeva, 2013: 12-13).

Altay Tuvaları, belki de inanç sitemlerinin bir gereğı olarak tabiata çok büyük bir saygı duyarlar. Bu saygı bağlamında, bir taraftan tabiata ve tabiat olaylarına, bazı hayvanlara, dağlara, ırmaklara ve su kaynaklarına bir kutsallık atfedilirken, diğer yandan da başta Altay Dağı olmak üzere tabiatın ruhu olduğuna inanılmaktadır. Mesela Altay Dağı adeta tanrılaştırılmakta ve ona çeşitli adaklar sunulmak suretiyle bir takım kötü ruhların etkisinden korunulduğuna inanılmaktadır. Altay Dağı aslında onlar için her şeydir, yani neleri var neleri yoksa hepsi Altay Dağının onlara bir hediyesidir. Böylece Altay onlar için

tıpkı bir baba, onlara her şeyini veren ve onların yaşamalarını sağlayan bir babadır. Bunun içindir ki onlar şükür ve memnuniyetlerini, ona sundukları adaklarla ifade ederler. Bunun yanında ateş de tıpkı diğer Sibirya halklarında olduğu gibi Altay Tuvalarında da en kutsal varlıklardan biridir. Bütün bu motifler, başta masallar olmak üzere Altay Tuvalarının birçok sözlü gelenek ürünü şiirlerinde bariz bir şekilde görülmektedir (Aydemir, 2009: 5).

Ülkeye göç eden Ruslar Hristiyan olup, ülkede Hristiyan-Budizm çekişmesi başlatmışlardır. Bölgede yoğun bir çaba içine giren misyonerler Hakas ve Saha Türklerinin çoğunluğunu Hristiyanlaştırmışlardır. Tuva Türklerini Hristiyanlaştırmak için misyonerler hummalı bir çalışma içerisine girerek, Rusya yönetiminden de izin almış, İncili, Tuva Türkçesine çevrilip 2011 yılında binlerce adet basıldıktan sonra bedava dağıtmışlardır. Tuva Cumhuriyetinin başkenti Kızıl şehrine kilise kurup Tuva gençlerini Hristiyanlığa çekmeye başlamışlardır. Bütün bunlara rağmen bölgede şaman gelenekleri devam etmektedir. Bu devamlılığın mimarı 1992’de 37 Şaman üye ile Tuva Şaman Topluluğunu kuran Kenin Lopsan olmuştur. Kendisi bu oluşumu şöyle özetler:

“1992’de Tuva Şamanları için bir forum oluşturmaya karar verdik. 21 Ekimde Tuva Şamanları Topluluğu’nu kurduk. (...)Sonra, Tuva Adalet Bakanlığı bizi kaydetti ve yasal haklarımızı kazandık. Bunu Tuva Şamanları Topluluğu’nun doğum günü kabul ediyoruz; adı Düngür davul anlamına geliyor. Aynı yıl, Tuva Cumhuriyeti’nin Başkenti Kızıl’da Tuvalı, Amerikalı akademisyenleri ve Avusturyalı Şamanların katılımıyla uluslararası bir sempozyum düzenlemiş olmak bize büyük mutluluk verdi. Aynı yıl, 15 Ekim 1993’te Tuva Cumhuriyeti Hükümeti, Tuva Şamanizm’i araştırmaları için bilimsel bir merkez kurma kararı aldı. Sibirya’da başka bir yerde böyle bir akademik merkez yok, yalnızca burada var. Şamanlara gerçek Şamanlar olduklarına dair üyelik kartı veriyoruz. Organizasyonumuzda yeni; üyelik kartı olan 37 Şaman üyemiz var. Tüm ilçelerde yetenekli genç insanlarımızda var, genç Şamanlar, sayıları çok olmasa da 100-200 kişikadar. Belirli bir zaman sonra onları sınava tabi tutuyor ve eniyilerini üye olarak alıyoruz. Şimdi artık kısıtlamalar olmadan çalışabiliyorlar, ama onları koruyoruz. Tuva’da 1937 yılı öncesinde 200’den fazla faal Şaman vardı, tam rakamı 725. Pragmatik anlamda köylerde bilgi donanımı olan yalnız Şamanlardı. Şimdi ise ülke nüfusundan 210 000’i Tuvalar olmasına rağmen yalnızca 37 kişi var. Köklü kaynaklarımızdan, eski kültürümüzden, spiritüel kültürümüzden Tuva Şamanizm’inin yeniden doğacağına inanıyorum.” (Akıncı, 2009: 14).

1993 yılından bu yana Şaman merkezleri veya bağımsız çalışan Şamanlar Kızıl’da ve kasabalarda faaliyet göstermektedir.

Şamanlar bir dernek çatısı altında toplanmışlar ve bir merkezde halkı tedavi işlerine başlamışlardır. Aslında Tuva’da Şamanizm resmi din olmayıp, halk arasında Lamaizm’den daha yaygın olarak yaşayan bir dindir. Şamanizm’de, Şamanların doğuştan getirdikleri yetenekleri olduğuna inanılır. Bu yetenekleri üstad şamanlar geliştirir ve böylece yeni yetenekli Şamanlar yetişirler. Bu yetenek babadan oğula ya da kıza geçer. Hatta yakını şaman olmayan bir kişide bu yetenekler olabilir. Şamanların en önemli görevleri hastaları tedavi etmektir. Tedavide ot ve çiçeklerden yaptıkları ilaçlar, balık yağı, hayvanların ödlere gibi maddeler kullanırlar. Bunların yanında masaj, ovma ve çekme gibi tedavi yöntemleri kullanırlar. Şamanlar, doğum ve ölüm sonrası törenlerde düngür denilen teflerin eşliğinde günün anlam ve önemi uygun sağlık, mutluluk, huzur ve iyilik dileyen şiirler okurlar. Aslında bunlar şaman dualarıdır (Gedikli, 2013: 36).

Bizde yaygın olarak kullanılan şaman kelimesi Tuva’da ve Sibirya’nın diğer Türk topluluklarında kullanılmaz. Bunun yerine “kam” kelimesinden gelen “ham” kelimesi kullanılır. Kamların yaptığı iş ise hamnaar “şamanlık etmek” fiiliyle karşılanır. Tuva’da uygulandığı biçimiyle Şamanizm, insanları şaman aracılığıyla yukarı ve aşağı dünyanın ruhlarına bağlayan bir inanç sistemidir. Şaman vecd haline (hipnoz durumu da denir) geçiş sayesinde atalarının ve doğanın ruhlarıyla konuşarak kehanette bulunabilen ve geleceği tahmin edebilen, ruhlarını kaybetmiş ya da hastalıktan ıstırap çeken kişileri iyileştiren ve topluluğun sağlığı için ayinler yapan dinsel uygulayıcıdır. Kamlar kamlık kökenlerini, sanatlarını icra ederken dile getirirler. Bu daha çok törenin başladığı sırada, kamın kendisini tanıtmaya sırasında olur. Kam kökeninin gücünü belirtirken, kendilerine seslendiği ruhlara daha inandırıcı gelmekte, onların sözünü niçin yerine getirmeleri gerektiğini belirten açıklamalar yapmaktadır (Arıkoğlu, 1997: 1562-1563).

Kam olmanın şartları şunlardır:

1. Kalıtım yoluyla kam olanlar

Büyük Türkolog W. Radloff Sibirya’da yaptığı gözlemlere dayanarak kalıtım yoluyla kamların erginlenmesini çok güzel şekilde tarif eder: “Şamanlık bilgisi irsidir ve babadan oğula intikal eder. Cetlerin kuvvetiyle şaman olarak tespit edilen şahıs, azalarında birdenbire bir gevşeklik hisseder, bu hal şiddetli bir titreme ile kendini gösterir. Onda kuvvetli bir gayri tabii esneme başlar, göğsünde ağır bir tazyik hisseder, birdenbire şiddetli seslerle bağırma ihtiyacı duyar, sıtmalı gibi titrer, gözleri şiddetle döner, birdenbire yerinden sıçrayarak deli gibi etrafında dönmeye başlar, nihayet ter içerisinde

yere yuvarlanır ve saralı çürpünmelerle kramp içerisinde kıvrılır. Azaları bir şey duymaz, eline ne geçerse yakalar ve yutmaya bakar... Şamanlığa tayin edilen kişi cetlerin arzusuna karşı gelir ve Şamanlık yapmak istemezse korkunç ıstıraplara katlanır veya azgın bir şekilde delirerek kısa zamanda kendisine kıyar veya hastalığının artmasından ölür.”

2. Gökten kamlayanlar

Sibirya Türk topluluklarında göğün çeşitli katlardan oluştuğu inancı yaygındır. Tuva inancına göre gök dokuz katlıdır. Dokuz kat göğün en üst katında Hayırakan (Kayra Kan) yaşar. Yedinci katta ise Hayrakan'ın yardımcıları, göklerin halklarından olan Azarlar ve Hoorlar olarak adlandırılan topluluklar vardır. Bazı kamlar kamlık yeteneklerini bu gökyüzündeki topluluklardan almaktadır. Hastaları tedavi ederken kendi köklerinden olduklarına inandıkları bu toplulukları yardıma çağırırlar.

3. Yer, su iyelerinden kamlayanlar

Tuvaların inancına göre yer, dağ, aşitlar, şifalı sular, kam ağaçların iyeleri (sahipleri) vardır. Bu sahiplerin kızdırılmaması, onlara saygı gösterilip dua edilmesi gerekir. Bu iyelerle iyi geçinilerek tabiatın insana sunduğu yararlı ürünleri artırılması sağlanabilir.

4. Aza ve Buk soyundan gelenler

Azalar ıssız yerlerde, eski yurt ve obalarda, nehir kıyılarında, çukur yerlerin ağzında bulunur. Daha çok akşam kızılığında ortaya çıkarlar. Bazen sadece sesleri duyulur. Çoğunlukla insan kılığındadırlar. Bunun dışında köpek, kuş, yabanî hayvan kılığında da olabilirler.

Aza' ya benzeyen diğer bir ruh da Buk'tur. İnsanların daha önce yaşadığı ve halen yaşamakta oldukları çadırlarda görülürler. İşkence görmüş insan tipindedir. Ortaya çıktığı yerde kötü kalpli insanın bulunduğu inandırılır. Korkutucu ve zehirlidir. Bu yüzden Buk'la karşılaşan insan hastalanabilir. Bu durumda kam çağrılmalıdır. Buklu yerlerden atla geçilirse at hareket edemez olur. Atı yeniden hareket ettirmek için atın dört tabanının bastığı yerin çevresindeki toprak bıçakla kesilir gibi çizilmelidir.

5. Albıs ve Diiren soyundan gelenler

Albıs'lar insanların yaşamadığı ıssız yerlerde guruplar hâlinde görülür. Albısların yeri yurdu, obası oymağı vardır. Kendi aralarında misafirliğe gidip, tanışıp düğün yapıp

evlenirler. Albis'la karşılaşınca bazı kişilerin anlayışı zayıflar, hatta müzmin hastalığa yakalanabilirler (Arıkoğlu, 1997: 1562-1563).

Altay Tuvalarının geleneksel dini olan Şamanizm, kendine özgü kuralları ve ilkeleri konusunda kesin ve katı bir inanç sistemi değil, aksine yayıldığı ve yaşandığı toplumların yerel kültürlerine, gelenek ve görenekleriyle değer yargılarına göre farklılıklar gösteren bir inanış biçimidir.

Tuva'da günümüzde bile Göktanrı inancının izleri yoğun olarak görülmektedir. Günümüze gelene kadar pek çok değişikliğe uğrasa da Tuvalıların kutsal saydıkları unsurlar vardır. Bunların başında ısı, ışık ve hayat kaynağı olan güneş gelir. İkinci olarak gün, ay, yıl ve mevsimleri hesaplamaya yarayan ay vardır. Yer, gök, su, dağ, ayı, Yedigir yıldızı ve süt Tuvalıların diğer kutsal unsurlarıdır ve bu kutsal unsurlar Tuva kahramanlık destanlarında kendisine fazlaca yer bulmuştur.

Şamanizm inancı ve düşünce sistemi Tuva halkı üzerinde etkilidir. Edebi yönü güçlü olan, iyi hitap edebilen ve belli bir mesleği olan şamanlar eski gelenek ve göreneklerin yaşatılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Tuva'da Müslüman azdır. Ancak Türkiye ve diğer Müslüman topluluklar nedeniyle bu sayı gittikçe artmaktadır. 15 Ağustos 1921'de Tuva Cumhuriyeti'nin yirmi iki maddelik anayasasındaki 4. madde ile Tuvalılara din seçme özgürlüğü tanınmıştır.

1.4. TUVA DESTANLARI

Tuva Türklerinde (Tuva'da ve Moğolistan'ın Sengel bölgesinde yaşayanlar), hem destan hem de masal türünü karşılamak amacıyla "tool" terimi kullanılmaktadır. Kahramanlık destanlarına "maadrlıg tool" ya da "maadrlıg epos" denilirken destan için ayrıca "tooju" terimi de kullanılmaktadır. Çok zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Tuva Türklerinde, kahramanlık destanları (maadrlıg tooldar/maadrlıg epos) önemli bir yer tutmaktadır. Tuva Türklerinin inanış ve düşünüş sistemini, gelenek ve göreneklerini, sosyal hayatını, geleceğe yönelik beklentilerini ve geçmişte vermiş olduğu mücadelelerini epik bir hava içerisinde yansıtan kahramanlık destanları, geçmişten günümüze kadar "toolçu" adı verilen sanatkarlar tarafından aktarılmıştır. Kahramanlık destanları, 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden şekillenmeye başlayan Tuva Türk kimliğinin Lamaizm (Sarıg Şajın) ile birlikte en temel dayanağı haline gelmiştir (Aça-Ergun, 2004: 25).

Kahramanlık destanları, Tuva halk edebiyatında önemli yere sahip, büyük ölçekli ve çok vakalı bir türdür. Vakalar kurgusal bir bütünlük içerisinde sunulur. Destan içerisinde zaman zaman olağanüstü unsurlara da yer verilir. Bu olağanüstülük alplerin epik dünyalarının içerisinde onların kahramanlıklarını ortaya koyacak şekilde kendini gösterir.

Tuva destanlarının yaratıldığı toplum içerisinde işlevsel olarak değerlendirildiği de görülür. Kahramanlık destanlarını yaratmak, sanatsal olarak geliştirmek, nesilden nesile aktarmak suretiyle, Tuva halkı kendi düşünce sistemini oluşturmuş, destanları eğitim ve terbiye aracı olarak kullanmıştır (Arıkoğlu-Borbanay, 2007: 15).

Tuva Türkleri için işlevsel açıdan oldukça elverişli ürünler olan destanların derlenmesine XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlanmıştır. Bu derlemeler W. Radlof, G. N. Potanin, N. F. Katanov, F. Y. Kon gibi Rus araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Fakat destanların bilimsel olarak incelenmesi gerçekleştirilmemiştir (Arıkoğlu-Borbanay, 2007: 15).

Tuva kahramanlık destanı, konusu ve anlamı itibariyle üç bölüme ayrılır:

Birinci bölüme kahramanlarının sevgili bulmak için mücadele verdikleri, kahramanlık destanları “On beş harlıg Alday-Sümbür”, “Aldın-Çaa- gay, Anaa-Mergen”, “Han-Şilgi attıg Han-Möge”, “Kan-Kara-Möge”, “Tanaa-Herel” gibi destanlar girer.

Sevgili bulmak, kahramanın yurdundan ilk defa çıkmasının nedeni olduğu gibi, onun kahramanlığa adım atmasıdır da. Çünkü o yerin, göğün kıyısında yaşayan hanın kızı olan çok güzel kraliçeye giderken yolunda sıralanan engelleri zekice aşarak kahramanlık yapar. Oradan gidip kahramanın gelecekteki kayın babası olacak olan hanın obasında ok atmada, at yarışında ve en güçlü rakipler Deer oğlu Demir-Möge, Ay oğlu Aldın-Möge, Hün oğlu Hümüş-Möge, Çer oğlu Çerzi-Möge ve birçok başka efsanevi yaratıkla yarışmak zorunda kalır. Sonunda kahraman kendi gücüyle yarışmayı kazanarak altın kraliçeyi almaya hak kazanır.

Bu bölümdeki bazı kahramanlık destanlarında atış, yarıştan başka, kahramanın han kayın babası sevmediği güveyinden kurtulmak için onu tehlikeli yerlere gönderir. “Tanaa-Herel” destanında, yüz sekiz kadınlı Şan-Haan, Tanaa-Herel’in alıp getirdiği altın kraliçeyi hileyle kendine almak için, şeytan dünyasında Erlik-Lovun’a verdiği çaylak kuşu derisinden elbiseyi, kuzu postundan yeleğini, üzerinde rütbeli kara samurdan şapkasını geri getirmesini ister. Tanaa-Herel hanın o isteğini zorlukları geçerek yer ine getirdikten sonra,

altın kraliçesiyle rahatça yaşamaya devam eder. Böyle yolculuklarda destanın kahramanı cesur, korkusuz, atik, akıllı olarak gösterilir. O, amaç edindiğine mutlaka ulaşır.

Birinci bölümün destanlarında tek neslin kahramanlarından bahsedilmektedir. Orada kahramanın atası bir iki kere anılsa da, destanın asıl amacı sadece o neslin kahramanını konu almaktır. Yapı olarak da, genellikle tek bölümden oluşur.

İkinci bölüme kahramanın sevgili bulma amacından başka, yurda saldıran çeşitli düşmanlarla mücadelesini gösteren “Möge-Şagaan-Toolay”, “Küçün-Hüren attıg Hürü-Maadır”, “Kajır-Kara-Haan”, “Arzılan- Kara attıg Hunan-Kara”, “Bayan-Toolay”, “Arzılan-Kıskıl attıg Arzılan- Mergen” gibi destanlar girer.

Bu bölümün destanlarında, iki veya üç neslin kahramanları hakkında olaylar anlatır. Bununla birlikte her nesil hakkında bir bölüm destanda özel kısmı oluşturur. İki nesli anlatan kahramanlık destanlarında, önce babanın hayatı anlatılıp, ondan sonra onun oğlunun kahramanlıklarına geçilir. Buna örnek olarak “Bayan-Toolay” destanı gösterilebilir. Bu destanın büyük bölümünde ikinci nesil kahramanın yaşadıkları anlatılmaktadır. Birinci neslin kahramanı -baba- onun doğduğu yurdu talan eden istilacı Karatı-Haan’ın elinden ölür.

“Möge-Şagaan-Toolay” destanında üç neslin kahramanlarının hayatı anlatılmıştır. Destanın en büyük kahramanı -dede- hiçbir kahramanlık yapmadan, ölüverir. Onun ikinci kahramanı-oğul- yurda saldıran düşmanlarla mücadele ederek, onların elinden ölür. Üçüncü nesil kahramanın, -torun- doğduğu günden itibaren, büyüme, güçlenme, avlanma, yabani at eğitiminde kendini geliştirme, sevgili bulma ve babasını öldüren istilacı düşmanlarla mücadele etmesine kadarki hayatının bütün bölümleri anlatılmıştır.

Kutsal yurdunu kendi hayatını esirgemedi korumak, istilacıların eline geçen halkı kurtarmak, kendine saldıran acımasız düşmanlara karşı mücadele, ikinci bölüm kahramanlık destanlarının başlıca konusudur. Bu mücadelede kahramanın istilacı düşmanları yenmesi, doğruluk için, dünyada acımasızlığı, merhametsizliği yok etmek için mücadele verenlerin ölümsüz olduğuna dair halkın inancını güçlendirmektedir.

Üçüncü bölümde esas konusu kahramanın istilacı düşmanlara karşı mücadelesini anlatan destanlar vardır. Bunlara örnek olarak, “Kangıvay- Mergen”, “Ulug-Kara-Möge”, “Hööküy-Kara”, “Öleedi-Mergen”, “Er- ge-Kara-Sıybın” gibi birçok destan verilebilir.

Bu bölümün kahramanlık destanlarının özelliği, dış istilacılardan başka, iç düşmanlar -kahramanın annesi, ablası ya da eşi- kahramanla kötü niyetli mücadeleyi

verirler. Onlar ihanet ederek, yurdunu talana gelen düşmana yataklık ederler. Örneğin, “Kangıvay-Mergen” destanında kahramanın eşi kocasına içki içirterek zehirleyip, istilacı düşman Han-Küçü ile birlikte Kangıvay-Mergen’in bütün mallarını, hayvanlarını alıp gider. “Erge-Kara-Sıybın” destanında kahramana karşı onun annesi ve ablası durur. Annesi çadırda saklanan istilacı hanın teşvikiyle oğlunu öldürmek için ona çok zor görevler verip, uzak yolculuklara gönderir. O ise, hasta rolü yapıp yatan annesinin canını kurtarmak için acımasız tehlikeli yolculuklara çıkıp, annesinin istediği bütün şeyleri getirmeye çalışır. Böyle olunca o oğlunu öldürüp kızını yanına alarak, düşmanla birlikte onun yurduna göçüp gider.

Yukarıda gördüğümüz destanlarda kahramanın en yakınları her ne kadar ihanet etseler de, sonunda o yine de kurnaz düşmanları yenecektir. Tuva kahramanlık destanlarında her tarihsel basamak kendi izini bırakıp, değiştirip destanı geliştirmiştir. Başka bir deyişle, aynı destanda çökerken zamanların (bunlar mücadeleyle evlenme ve efsanevi cinler, ejderhalar, şeytanlar, çok başlı yılanlar, boğalarla mücadele) ve yeni zamanın (istilacı hanlar, düşmanlarla mücadele ve dahası) işaretleri görülür.

Bunun sonucunda, yukarıda gördüğümüz birinci bölüm destanlarının en eski olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü eskimiş işaretler, efsanevi, mitolojik unsurlar en çok bunlarda korunmuştur. Diğer iki bölüm, özellikle de ikinci veya üçüncü nesil kahramanlar hakkındaki destanlar, ilk çıkan konuyla birleşerek destanın bir sonraki basamağını veya gelişimini gösterir.

Böylece, her üç bölüme giren destanlar kendi anlamı, konusu itibariyle benzeşmeyen, çeşitli tarihsel basamakların etkisini yansıtmaktadır (Arıkoğlu-Borbanay, 2007: 18-21).

Ünlü Altay bilim adamı S. S. Surazakov Altay destanlarını “amırğa-moos” (ejderha) ile mücadele, alt dünyadan gelen Erlik-Haan ile mücadele, mücadeleyle evlenme, başka hanların saldırılarıyla mücadele, sömürücü acımasız hanla mücadele şeklinde konuları açısından sınıflandırmıştır.

Tuva kahramanlık destanlarının diğer bir özelliği de halkı güzel tarzda göstermesidir. Düşmandan öç alınıp, haklılığın zaferi kanıtlanır. Tokluk ve barış içinde yaşamayla destan sona erer. Böyle bir sonuç, yurdun güzelliklerini ve zenginliklerini, malların ve hayvanların bolluğunu, insanların yaşlanmayı ve ölümü düşünmediklerini,

insanın yoksulluktan kurtulup iyi yaşamaya başladığını içtenlikle över: Bu da göçebe halkın idealini (asıl isteğini) göstermektedir.

Tuva destanlarında birçok konu, şekil ve unsur dışarıdan gelmiştir. Fakat yaratıcılık ve yüzlerce yıl boyunca başka halklarla sıkı ilişkiler sonucunda Tuva halkı kendine has zengin halk edebiyatını geliştirmiştir.

Bazı Tuva destanlarının konusu, anlatım tarzı, türü, komşu olan Moğolların, Kalmıkların, Buryatlarınkilere ve yine dilleri Tuvalarla akraba olan Altayların, Hakasların ve Şorlarınkilere çok benzer. Tuva halk edebiyatında Tibetçe, Moğolca aracılığıyla gelen Hint masal ve hikâyelerinin unsurları ve Moğolca'dan doğrudan aktarılan bazı destanlar da vardır. Tuva destanları “Aldın-Çaagay”, “Ulug-Kara-Möge”, “öledey-Mergen”, Altay destanı “Altay-Buuçay”, Buryat destanı “Yerensey” ile hem konusu, hem de anlatım tarzıyla benzerdir. Tuva destanı “Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley”, Hakas destanı “Pohta-Kiris”, Altay destanı " Altayın Sayın-Salam", Kırgız destanı “Ak-koyan”, Buryat destanları “Ayduray-Mergen”, “Alamji-Mergen” ile konuları ve hükümleri açısından çok benzerdir (Arıkoğlu-Borbanay, 2007: 18-21).

Tuva kahramanlık destanlarının dizelerindeki hece sayısı değişkenlik gösterir ama en yoğun 7-8 ve 11' li hece kullanılır. Aynı metin içerisindeki dizelerin hece sayısı da standart değildir, farklı hece kalıpları aynı metinde yer alabilmektedir. Tuva kahramanlık destanlarında belli bir nazım birimi bulunmamaktadır. Bunun yerine dize kümeleri vardır ve bu kümelere de “tüydek”ya da “tırad” denilmektedir. Uyak türü olarak da her çeşit uyak görülmekle birlikte yarım uyak ve asonans fazlaca kullanılmaktadır. Destanlardaki bir diğer uyak kullanma şekli de hem dize başı hem de dize sonu uyak kullanmadır.

Tuva kahramanlık destanlarının dili sanatsal açıdan oldukça zengindir. Kalıplaşmış sözcük ve cümleler, verilen zıtlık ve karşılaştırmalar, sıfatlar ve abartıya bir de destan anlatıcısının yeteneği eklenince destanlar sanatsal açıdan çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Bu zenginlik ve renklilik destanlarda kendini göstermiş ve Tuva destanlarının sanatsal değerini artırmıştır. Ayrıca atasözü, deyim ve türkülere de destanlarda yer verilmiştir. Tuva destanlarında ritmik bir hava vardır ve bunun sağlayan da söyleyen kişinin şiirsel yeteneği, nağmeli söyleyişi, uyak düzeni ve yapıya dikkat etmesidir. Bu ritmik hava destanlarda iyiden iyiye kendini hissettirir ve kahraman da bu havayı yakalar. Bu nedenle destanlarda bahadırların mücadelesi olağanüstü bir şekilde aylarca sürer, kahramn bu süreçte pek çok şekle girer, fazlasıyla yer değiştirir ve bunlar uzun uzadıya anlatılırken dilin bütün

zenginliği kullanılır. Bu zenginlik sadece olay anlatılırken değil, destanın girişi ve sonundaki uzun kalıplaşmış cümlelerin kullanımında da kendisini göstermektedir.

Tuva kahramanlık destanlarını bu derece zengin yapan unsurların başında anlatıcı gelmektedir. Tuva Türklerinde destan ve masal anlatıcılarına “*toolçu*” adı verilmektedir. Bu kişiler sanatçı ve hafızası güçlü kişilerdir. “*toolçu*” lar hafızasına yerleştirdikleri destanın sayısı ve uzunluğuna göre ustalık katagorisine ayrılmaktadır. Uzun bir destanı anlatabilmek herkesin yapabileceği bir iş değildir, bu işi sadece usta “*toolçu*” lar yapabilmektedir. Bu işe küçük yaşta başlayıp tecrübe kazanmak gerekmektedir ki bu iş “*toolçu*” ların tek ve öncelikli işi değildir. Hepsi hayatlarını idame ettirebilecekleri farklı meslekler yapmaktadırlar. Bu durum da destanların genellikle gece anlatılmasına neden olmuştur ve destanlara daha ulvi bir hava katmıştır. Dinleyenler de anlatıcılara saygıda kusur etmemişler ve dinleme kurallarına riayet etmişlerdir.

Toolçular, masal ve destan anlatmayı, yaşlı akrabalarından ya da usta toolçulardan öğrenmişlerdir. Masal ve destan anlatma tarzı ya da üslubu, babadan oğula ya da ustadan çırağa intikal ettirildiği için farklı masalcılık ve destancılık mektepleri meydana gelmiştir. Terennüm edilen destanların konuları, icra tarzları, kullanılan müzik aletleri vs. Türk dünyasının hemen her noktasında, farklı destancılık mekteplerinin meydana gelmesine neden olmuştur. İster ayrı ayrı, isterse bir bütün halinde ele alınsın, Türk dünyası destancılık geleneklerinde destancıların çeşitli destancılık mekteplerine mensup oldukları görülecektir. Tuva Türklerinin destancılık geleneğinde birkaç destancılık mektebinden söz etmek mümkündür:

1- Ulug-Hem Mektebi: En önemli temsilcileri, Baazanay Tülüş ve onun öğrencileri Baştak-ool Sarıg-Şır, Kırgıs Dadar-ool (Çimçak Kara), Çöldüm-ool Andrey ve diğerleridir.

2- Süt-Höl Mektebi: En önemli anlatıcısı Oorjak Mafınay ve onun öğrencileri Monguş-Hurgul-ool ve oğlu Songaar-ool'dur.

3- Dzun-Hemçik (Dorgun) Mektebi: Temsilcilerinden bildiğimiz Sat Tevek-Kejege ve oğlu Sat Kavaakay'dır.

4- Mongun Tayga Mektebi: En önemli temsilcileri Oorjak Çançı-Höö ve öğrencileri Saaya Sambuu, Salçak Donduk, Oorjak Dadar-ool'dur (Aça-Ergun, 2004: 72).

Tuva Türkleri arasında toolçuları kutsamıştır. Onlar uzun yaşayan, gittiği yeri bereketlendirip şenlendiren, kötülükleri def edip, iyilikleri davet eden her zaman ve her koşulda (cenaze, düğün, toy) destan anlatabilen kişilerdir.

Tuva Türklerinin destanlarının konu-kompozisyon yapısı üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran S. M. Orus-ool, Bu destanların temel bölümleri ya da epizotlarını ve bu epizotlara bağlı temel motifleri şu şekilde tespit etmektedir:

- I. *Başlangıç Bloğu (Giriş Epizotu)*
 - A) *Çocukları Olmayan Ana-Baba*
 - B) *Olağanüstü Doğum*
- II. *Kahramanın Çocukluğu*
 - A) *Kahramanın Hızlı Büyümesi*
 - B) *Kahramanın Olağanüstü Gücü*
- III. *Kahramanın Ad Alması*
 - A) *Atın Yakalanması*
 - B) *Atın Denenmesi*
 - C) *Kahramana ve Atına Ad Verilmesi*
- IV. *Kahramanın Eş/Sözlüsünü Bulmak İçin Sefere Çıkışı*
 - A) *Kız/Gelin/Sözlü Hakkında Bilgi Öğrenme ve Haber Alma*
 - a) *Amcadan*
 - b) *Babadan*
 - c) *Attan*
 - d) *Kutsal Kitaptan (Sudur, Hopçu Kara Sudur)*
 - e) *Diğer Kişilerin Anlattıklarından ve Bunun Dışında Lamadan*
 - f) *Yakından Geçen Üç Kuğudan*
 - B) *Yoldaki Engeller*
 - C) *Bahadırın Kızın Babası Olan Hanın Obasına Varışı*
 - Ç) *Kahramanın Kız İçin yapılan yarışlara Katılması*
- V. *Bahadırın İstilacı Düşmanlara Karşı Mücadelesi*
 - A) *Kahramanın Obasının Talan Edilmesi ve Ana-Baba ve Karısının Tutsak edimesi.*
 - B) *Kahramanın Akrabaları İçin İntikam Alması*
 - C) *Kahramanın Düşmanlarına Karşı Mücadelesi ve Zaferi (Aça-Ergun, 2004: 37).*

Orus-ool, Tuva kahramanlık destanlarının konularının şu ana motiflerden oluştuğunu ifade etmektedir:

1. *Çocuksuz ana-baba*
2. *Ana rahmine olağanüstü düşüş*
3. *Kahramanın olağanüstü doğumu*
4. *Kahramanın hızlı büyümesi*
5. *Kahramanın olağanüstü gücü ve ilk kahramanlığı*
6. *Kahramanın atını bulması, yakalaması, denemesi ve eyerlemesi*
7. *Gelin/sözlü hakkında haber alma.*
8. *Kahramanın kız/gelin için yola çıkması*
9. *Yoldaki engeller*

10. Kahramanın kendisinin ve atının başka bir canlı varlığa dönüşmesi (şekil-kılık değiştirme)
11. Hanın obasına geliş
12. Gelin için düzenlenen yarışmalara katılma
13. Zafer, başlığın verilmesi, kahramanın gelin ya da kızla kendi obasına dönüşü

Bu motifler destanların birinci epizotunu(bölümünü) oluşturmaktadır. İkinci epizotu(bölümü) oluşturan motiflerde şunlardır:

14. Kahramanın kendi obasına dönüşü
15. Obasının talan edilmesi ve ana-babasının tutsak edilmesi
16. Kahramanın düşmanın ülkesine ya da obasına gidişi
17. Kılık değiştirmesi (atıyla birlikte)
18. Kahramanın düşmanın ülkesine, obasına gelişi
19. Düşmanı yenmesi
20. Zafer, tutsak edilen ana-baba ve yağmalanan mal-mülkle kahramanın kendi obasına gelmesi
21. Toy ve mutlu son (Aça-Ergun, 2004: 37).

1.4.1. Tuva Destanlarında Tür Sorunu

Salahaddin Bekki, Tuva, Altay, Hakas ve Şor destanlarının ortak sorunu olan tür karmaşası hakkında *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler* adlı kitabında şu tespitlerde bulunmuştur:

Tuva, Altay, Hakas ve Şor destanları konu bakımından birbirine çok yakındır ve birçok araştırmacı bu destanların arkaik özellikler gösterdiği konusunda birleşmiştir. Bu nedenle bu saha destanları, “kahramanlık destanı” olarak nitelendirilen Oğuz Kağan, Manas, Köroğlu vs. destanlarla konu ve karakteristik açıdan örtüşmez. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bu saha destanları üzerinde araştırma yapan bilim insanları destanlar için farklı terimler kullanmıştır. İ. V. Puhov, Rus bilim adamlarının bu konudaki görüşlerini “Altayskiy narodniy geroičeskiy epos” başlıklı yazısında bir araya getirmiştir. Bu bilim insanlarından S.E. Malov ve N. K. Dimitriev bu metinleri bir masaldan destana geçişte bir ara tür olarak nitelendirir. Ona göre bu metinler ne tam masal ne de tam destandır, bunları “parçalara bölünmüş kahramanlık destanlarının kırıntıları” olarak nitelendirir. Bir diğer bilim insanı V. M. Jirmunskiy bu anlatılardaki olağanüstü doğum, savaşılan yaratıklar, bahadırların kendine has evlilikleri, mitolojik öğeleri dikkate almış ve bunlara “bahadırlık masalı” terimini kullanmıştır. E. M. Meletinsky de bu görüşe aynen katılır.

Yukarda adı geçen bilim insanlarının aksine, Rus araştırmacılarından L. P. Patapov ve A.L. Koptelov bu anlatıların “destan” olduğunu savunur. şakir İbrayev ise kahramanlık destanlarına temel teşkil etmesi ve tarihin bilinmeyen zamanlarında kalıplaşmasından dolayı bu anlatılar için “eski destan” terimini kullanmıştır. Northrop Frye, “romans kahramanı” diye bir tasvir yapmış ve bu tasvirin bu bölge destanlarındaki kahramanlarla karakteristik özellik bakımından uyuştuğu tespit etmiştir. Buna göre kahramanlar güçlü ve cesurdur, ama mücadelede daha çok gizli güçlerini kullanırlar.

Türk araştırmacılarından Emine Gürsoy Naskali, Altay ve Fin-Uygur menşeli pek çok destanı konu bakımından karşılaştırmış ve bu destanlar için “şamanizm kökenli destanlar”, “metafizik destanları”, “tabiat ötesi destanlar”, “eski destanlar” gibi birçok isim önermiştir. Mehmet Aa ise bu destanların kendinden sonra ki dönemlerde çıkan destanlarla konu, tip ve gelenek bakımından fazlaca ilişkili olması nedeniyle “kahramanlık masalı” yerine “arkaik destan” terimini uygun görmüştür.

Salahaddin Bekki, yukarda bahsi geçen tespitlerinin ardından daha önce Maaday-Kara destanı üzerine yaptığı çalışmada da belirttiği gibi bu tür metinlerin mit ve epos (kahramanlık destanı) arasında yer alması, olayların üç boyutlu bir dünya anlayışı ile cereyan etmesi ve destanların aynı zamanda kahramanlık karakteri taşımasından dolayı bu destanların “arkaik kahramanlık destanı” olarak adlandırılmasının uygun olacağını belirtmiştir.

Tuva destanlarıyla ilgili önemli çalışmalar yapan Mehmet Aa, Milli Folklor dergisinin 85. sayısında yayımlanan “Tıva Destan ve Masallarının Araştırılmasında Tr Sorunu” adlı makalesinde bu konuya değinmiştir. Bu çalışmada yaptığı tespitler göre;

Türkiyeli halk edebiyatı araştırcıları, 1990’ların başından itibaren Sibiryaya sahasına da yönelmeye başlamış ve bu bölgede yaşayan Türk topluluklarının sözlü edebiyat geleneklerinin öğrenilmesi ve araştırılması yolunda önemli adımlar atmışlardır.

Eserler Türkiye Türkçesine evrilmiştir. Türkiye Türkçesine kazandırılan metinler bazı problemleri çözerken, Türkiye’deki araştırcılar için yeni problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kavram, adlandırma, tür ve sınıflandırma gibi konularda problemler yaşayan araştırmacılar yaşanan problemlerin çözümü de zikredilen Türk topluluklarının sözlü edebiyat gelenekleriyle bu geleneklerin ortaya koyduğu ürünleri tam anlamıyla öğrenmekten ve bunlar arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapmaktan geçmekte olduğunu düşünmüşlerdir.

Tuva metinlerindeki en önemli problem ise tür sorunu olmuştur. Metinlerin masal mı yoksa destan mı olduğu konusunda tereddüdün yaşandığı yüzlerce metin tespit edilmiştir. Araştırmacılar öncelikle, bu bölgede destan ve masal olarak nitelendirilen metinlerle bunları anlatanların günümüze kadar hangi kavramlarla adlandırıldığına bakmıştır. Tuva Türklerinde, tıpkı diğer Türk topluluklarında da olduğu gibi, destan ve masal metinlerini isimlendirmek için aynı terim, yani, “tool” terimi kullanılmaktadır. Destan ve masal anlatanların her ikisini de “toolçu” diye isimlendiren Tuva sözlü geleneğinde, destanı masallardan ayırabilmek için “maadrlıg tool” terimi, masal için ise “mögelig tool” (kahramanlık masalı) terimi kullanılmıştır. Tuva sözlü geleneğine ait doğrudan destan ve masal türleri içine dâhil edilebilecek yüzlerce metin vardır. Bu metinlerin konu, biçim ve hacim özelliği bakımından bu masaldır, şu destandır diyebileceğimiz net özellikler arz etmesi tür sorununu ortaya çıkarmıştır.

Tuva sözlü edebiyatı araştırmalarının üç önemli ismi, Toguy-ool, Grebnev ve Samdan’ın pek çok konuda fikir ayrılığına düşse de tür sorunuyla ilgili ortak görüşleri şöyledir:

Tür sorunu yaşatan metinlerin çoğu, epik karaktere sahiptirler ve yoğun bir şekilde destan motifleri içermektedirler. Bu tür metinler, derleyiciler tarafından büyük oranda nesir olarak yazıya geçirilmişlerdir. Bir kısmı da anlatıcılar tarafından nesir olarak anlatılmışlardır. Masal olarak anlatılan ve nesir olarak yazıya geçirilen pek çok metin nazım hale dönüştürüldüğünde, metinlerde ortaya çıkan olağanüstülükler, destana ait ritim ve motifler bu metinleri, kahramanlık destanlarına yaklaştırmaktadır. Nesir olarak yazıya geçirilen metinlerin çoğunda ritmik yapı söz konusudur. Bu yapı, daha çok metinlerin anlatımı sırasında kendisini göstermektedir. Ayrıca, bu tür metinler, morfolojik (şekil bilgisi) ve sentaktik (söz dizimi) özellikleri benzer olan parçalardan oluşmaktadır. Bunlar da geleneksel destanın özelliğidir.

Tuva kahramanlık destanlarında tür sorunu oluşmasında şu hususlar daha çok etkili olmuştur:

Destanın manzum, masalın da nesir olduğu, Tuva sözlü geleneğinde destanı ve masalı anlatanın aynı anlatıcı tipi olduğu, sözlü geleneği yaşatan halkın bu tür metinler arasında bir ayrıma gitmemesi, konu ve biçim özellikleriyle masalla destan arasında bir yer işgal eden çok sayıda anlatının ortaya çıkmasına neden olmuştur ve bu anlatıları birbirinden ayırmak çok zordur. Tuva Türklerinin sözlü edebiyat araştırmalarında ortaya

ıkan “ara tür” ve kimi kahramanlık konulu anlatı metnlerinin masal tr içerisine dahil edilmesi sorunu, o bölgedeki Türk topluluklarının sözlü edebiyat geleneklerine yönelik araştırmalarda da görülmektedir. Sözlü gelenek ve bu geleneğin temsilcilerinin (zellikle destan anlatıcılarının) anlatım yeteneği/ustalığı zamanla zayıflamış, manzum ve ezgili bir anlatımın yerini nesir ve ezgisiz anlatım almıştır. Bu durum, destanın acemi anlatıcıların dilinde nesre, özellikle de masal biçimine dönüşmesine neden olmuştur. Masal anlatabilen “toolçu”lar, destan anlatımı sırasında destan metinlerini ister istemez nesre kaydırımış, aktardıkları metinler yazıya geçirilip okunduğunda masal görünümü arz etmiştir.

Türkiye’deki araştırmacılar, Batı tipi metinlere “kahramanlık masalı” diye bir madde ekleyerek bu ara türleri oraya atmak; bütün kahramanlık konulu anlatıları, hacimlerine ve ezgisizliklerine bakmaksızın, Türkiye sahasındaki sisteme uygun bir şekilde “destan” başlığı altına toplamak ve buna göre incelemek; epik karakter arz eden, destan motifleri bakımından zengin olan, morfolojik ve sentaktik özellikleri benzer parçalardan oluşan, destan anlatımı için gerekli olan sanatsal unsurları (formülleri, epitetleri, vd.) barındıran, ritmik yapıya sahip olan, hacmi üç beş sayfadan değil de onlarca sayfadan oluşan kahramanlık konulu metinleri doğrudan “destan” terimiyle adlandırmak ve buna göre incelemek gibi çözümlere başvurmuşlardır.

Sonuç olarak bu konudaki tartışmalara son verip, net bir hüküm verebilmek için Tıva sözlü geleneğinin ortaya koyduğu destan ve masal türünden bütün metinlerin okunması, yukarıda zikredilen özellikler açısından tek tek incelenmesi gerekmektedir. Sağlıklı bir sonuç verebilmesi, ancak, bu ürünleri ortaya çıkaran ve yaşatan sözlü kültür ortamının anlatıcı, dinleyici ve icra bağlamında geçmişten günümüze kadarki gelişim ve değişim süreci de göz önünde tutularak gözden geçirilmesi ve işe yarar tespit ve değerlendirmelerde bulunulmasıyla mümkün olabilecektir.

1.4.2. Tuva Türklerinin Destanları zerinde Yapılan alışmalar

Tuva Türklerinin ve Güney Sibiryա Türk topluluklarının sözlü geleneği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren V. Radlov, G. N. Potanin, N. F. Katanov, F. Ya. Kon gibi isimlerce araştırılıp incelenmeye başlanmıştır. Çarlık Rusya Güney Sibiryա’yı işgal etmiş ve bu yörenin yerli halkının dili, folkloru, tarihi, kültürü, coğrafyası, Rus kökenli misyonerler, asker-sivil yetkililer ve bilim adamları ile bölgede alışan Rus kökenli araştırıcı ve görevlilerle yakın ilişkiler kuran yerli halktan kişilerce araştırılmaya başlanmıştır. şamanizm’i öğrenmek, bölge halkını Hristiyanlaştırmak ve arlık yönetimine

ısrındırmak için bölgeye gelen misyonerler bölge halkına ulaşabilmek ve onlarla yakın ilişkiler kurabilmek için önceliği dil ve folklor ürünlerine vermişlerdir. Ortodoks papazlar için yerli kabilelerin yaşam tarzlarının öğrenilmesi, misyonun başarıya ulaşabilmesi için önemli bir araçtır. Yerlilerin yaşam tarzlarını ve neye inandıklarını öğrenebilmek için sözlü edebiyat ürünleri önemli bir kaynaktı ve bu yüzden Altay misyonerleri dil araştırmalarına paralel olarak folklor mahsullerini de derleyip yazıya geçirmişlerdir (Aça-Ergun, 2004: 11)

Metin Ergun ve Mehmet Aça tarafından “Tıva Kahramanlık Destanları I” adıyla 2004 yılında yayımlanan kitapta, Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerine yapılan çalışmalar (derleme-neşir-inceleme) üç başlık altında ele alınmıştır. Kitapta yer alan başlıklar ve içerikleri şu şekildedir:

- A. Çarlık Rusyası Döneminde Yapılan Çalışmalar,
- B. Sovyetler Birliği Döneminde Yapılan Çalışmalar,
- C. Sovyetler Birliği Dönemi Sonrasında Yapılan Çalışmalar

1.4.2.1. Çarlık Rusyası Döneminde Yapılan Çalışmalar

Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikaları, işgal edilen/edilecek bölgelerin hükümetve kilise tarafından görevlendirilen görevlilerce incelenmesini, "irşat" edilmesini gerektirmiştir. Egemenlik altına alınan bölgelerdeki Tenrici, Şamanist, Budist, Müslüman inançlı yerli halkların Çarlık hükümetine ısıdırılabilmesi için Hristiyanlaştırılmaları amaçlanmış ve bu doğrultuda hükümet ve kilise tarafından görevlendirilen misyonerler, bölge halklarının dilini ve kültürünü öğrenme işine girmişlerdir. Misyonerlerin girişimleri, V. Radlov gibi bilim adamlarının da beğenisini kazanmış, bölgenin Ruslar tarafından işgali, uygarlaşma ve toprakların değerlendirilmesi olarak görülmüştür (Aça-Ergun, 2004: 13).

Çarlık Rusya döneminde, Tuva Türklerinin sözlü geleneğini 19.yy'dan itibaren inceleyen bilim insanları şunlardır:

V. Radlov: Güney Sibiry'a'da öğretmenlik görevi yaparken çeşitli Türk grupları arasında dolaşarak sözlü kültür ürünlerini derleyip 1861 yılında Kiril harfleriyle yayımlamıştır. Altay'dan Bay-Tayga'nın Kara-Höl'üne gelmiş burada konaklayarak bölgede yaşayan Tuva Türklerinden “Küjüttü Modun” ve “Bagay Çuru” adlı destanlar ile dört kıtadan oluşan şiirleri derleyip transkribe ederek yazıya geçirmiştir.

G. N. Potanin: Türk etnografyası ve folkloru uzmanıdır. 1879 yılında Tuva'ya gelmiş Ulug-Hem ve Kara-Hem civarında yaşayan Tuva Türklerinden yirminin üzerinde destan(tool) ve efsane(toolçurgu bolgaş töögü çugaa) derleyip Rus dilinde yazıya geçirmiştir. Derlediği bu metinleri “Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii” adlı dört ciltlik eserin dördüncü cildinde yayımlamıştır. Ayrıca “Mun Hoor Attıg Tümeney”, “Ertine Mergen”, “Kangıvay-Mergen”, “Ösküs-ool”, “Aldın-Çaagay”, “Tana-Herel”, gibi Tuva Türklerince bugün de bilinen destan, masal ve efsane metinlerini de derlemiştir.

N. F. Katanov: Güney Sibirya yerlilerinden ve Hakas Türküdür. 1889 yılında Tuva'da dil, folklor ve etnografya araştırmaları yapmak için altı ay kadar kalmış ve Tuva Türklerinin sözlü geleneğine ait ürünleri “İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka” eserde yayımlamıştır. Eserin birinci cildi gramer, fonetik ve bibliyografya bölümlerinden oluşmuştur. İlave olan ikinci cildinde ise 850 dörtlük civarında ır, yirmiden fazla destan, masal ve toolçurgu çugaalar, yüz kadar bilmece, beş yüz dize kadar ham algışı/şaman algışı yer almıştır.

F. Ya. Kon: 1897-1904 yılları arasında Minusinks'te sürgün hayatı yaşamış, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin araştırma ekibiyle birlikte 1902-1903 yılları arasında Tuva'ya gelmiştir. Hemçik içindeki Ulug-Hem, Kara-Hem, Bii-Hem, Tocu ve Tandın civarında dolaşarak Tuva Türklerinden, “Skazka o Molodtse Hayti Kara” ve “Skazka pro tsarya Çemii” adlı masallar ile “Boktu-Kiriş i Bora-Şeeley” adlı destanı derlemiş, bunları 1934 yılında eserinin “Soyotiyace Ekspeditsiya” adlı üçüncü cildinde yayımlamıştır (Aça-Ergun, 2004: 13-15).

1.4.2.2. Sovyetler Birliği Döneminde Yapılan Çalışmalar

Rusya'da Şubat 1917'de gerçekleştirilen devrim, diğer Türk toplulukları gibi, Tuva Türklerini de doğrudan etkilemiştir. İç savaşla boğuşan Rusya ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde Tuva Türkleri, 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Rusya'da yaşanan iç savaşın Kızılların lehine bitmesi üzerine 1924'te Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin statüsü belirlenmiş, 1926'dan itibaren de Tuva Cumhuriyeti ile Moğolistan arasında diplomatik ilişkiler başlamıştır. Moğolistan'la birlikte Sovyetlerin ilk uydu devleti olarak nitelendirilen Tuva Cumhuriyeti, hem iç işlerinde hem de dış işlerinde Rusya'ya bağlı kalmış, bağımsız bir devlet olamamıştır. Rusya tarafından Tannu Tuva Cumhuriyeti'ne yönelik kültür ve dil politikası devreye sokulmuş, Moğolistan nüfusu Ruslar lehinde kırılmaya çalışılmış ve Moğolca yerine Tuva edebi dili oluşturabilmek için Latin harflerine geçilmiştir. 1944 Rusya'nın girişimleri sonucunda bağımsızlığını kaybederek Rusya'nın

otonom bir cumhuriyeti olmuş, 1946 yılında da Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne dâhil edildiği ilan edilmiştir. 1961 yılında Tuva tekrar otonom bir cumhuriyete dönüşmüştür (Somuncuoğlu, 2002: 164-165).

Latin alfabesine geçiş okuma-yazma oranını artırmış ve halk edebiyatı metinlerinin derlenmesinde etkili olmuştur. Tuva halk şarkıları, masalları, atasözleri, bilmeceleri, destanları Tuva Türkçesinde derlenip Latin alfabesiyle gazete ve kitaplarda yayımlanmıştır (Aça-Ergun, 2004: 16).

Bu dönemde yapılan çalışmalar şu şekildedir:

1938'de Tıva Halk Cumhuriyeti'nin basım evi, içinde “Dalay-Usun-Han” adlı kahramanlık destanının yer aldığı Tuva Masal Kitabı' nı yayımlamıştır.

1941' de Kızıl'da “Revolustun Hereli” (Devrim Şafağı) adlı dergi yayımlanmaya başlamıştır. Bu dergi, Tıva Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun Sanatlar Komitesi' nin organıdır. Bu derginin ilk sayısında, sözlü edebiyat eserlerinin derlenmesinin önemini altını çizen ve derlemecilere yöntem ya da metotlar veren bir yazı yer almıştır. İkinci sayısında itibaren dergide, Tuva kahramanlık destanı “Hayıralıg Kara-Kögel” yayımlanmaya başlamıştır.

1954'te folklor eserlerini derleme yayımlama çalışmalarını organize eden “Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü” Tuva'nın 1944'te bağımsızlık statüsünü bütünüyle kaybetmesi ve Sovyetler Birliği'ne dahil olmasından sonra, kurulmuştur. Bu enstitünün edebiyat ve folklor bölümünün çalışanları, çeşitli bölgelere derlemeye çıkmışlar, anlatıcıları bulup ve folklor metinleri derlemişler, yerli aydın ve öğrencilerden oluşan bir folklor derleme topluluğu oluşturmuşlardır. Sözlü halk edebiyatı ürünlerinin ses kayıt cihazıyla derlenmesi yöntemini uygulamayasokmuştur. Aynı enstitü, Kızıl'da dört (1953, 1962, 1972, 1975), Çadaana'da (1969) bir kez olmak üzere Tuvalı toolçuların, ıraaçıların ve Çeçenlerin katıldığı büyük toplantılar düzenlemiştir. Enstitünün girişimleri ses getirmiş, kolhozcular, işçiler, yazarlar, bilim adamları, sanatçılar da folklor metinleri derleme işlerine katılmışlardır. Ayrıca, bazı okuma yazma bilen destancı vemasalcıların ezberlerinde tuttıkları destan ve masal metinlerini yazıya geçirerek enstitü bünyesindeki arşive teslim ettikleri de olmuştur. Enstitünün edebiyat ve folklor bölümünün arşivinde sayısız atasözü, bilmece, ır, masal, kahramanlık destanı metni toplanmıştır. Adı geçen arşivde yüzlerce destan varyantlarıyla birlikte saklanmıştır. Bunlar arasında: “Harlıg

Alday-Sümbür”ün 16, “Boralday- Mergen”in 13, “Erge-Kara-Sıybın”ın 11, “Hööküy-Mergen”in 11, “Kangıvay-Mergen”in 9, “Ertine-Mergen”in 7 varyantı yer almıştır.

L. V.Grebnev Tıva Türklerinin destanları üzerinde kapsamlı çalışmaları yapanlardan olup, 1957 yılında “*O Narodnosti Tuvinskogo Geroičeskogo Eposa*” adlı yazısını, 1971’de Ulug-Hem Almanah’ta bir başka yazısı olan “*Otrajenie v Tuvinskom Geroičeskom Epose Religioznh Predstavleniy*” i yayımlatmıştır. 1960’ta Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerine yapılmış en önemli çalışmalardan birisi olan ve yine L. V. Grebnev tarafından kaleme alınan “Tuvinskiy Geroičeskiy Epos”, Kızıl’da yayımlanmıştır. Bu eser, Tıva Türklerinin destanlarının teşekkülü meselesi ile konu ve şekil özellikleri üzerine yapılmış çalışmaların başında gelmektedir. Ayrıca 1969’da meşhur destanlar “Boktu-Kiriş, Bora Şeeley” i Rus diline çevirmiştir.

V. M. Jirmunskiy, E. M. Meletinskiy, B. N. Putilov, İ. V. Puhov, V. E. Maynogaşeva ve Potapov gibi araştırmacılar tarafından kaleme alınan bazı kitap ve makalelerde, diğer Güney Sibirya Türk topluluklarının yanı sıra, Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerinde de durulmuştur.

D. Kuular, 1961’de “Bitovanie ‘Gesera’ v Tuve” adlı yazısında Buryatlar, Kalmuklar ve Çinliler arasında meşhur “Gesera” (Tuva Türklerinde “Kezer-Mergen”) destanını ele almıştır. Ayrıca destan “*Açıtı Kezer-Mergen*” adıyla da 1963 ve 1974’te kitap olarak yayımlanmıştır. Ayrıca 1974 yılında **Arzılan-Mergen. Tıva Tooldar** (Kızıl, 1974), yayımlanmıştır.

E. M. Meletinsky, 1963 yılında Türk ve Moğol halk kahramanlık destanlarını ele aldığı “*Bogatırskie Poemi Turko-Mongol’skih Naradov Sibiri*” adlı yazıyı yayımlamıştır.

“*Öskus-ool Bolgaş Karatı-Han*” adlı destan metni, çocukların okuması için 1971 yılında **Oskus-ool i zloy han. Tuvinskie Noradnaya Skazka** (Moskva, 1971) adıyla yayımlanmıştır.

B. N. Putilov’un “*Epos Naradov Sibiri i ego İstoričeskaya Tipologiya*” (s.121-142) adlı yazısı 1972 yılında **Voprosi Yazıka i Fol’klora Naradnostey Severa** (Yakutsk, 1972) adlı eser içerisinde yayımlanmıştır.

O. K. Ç. Darıma tarafından hazırlanan “**Demir-Şilgi Attıg Tevene Möge, Tıva Tooldar**” adlı kitap 1972 yılında yayımlanmıştır. Kitapta, O.Ç. Çandı-Höö tarafından anlatılan “Demir-Şilgi Attıg Temene-Möge”, “Arzılan-Kara Attıg Hunan-Kara”, “Boralday Mergen”, “Çanağaş-ool”, “Elestey Aşak”, “İlbiçi-Kara”, “Kalçaa-Kara”, “Ak-Hevek

Aşak”, “Aran-Çula Attıg Ayın-Diiren”, “Dugay Dayangış”, “Üjen İyi İyaj Buttug Şiree”, “Ançı-Kalga”, “Ösküs-ool”, “Arganın Ak-Kodanı”, “Moortay” adlı destan ve masal metinleri yer almıştır. Yine 1972 yılında, O.K.Ç Darıma tarafından hazırlanan **Mannaynın Tooldrı** (Kızıl, 1972) adlı kitap yayımlanmıştır. Kitap, meşhur destancı Oorjak Mannay Namzıraevič’ ten derlenen metinlerden oluşmaktadır.

1975 yılında Sovyetler Birliği haklarının kahramanlık destaları yayımlanmaya başlanmış ve bu serinin birinci cildi olan Geroişeskiy Epos Narodov SSSR (1. c. Moskva, 1975) nin 352-367. sayfaları arasında TuvaTürklerinin kahramanlık destanlarına da yer verilmiştir.

V. E. Maynogaşeva tarafından yazılan “**Hakasskaya i Tuvinskaya Versii Eposa o Pohta-Kirise (Boktu-Kirişe)** 1975’te yayımlanan Tipologiya Narodnogo Eposa, (Moskva 1975) adlı kitabın içerisinde yer alanmış ve yazıda (s.82-91), “Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley” destanının Tuva ve Hakas varyantları (Pohta-Kiris) karşılaştırılmıştır.

A. K. Kalzan'ın redaktörlüğünde A. K. Kalzan, L. V. Grebnev, D. S. Kuular, S. B. Pürbü, Ç. Ç. Kuular, S. M. Sat ve Z. B. Samdan tarafından kaleme alınan **Tıva Ulustun Aas Çogaalı** (Kızıl 1976) adlı eser 1976 yılındayayımlanmıştır.

O. Darıma tarafından **Tıva Tooldar. BaazanaynınTooldarı** (Kızıl, 1976) adlı kitap 1976 yılında yayımlanmıştır. Kitapta, meşhur toolçu Baazafıay'dan derlenen “Kangıvay Mergen”, “Avaa-Çeçen Ugbalıg, Angır-Çeçen Dunmalıg Aldın-Çaagay”, “Çavaa Kılban Attıg Çangıs-Karış”, “Arbıgan-aastıg-Angaş”, “Manı-SavbıHaan”, “Ulug-Kara Möge”, “Tos OoldugToktagana Kuruyak”, “Boralday Aşak”, “Adıgan Aşak”, “Ösküs-ool”, “Çaçırğa Tıpkan Haan” adlı destan ve masal metinlerine yer verilmiştir.

A. K. Kalzan tarafından hazırlanan **Kangıvay-Mergen. Tıva Ulustun Toolu** (Kızıl 1979) adlı eser 1979 yılında yayımlanmıştır.

M. Hadahane tarafından **Oskus-ool i Zolotaya Dangına** (Kızıl, 1980) adlı eser 1980 yılında yayımlanmıştır.

Kazak bilim adamı Rahmankul Berdibaev, Tuva Türklerinin kahramanlık destanlarından “Boktu-Kiriş, Bora Şeeley”in konu özelliklerini ele alınmış, Berdibaev’in bu kısa değerlendirmesi, Tuva Türklerinin kahramanlık destanlarının konu ve tip özelliklerini öğrenme ve anlamada yardımcı olmaktadır.

D. Kuular ve B. Kudup tarafından hazırlanan **Bora-Şokar Attıg Boralday** (Kızıl 1983) adlı eser 1983 yılında yayımlanmıştır. Eser, meşhur toolçu Hürgül-ool Sazıg-Hunaeviç Monguş tarafından anlatılan “Bora-Şokar Attıg Boralday” adlı destana yer vermiştir. Ayrıca, eserin sonunda, destancı hakkında O. Darıma tarafından kaleme alınan kısa yazı ile D.S. Kuular tarafından kaleme alınan destanla ilgili açıklama da yer almıştır.

S. M. Baysklan'ın Tuva kahramanlık destanlarındaki tasvir araçlarını, yollarını konu edindiği “*İzobrazitelnze Sredstva Tuvinskih Geroičeskih Skazaniya*” adlı yazısı, 1986 yılında **İssledovaniye Po Tuvinskoy Filologii** (Kızıl, 1986) adlı eserde yayımlanmıştır.

M. B. Kenin-Lopsan tarafından 1986 yılında, **Tanaa-Herel** (Kızıl, 1986) adlı eser yayımlanmıştır.

Grebnev'in 1960'ta yayımladığı çalışmasından sonra yapılan en önemli çalışmalardan olan ve S. M. Baysklan tarafından 1987 yılında kaleme alınan **Poetika Tuvinskogo Geroičeskogo Eposa** (Kızıl, 1987) adlı eser yayımlanmıştır (Aça-Ergun 2004: 15-21).

1.4.2.3. Sovyetler Birliği Dönemi Sonrasında Yapılan Çalışmalar

Sovyetler Birliği'nin 1990'da dağılmasıyla, Tıva Türkleri egemenliklerini ilan etmişler, Tıva Cumhuriyeti'ninkendi topraklarında üstün güce sahip olduğu da Devlet Egemenlik Deklarasyonu tarafından deklare edilmiştir. Tıva Cumhuriyeti'nin egemenlik ilanı, Sovyetler Birliği'ne karşı değil de, Rusya Federasyonuna karşı yapılmıştır. Kendilerini Tannu Tıva Cumhuriyeti'nin devamı olarak gören bugünkü Tıva Cumhuriyeti 1980 yılından itibaren milli uyanış ve milli kültür çalışmalarını hızlandırmış, bu uyanış dine sözlü ve maddi kültüre olan ilgiyi arttırmış, Sözlü gelenek ürünleri üzerindeki çalışmalar devam etmiştir.

Tuva Türklerinin destanları, 1990 yılından itibaren “**Aas Çogaalın Turaskaaldarı**” adlı seride Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitutı tarafından yayımlanmıştır. Bu enstitü tarafından 1990 yılında Tıva Maadırlıg Tooldar'ın (Kızıl, 1990) birinci cildi yayımlanmış. Bu cildin ön sözünde S.M. Orus-ool tarafından Tuva Türklerinin destancılık geleneği hakkında bilgi verilmiş olup, ayrıca “Möge Şagaan Toolay”, “Tanaa Herel”, “Ton Aralçım Han”, “Bayan Tolay” adlı dört destan metnine yer verilmiştir.

S. M. Orus-ool ve R.S. Çakar'ın 1991'de hazırladığı **Matpaadır, Uruglarga Aas Çogaalı** (Kızıl 1991), adlı eserin 123-254 sayfaları arası toollara tahsis edilmiş bu sayfalar

içinde “Öskus-Ool” adlı bir destan metni ile kırkın üzerinde bir masal metnine yer verilmiştir.

1993 yılında “Aas Çogaalının Turaskaaldarı” adlı serinin ikinci cildi, “Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitutı” tarafından “**Alday-Buuçu, Tıva Ulustun Maadırlıg Tooldarı**” adıyla yayımlanmış ve bu cilt Orus-Ool tarafından hazırlanmıştır. Kitapta, “Alday Buuçu”, “Aldın Çaagay”, “Boktu-Kiriş”, “Bora-Şeeley”, “Aldın-Kurgulday”, “Erelzey-Mergen”, “Harazalgay-Mergen Alışkılar” adlı destan metinleri yer almıştır.

Redaktörlüğünü S. Sarıg-ool'un yaptığı Tıva Tooldar'ın altıncı baskısı, “Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitutı” tarafından 1993 yılında yayımlanmıştır. Kitapta, “Arzılan-Kara Attıg Hunan- Kara Möge”, “Mörün-Hülük”, “Kögeldey Aşak”, “Dasıpı-Kara Attıg Höököy Kara”, “Kırgan-Saaskan”, “Tozanday Aşak”, “Kangıvan Haan”, “Aldı Baştıg Kalçaa-Mergen Bolgaş Deer-Möge”, “Dovuk Çetpes Ooldug Dongun-Surgaan Aşak”, “Han-Şilgi Attıg Han-Hülük” adlı metinlere yer verilmiştir.

S. M. Orus-ool tarafından yayıma hazırlanan, “Aas Çogaalının Turaskaaldarı” serisinin üçüncü cildi, “Dalay-BaybınHaan-Baazanaynın Maadırg Tooldarı” (Kızıl, 1994), “Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitutı” tarafından 1994 yılında yayımlanmıştır. Kitapta, Baazanay'dan derlenip yazıya geçirilen "Naygı-Maygı Maadır", “Kongar-Baaday”, “Han-Tögüldür”, “Dalay-Baybın Haan”, “Hööküy-Kara”, “Boraaday-Mergen” adlı destan metinlerine yer verilmiştir.

1994'te Novosibirsk'te “Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka” serisinden yayımlanan **Tuvinskie Narodnie Skazki** (Novosibirsk, 1994) de *Mögelik Tool (Bogatzrskaya Skazka)* başlığında “Hayındırınmay Bagay-ool” adlı uzun bir kahramanlık masalına yer verilmiştir. Bu masalı destan kavramı içerisinde de değerlendirebiliriz.

S. M. Orus-ool tarafından yayıma hazırlanan, “Aas Çogaalının Turaskaaldarı” serisinin dördüncü cildi olan “Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Tıva Ulustun Maadırlıg Toolu” (Kızıl, 1995) adlı kitap “Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitutı” tarafından 1995 yılında yayımlanmıştır.

D.S. Kuular, 1995 yılında “**On Çüktün Eezi, On Horannın Ündüsün Üsken Açıtı Kezer-Mergen Dugayında Tooju**” adlı kitabın ikinci baskısını yayımlayarak, eserin ön

sözünde “Kezer Toojuzu” nun gerçekte hangi ulusun eseri olduğu, Tıva bölgesinde ilk kez kim tarafından derlenip yazıya geçirildiği gibi sorulara cevaplar vermiştir.

S. M. Orus-ool, tarafından hazırlanmış olan “Aas Çogaalının Turaskaaldarı”adlı serinin beşinci cildi “**Arı-Haan Tıva Ulustun Maadırlıg Tooldarı**”adlı kitap, “Tıvanın Dil, Literatura Bolgaş Töögünün Ertem Sinçilel İnstitudi” tarafından 1996 yılında yayımlanmıştır.

Svetlaa Monguşevna Orus-ool tarafından hazırlanan ve 2001 yılında Moskova da yayımlanan Tuvinskie Geroişeskie Skazaniya (Tekstologiy Poetika, Stil) adlı çalışma Grebnev ve Baysklan'ın çalışmalarını çok daha ileribir noktaya götürmüştür. Tıvakahramanlık destanlarını metin, konu, şiir sanatı ve stil bağlamlarında çok kapsamlı bir şekilde incelemiştir.

1.4.2.4. Türkiyede yapılan çalışmalar

Tuva Türklerinin sözlü geleneği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren V. Radlov, G. N. Potanin, N. F. Katanov, F. Ya. Kon gibi isimlerce ilk defa araştırılıp incelenmeye başlanmıştır. Türk araştırmacılar da Tuva Türklerinin destan geleneğini uzun bir dönem Rus Türklük Bilimi'nin önde gelen isimlerin eserlerinden takip etmiştir. Tuva Türklerinin sözlü edebiyatı üzerine en kapsamlı çalışma, Metin Ergun ve Mehmet Aça tarafından “Tıva Kahramanlık Destanları I” adıyla 2004 yılında yapılmıştır. Bu çalışma, “Giriş”, “I. Tıva Türklerinin Destanları Üzerinde Yapılan Çalışmalar”, “II. Tıva Türklerinin Destancılık Geleneği”, “III. Tıva Türklerinin Destanlarının Motif Yapısı”, “Bibliyografya” ve “Metinler” bölümlerinden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tuva destanlarının araştırılma dönemleri sırasıyla verilmiş, A) Çarlık Rusya'sı Döneminde Yapılan Çalışmalar, B) Sovyetler Birliği Döneminde Yapılan Çalışmalar, C) Sovyetler Birliği Dönemi Sonrasında Yapılan Çalışmalar şeklinde üç başlıktan oluşmuştur. İkinci bölümde Tuva Türklerinin destancılık geleneğinden, Tuva destanlarının konu ve şekil özellikleri, destanın poetikası meselesi, Tuva destan anlatıcıları (Toolçu) ve destan anlatımı hakkında değerlendirmeler yapılmış ve bazı destan anlatıcıları (Toolçu) hayatları ve sanatları hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Tuva Türklerinin kahramanlık destanlarında var olan motifler, çeşitli açılardan ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Destan motifleri: A) Mitolojik Motifler B) Dinî Motifler C) Büyü-Sihir Ç) Sosyal Hayatla ilgili Motifler şeklinde sınıflandırılmış ve diğer Türk destanlarıyla çeşitli açılardan karşılaştırması yapılmıştır, Bu bölümde ayrıca altı destanın da özeti verilmiştir. Üçüncü bölümün sonunda Tuva Türklerinin Türk inanış ve düşünce sistemi içindeki konumunu belirlemeye yönelik

değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklar detaylı bir şekilde “Bibliyografya” bölümünde verilmiştir. Birinci kitabın son bölümü olan “Metinler” kısmında “Alday-Buuçu”, “Boktu Kiriş, Bora Şeeley”, “Kaŋıvay-Mergen”, “Aldın-Çaagay”, “Aldın-Kurgulday” ve “Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar” adlı altı destan metni hem Tuva Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi şekliyle yer almıştır.

Metin Ergun ve Mehmet Aça, birinci kitabın ikincisini “Tıva Kahramanlık Destanları II” adıyla 2005 yılında yayımlamıştır. Kitap, “Ön Söz”, “Giriş”, “I) Tıva Kahramanlık Destanlarının Poetikası”, “II) Tıva Kahramanlık Destanlarının Motif Yapısı”, “Bibliyografya” ve “Metinler” bölümlerinden oluşmuştur. “Giriş” Tıva destanlarının poetikası ve Tıva kahramanlık destanlarının motif yapısının değerlendirildiği iki bölümden oluşmuştur. “I) Tıva Kahramanlık Destanlarının Poetikası” başlığını taşıyan ilk bölümde Dört destan metninden hareketle destan kahramanlarının ve atlarının tasvirleri, destanlarda kullanılan epitetler, destanlardaki hayvanların sıfatları ve Tuva destan anlatıcılarının kullandığı kalıp ifadeler ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. “II) Tıva Kahramanlık Destanlarının Motif Yapısı” adlı bölümde ise birinci kitapta esas alınan sınıflandırmaya uygun bir şekilde mukayeseli olarak Tuva destan motifleri incelenmiştir. “Metinler” kısmında “Han-Şiilgi Attıg Han-Hülüg”, “Arı-Haan”, “Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge” ve “Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün” adlı dört destan metni, Tuva Türkçesi ve Türkiye Türkçesiyle verilmiştir.

Ekrem Arıkoğlu ve Buyan Borbaanay, 2007 yılında Türk Dil Kurumu Yayınlarından “Tuva Destanları” adlı kitabı yayımlamışlardır. Kitap, “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” adlı projenin başkanı Prof. Dr. Fikret Türkmen’in destan kavramı ve gelişimi hakkında bilgi ve projede yer alan bilim adamlarının isimlerinin yer aldığı “Sunuş” kısmıyla başlamıştır. Daha sonra, “Hazırlayanın Ön Sözü” ve S. M. Orus-ool’un Tuva destanlarının şekil ve içeriği hakkında detaylı bilgi verdiği “Ön Söz” kısmından oluşmuştur. Kitapta yer alan altı destanın özetinin yer aldığı “Destan Özetleri” kısmından sonra “Destanların Başka Baskı ve Nüshaları” hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak kitapta yer alan “Möge Şagaan Toolay”, “Tanaa-Herel”, “Ton Aralçın Han”, “Kangıvay-Mergen”, “Bayan-Toolay”, “Aldın Çaagay” destan metinlerinin, hem Tuva Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi verilmiştir.

Tuva destanları hakkında yayımlanan diğer bir kitap ise, Salih Mehmet Arçın’ın “Tuva Destanları 2 Haan-Töğüldür” dür. Bu kitap 2014 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları

tarafından yayımlanmıştır. “Tuva Destanları” adlı kitapta olduğu gibi, bu kitap da “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” adlı projenin başkanı Prof. Dr. Fikret Türkmen’in kültürün önemi, destan kavramı ve projenin önemi hakkında bilgi ve projede yer alan bilim adamlarının isimlerinin yer aldığı “Sunuş” kısmıyla başlamıştır. Daha sonra “Ön Söz” ve “Alfabe-Yazı Çevrimi” kısımları yer alır. Kitapta; Tuva Türklerinin tarihi, Haan-Tögüldür destanının kaynağı-özeti-özellikleri, Tuva Türklerinin dilinin tarihçesi ve şekil özellikleri verilmiştir. Tuva dilinin gramer yapısı detaylı bir şekilde anlatılmış ve okuyucunun önemli bilgiler edinmesini sağlamıştır. Kitabın sonunda; metin aktarma, kelimeler dizini, özel isimler dizini ve bir de ova ve dağ isimlerinin yer aldığı bir kısım bulunmaktadır. Kitap “Kaynakça” bölümüyle tamamlanmıştır. Tuvalar ve Tuvaların dili hakkında bilgi alabileceğimiz önemli kaynaklardan bir tanesidir.

BÖLÜM II

2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE ŞEKİL DEĞİŞTİRME

2.1. ŞEKİL DEĞİŞTİRME (METAMORFOZ) NEDİR?

Doğada yaşayan canlılardan bazıları yaşamlarının farklı dönemlerinde, buldukları ortamın şartlarına uyum göstermelerini sağlayacak bir takım fiziksel değişimler geçirirler. Kelebek, sinek, arı, kurbağa gibi canlılar bu değişim sürecini yaşayan canlılardan bazılarıdır. Bu süreç, bu canlıların hayatta kalmaları için bir zorunluluktur. Bu tür canlıların yaşamlarını devam ettirebilmek için yaşadığı bu değişim süreci insanoğlunun da ilgisini çekmiştir. İnsanoğlu görmüş olduğu bu sürecin etkisinde kalmış, bu farklılaşma sürecini ortaya koyduğu sözlü ve edebi ürünlerde okuyucunun ya da dinleyicinin ilgisini çekebilmek için bir motif olarak kullanmıştır.

Şekil değiştirme, biçim değiştirme, değişim, dönüşüm, başkalaşım, başkalaşma, metamorfoz ile ifade edilen bu değişim süreci halk hikâyelerinde ve destanlarında ise don değiştirme kavramı ile karşılanmıştır. Edebi ürünlerde sıklıkla karşılaştığımız bu motif, esasen Biyoloji biliminin ana konusudur. Biyolojide daha çok başkalaşım olarak bilinen bu terim şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Yun. meta: sonra; morphe: biçim, şekil, Alm. metamorphse, Fr. métamorphose, İng. metamorphosis, Osm. istihale 1. Özellikle böceklerin ve başka bir hayvanın embriyo evresinden ergin olana kadar geçirdiği şekil ve yapı değişikliği. 2. Stamenin petale değişmesi gibi bir yapının başka bir yapıya şekil değiştirmesi. Metamorfoz*” (Elmalı, 2012: 2).

Bunun yanında TDK Türkçe sözlükte şekil değiştirme/metamorfoz kavramını karşılamak için başkalaşmak kelimesinin madde başı olarak alındığını görürüz: “1. Başka bir varlığa, niteliğe dönüşmek, değişmek, farklılık kazanmak. 2. Biçim değiştirmek, istihale etmek. 3. Kötüleşmek, bozulmak.” Başkalaşım başlığında ise: “Bir kütlelenin kütlece ve fizikçe değişmesi, istihale, metamorfizm.” olarak tanımlanmıştır (TDK, 1998: 238).

Fiziksel değişim, şekil ve dış görünümün değişmesi anlamına gelir. Fiziksel değişimde, değişime uğrayanın sadece şekli, rengi, görüntüsü değişmekte “kimliği” değişmemektedir, geri dönüşüm sağlanır. Örneğin suyun buz olması, buhar olması sadece şeklinin değişmesidir oysa “su” kimliğini korumaktadır. Suyun okyanusta olması, derede akması, bir bardakta olması şeklinin değişmesine neden olur oysa kimliği yine su olarak kalmaktadır. Suyun içine atılan şekerin erimesi de şeklinin ve görüntüsünün değişmesine

neden olur ancak şeker kimliği değişmez. Değişseydi suyun içinde tadı bozulur başka bir tad olurdu. Şeker moleküllerinin suyun içinde çözünmesi ve su moleküllerinin arasında rahatça ve özgürce dolaşması ile bir şekil değiştirme olmaktadır. Şeker kimliği ve su kimliği değişmez. İnsanın oluşumu, doğarak bebeklikten yaşlanmaya kadar olan fiziksel değişimleri de onun insan kimliğini değiştirmez (Küçükyıldız, 2014: 2).

Folklor araştırmalarında sıkça rastlanılan bu motif, bu alanın araştırmacıları tarafından “İnsanların, hayvanların, bitkilerin, cansız varlıkların öz niteliklerini yitirip birinden ötekine geçmesi; cansız varlığın canlanması, canlı varlığın cansız madde haline gelmesi; dönüşüm (biçim değiştirme).” şeklinde tanımlanmaktadır (Boratav, 1973: 76).

Metamorfoz farklı isimlerle ve farklı biçimlerle hemen hemen her dönemde, heruygarlıkta ve her edebi türde karşılaştığımız bir motiftir. Batılı masallarda prensin kurbağaya, balkabağının faytona, kertenkelenin uşağa, sıradan insanların kurt adamlara dönüşmesinesıkça rastlanmaktadır. Türk masallarında; don değiştirme, geyik, kuş ya da herhangi birhayvanın şekline, donuna girme oldukça sık rastladığımız motiflerdir.

Efsane ve masallara bu kadar çok konu olan bu motif elbette araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Tarihin her döneminde ve dünyanın pek çok yerinde meydana gelen efsaneler, masallar ve menkıbelerde yer alan metamorfoz örnekleri çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiş, bu motifin insanın şuur altından ve yine onun yaratıcı gücünden ortaya çıkan arzuların ifadesi olduğu ileri sürülmüştür. İnsanoğlunun hayal gücünün mahsulü olan bu motif anlatıcıların ve yazarların oldukça işine yaramış, onların sıkça başvurduğu süsleyici bir unsur haline gelmiştir (Elmalı, 2012: 2-3).

Metamorfoz daha önce de bahsedildiği gibi şekil ve yapı değişikliğidir, bir biçim değiştirme sürecidir. Şekil, yapı, biçim değiştirmek doğrudan doğruya insan bedeni ile ilgilidir hususiyettir. Zaten hikâye ve masallarda görülen metamorfoz motifi de merkezine insan bedenini alır. İnsan bedeni bu tür eserlerde ya başka bir insan bedenine, ya bir hayvan bedenine ya da cansız bir varlığa dönüşmektedir. Dolayısıyla, metamorfoz motifinin kullanıldığı hikâye ve masallarda amaç ne olursa olsun değişen insan bedenidir. Bu değişim fiziksel bir özellik taşımakta ve çok farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte değişime uğrayan beden genellikle kutsal bir varlığın, kusursuz bir insanın bedenidir (Elmalı, 2012: 4).

Türk, Altay ve Moğol mitolojisinde “Şekil Değiştirme” kavramına “Kabulgan” adı verilir. Metamorfoz, transformasyon anlamındadır. Kubulgan veya Kabulgak da denir.

Moğollar Hubilgan olarak söylerler. Don Bürünme (Ton Bürgünme) veya Donuna Girme (Tonuna Girme) şeklinde de ifade bulur. Başka bir varlığa dönüşmek, kılık değiştirmektir. Genelde silkinilerek gerçekleşir. Donuna girmek şeklinde de ifade bulur. En çok kuş ve geyik donuna girme yaygındır. Erenler güvercin ve geyik tonuna bürünürler. Kabulmak (Kabulgamak, Kubulmak) fiili ile de kullanılır. Örneğin bir masalda, mağarada yaşayan 13 kız birdenbire Kurda kabulgar (dönüşür). Ahmet Yesevi zaman zaman Turna kuşu kılığına girer. Güvercin tonuna bürünen Hacı Bektaş'ı, Toğrul Baba bir doğan kılığına girerek takip eder. Kabulgan: (Kap/Kab) kökünden türemiştir. Kabuk kelimesiyle aynı köktendir. Kabuk değişmek, biçim değiştirmek anlamlarına gelir. Kap sözü ile de bağlantılıdır. Ton: (Don/Ton/Tong) kökünden türemiştir. Giysi, teçhizat demektir. Donanım kelimesi bu kökten gelir (Küçük yıldız, 2014: 3).

'Reenkarnasyon' ya da 'tenasüh' olarak bilinen yeniden doğum bir taraftan bakıldığında şekil değiştirmedir. Bunun yanında bir de Maitreya gibi kutsal varlıkların suret değiştirme şekilleri ile karşılaşmaktadır. Bu değişim, İslami literatürde 'hulûl', halk hikâyelerinde ise 'suret/don değiştirme' ile ifade edilir. Suret değiştirme motifi de eserlerde sıkça rastlanan motiflerden birisidir. Bütün bunlardan hareketle; hem yeniden doğum (reenkarnasyon) kavramının hem hulûl (suret/don değiştirme) kavramının, hem de şekil değiştirme kavramının metamorfoz açık bir şekilde ortaya konulması gerekir.

Bu kavramlardan ilki yeniden doğum ya da başka yaşama geçiş şeklinde adlandırabileceğimiz reenkarnasyon, tenasüh kavramıdır. "Gidermek, bir şeyi silip yoketmek" anlamındaki Arapça nesh kökünden türeyen tenâsüh "bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek veya kopyalamak, bir şeyi iptal ederek başka bir şeyi onun yerine koymak" gibi anlamlara gelmektedir. Kavram olarak "insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğukabul edilen ve gözle görülmeyen manevi unsurun ölümden sonra yine bu âlemde başka birbedene geçmesi" şeklinde tanımlanmaktadır. Bilinç ve hatırayı taşıyan "ben" in bir bedendendiğerine geçtiği varsayımına dayanır. Bununla birlikte "ben" in gireceği yeni bedenlerinşekilleri ve özelliklerinin "ben" in önceki bedenlerde iken yaptığı eylemlere göre belirleneceğivarsayılır (Yitik, 2011: 445).

Metamorfoz ile ilgili olarak ele alınması gereken diğer bir konu ise hulûl ya da suretdeğiştirme olarak bilinen kavram ile şekil değiştirme arasındaki ilişkidir. Bu iki kavram arasında farkı ortaya koymak oldukça zordur. Bu konu ile ilgili araştırma yapanların pek çoğubu iki kavram arasında net bir ayrıma gitmemişlerdir. Genel olarak her iki kavram aynı andazikredilmiş, her iki kavramla da sadece dönüşüm vurgulanmıştır.

Sıradan ve olağanüstü varlıklardaki değişim ele alınırken olağanüstü varlıklarda görülen değişime don değiştirilmediği (Aslan, 2004: 38).

Hulûl/suret değiştirme kavramı: “*İlâhî zâtın veya bu zâtın sıfatlarının yaratıklardan birine, bir kısmına yahuttamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması*” şeklinde tanımlanır. İslâm düşünce tarihinde itikadî tartışmalara da konu olmuştur. Hulûl ya da incarnation kavramı geleneksel dinlerden tek tanrılı dinlere kadar pek çok bir inanç sisteminde ortaya çıkmış, bu kavram insanüstü kutsal bir kudretin belirli bir amaç için çoğunlukla insan, bazen de hayvan görünümünde tamamen veya kısmen yeryüzünde görünmesi (bedenlenme) olarak ifade edilmiştir. Bu tanımla hulûl, basit bir şekil değiştirmenin ötesinde ilâhî iradenin bilinçli olarak kendini göstermek üzere herhangi bir varlığın bedenini seçmesiyle ilgilidir. İlk şekli, her nesnenin bir ruhi varlık veya ruh tarafından yönetildiğini kabul eden dinlerde ortaya çıkmış olmakla birlikte hulûl inancı gerçek önemine özellikle Hinduizm ve Hristiyanlıkta kavuşmuştur. Eski Mısır'dan Grekler'e kadar pek çok dinde görülmektedir. Bu kavram Eski Türkler'de genellikle “don değiştirmek” tabiriyle ifade edilmiştir (Elmalı, 2012: 12).

Çok eskiden beri insanoğlunun zihninde yeryüzünde bulunan her cismin, her maddenin bir kuvvetin taşıyıcısı olduğu düşüncesi hâkim olmuştur. Bu cisimler farklı görünseler de, çeşitler arasında esasta yine de bir takım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı şekil değişikliklerine yol açarlar. Bundan dolayı bir cisim birden fazla görünüşle ortaya çıkabilir; bir insan, hayvan veya bitki yahut bir eşya biçimine girebilir. Fakat bu değişik şekiller geçici olup o cismin asıl mahiyetini değiştirmezler. Değişime uğrayan varlık hangi şekle girerse girsin ruhu ve kimliği değişmez. Değişim sadece şeklenir. Bu değişim genellikle üstün bir güç tarafından, ya yapılan bir iyiliğe karşılık mükâfat veya kötülüğe ceza olarak gerçekleştirilir (Ocak, 2005: 205).

Dünyanın birçok yerinde meydana gelen efsaneler, masallar ve menkıbelerde yeralan şekil değiştirme motifini inceleyen araştırmacılar, bu motifin insan şuurunun altından ve yaratıcı gücünden çıkan arzuların ifadesinden ibaret olduğunu ileri sürüyorlar ve henüz benliğini bütünüyle hazmedememiş, ferdileşme yolunda bir şahsiyetin hüviyet sembolü olarak yorumluyorlar. Bu yüzden pek çok efsane ve masalda, insan veya hayvan olan insanlara rastlanır. Bu bakımdan şekil değiştirmenin en çok göze çarpan motiflerden biri olduğu rahatça söylenebilir. Şekil değiştirme genellikle üstün bir güç (yerine göre Allah,

sihirbaz, cadı, evliya) tarafından, ya yapılan bir iyiliğe karşılık mükâfat veya kötülüğe ceza olarak gerçekleştirilmektedir (Ocak, 2005: 205).

‘Şekil değiştirme’ ve ‘suret değiştirme’ arasındaki en önemli fark ilkinde değişikliğin sıradan varlıklarda görülmesine karşın ikincisinde ilahi varlıkların söz konusu olmasıdır. Suret değiştirmede değişiklik ilahi varlığın elindedir fakat şekil değiştirmede değişime uğrayan kişi için her zaman bu söylenemez. Suret değiştirmede dünyayı ve insanlığı kurtarmak için değişiklik gerçekleştirilir. Şekil değiştirmede ise böyle yüce bir amaç yoktur. Zaten değişime uğrayan kişinin elinde çoğu zaman değişimi tercih etme imkânı da yoktur. Şekil değiştirme çoğu zaman ödül ve ceza olarak gerçekleştirilir. Dolayısıyla her iki kavram birbirinden farklıdır. Bununla birlikte konuya başka açıdan bakıldığında her iki durumda da bir farklılaşma söz konusudur. Varlığın kendi halinden başka bir hale geçmesi söz konusudur. Öz aynı kalmaktadır. Her ne kadar uhrevi varlıklarda sabit bir fiziki beden söz konusu olmasada değişim yine fiziksel özellikleri ilgilendirmektedir. Yine her ikisinde de ister bilinçli ister bilinçsiz bir şekilde olsun esas kimliğin saklanması söz konusudur. Yani bir tebdil-i beden söz konusudur. Her iki durumda da şu veya bu şekilde değişim olduğundan hareketle iki olguya çalışmamıza dâhil etmemiz gerekmektedir. Her iki olgu birbirinden farklıdır, fakat herikisi de metamorfozu, dönüşümü ilgilendirmektedir. Daha çok efsane ve masallarda karşılaştığımız metamorfoz motifi sadece kutsal, uhrevi varlıklara özgü bir durum değildir. Uhrevi yönü olmayan varlıklar da türlü nedenlerden dolayı dönüşüm gerçekleştirebilirler (Elmalı, 2012: 12).

Anlatmaya dayanan halk edebiyatı mahsullerini ayakta tutan, unutulup yok olmak ve başkalarıyla karıştırmaktan kurtaran, her birinde mutlaka yer alan temel öğeler arasında motifler bulunmaktadır. Sözlü edebiyatta motifsiz bir metin düşünülemez. Çünkü her halk anlatması motifler üzerine kuruludur (Bakırcı, 2010: 4).

Halk anlatılarının en küçük yapı taşları olan motifler, genel olarak evrensel bir karakteri haiz olmakla beraber görülüş biçimi ve sebebi itibarıyla da millîdirler. Motifin bir anlam ifade edebilmesi için, kültürün bütün anlatılarında yaygın olarak işlenmesi, etrafında tali motifler oluşturabiliyor olması ve anlatılarında yer aldığı kültürün değer ve normlarıyla ilgili bir olguya bağlanabilmesi gerekir. Etkin kültürler motifleri ya kendileri yaratırlar ya da bütünüyle kendi rengine boyayarak sahiplenirler (Aslan, 2004: 37).

Halk anlatıları, ihtiva ettikleri bir kısım motifler ve hatta bazı tipler itibariyle evrensellik arz ederler. Anlatılar bu yönleriyle, “Dünya halk kültürlerinin ortak düş ırmakları” gibidir. Ancak, bu ortak düş ırmaklarının oluşumunda milletlerin katkıları aynı oranda değildir. Köklü bir tarihe ve kültüre sahip olan milletler, bu düş ırmaklarına kendi renklerini vururlar. Folklor incelemeleri, tarihin ve geleneklerin izleri sürülerek yapılır, motiflerin kültürlerle münasebeti ortaya konulabilirse, ortak düş ırmaklarına kültürlerin ne oranda katkıda buldukları gözlenebilir. Halk anlatılarının yapı taşları, motifler ve tiplerdir. Bu unsurlar, kültürlerin edimimleri için bir tür muhafaza vazifesi görürler. Kültürlerin binlerce yıllık tecrübeleri ve kabulleri, motifler ve tipler vasıtasıyla gelecek kuşaklara aktarılır. Motifler ve tipler, aslında birer simgedir, semboldür. Simge olmaları itibariyle evrensel olmakla birlikte aslında her kültürde aynı şeyi de simgelemezler. Yani, bu simgelerin, bu kalıpların evrensel olmaktan öte bir de kültürel boyutları vardır (Aslan, 2004: 37-38).

Türk halk anlatılarında en fazla görülen motiflerin başında “Şekil Değiştirme” gelmektedir. Stith Thompson, Motif-İndeksi’nde (Motif-Index of Folk-Literature) Şekil değiştirmeyi Büyü(sihir) bölümünde ele almıştır. Tuva kahramanlık destanlarında oldukça fazla kullanılan şekil değiştirme motiflerini ve hangi destanda nerde geçtiklerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

D10-D99. İnsanın Farklı İnsan Şekline Dönüşmesi

D10. İnsanın Farklı Cinsten Bir İnsana Dönüşmesi

D11. Kadının Erkeğe Dönüşmesi (BKBŞD s. 349-451)

D12. Erkeğin Kadına Dönüşmesi (BKBŞD s. 342)

D20. İnsanın Sosyal Sınıf Değiştirmesi:

D22. Sıradan İnsanın Yüce Birine Dönüşmesi

(T) D22.3. Sıradan İnsanın Kahramana [Bahadıra] Dönüşmesi (MŞTD s. 104)

D27. Dışlanan Kimselere Dönüşme

(T) D27.1. Kahramanın Sefil Oğlana (Düşkün-Kepenekli) Dönüşmesi

(BKBŞD s. 353), (BKBŞD s. 455), (KMD s. 485), (EMHMAD s. 587), (EMHMAD s. 589), (EMHMAD s. 591), (EMHMAD s. 594), (AKD s. 554), (AKD s. 566), (HŞAHHD s. 159), (AKAÇKMD s. 293), (AHD s. 256), (HTD s. 71), (TAHD s. 323), (MŞTD s. 115), (AKAÇKMD s. 300)

- D50. Sihirle İnsanda Meydana Gelen Değişiklikler
- D52. Sihirle Görünüş Değiştirme (BKBŞD s. 389)
(T) D52.3. Sihirle Yiğit Ere Dönüşme (KMD s. 511)
- D55. Sihirle İnsanın Boyunun Değişmesi
D55.2. Sihirle Küçülme (AKAÇKMD s. 321), (AHD s. 239), (AKAÇKMD s. 324), (AKAÇKMD s. 325-326), (AKAÇKMD s. 329-330)
- D56. Sihirle İnsanın Yaşının Değişmesi
(T) D56.2. Yaşlının Gençleşmesi (ABD s. 240)
- D57. İnsanın Renk Değiştirmesi
D57.4. İnsanın Siyah Renge Dönüşmesi (TAHD s. 316-317)
- D100-D199. İnsanın Hayvana Dönüşmesi
- D110 İnsanın Hayvana Dönüşmesi
- D113. İnsanın Yabani Hayvana Dönüşmesi
D113.1. İnsanın Kurda Dönüşmesi (BKBŞD s. 436)
D113.2. İnsanın Ayıya Dönüşmesi (ŞBAŞK s. 395), (HŞAHHD s. 191)
- D117. İnsanın Kemirgen Hayvana Dönüşmesi
D117.2. İnsanın Tavşana Dönüşmesi (BKBŞD s. 411)
- D130. İnsanın evcil hayvana(Memeli) dönüşmesi
- D131. İnsanın Ata Dönüşmesi (BKBŞD s. 403), (KMD s. 484), (ŞBAŞK s. 391)
- D141. İnsanın Köpeğe Dönüşmesi (ABD s. 278-279)
- D150. İnsanın Kuşa Dönüşmesi (BKBŞD s. 340-341), (TAHD s. 303)
- D152. İnsanın Yırtıcı Kuşa Dönüşmesi
D152.1 İnsanın Şahine Dönüşmesi (HŞAHHD s. 191)
D152.2. İnsanın Kartala Dönüşmesi (BKBŞD s. 460)
- D161. İnsanın Kanatlı Hayvana Dönüşmesi
D161.1 İnsanın Kuğuya Dönüşmesi (BKBŞD s. 348), (ABD s. 235-236), (ABD s. 269)
D161.2. İnsanın Kaza Dönüşmesi (ABD s. 269)

- D161.3. İnsanın Ördeğe Dönüşmesi (ABD s. 235-236), (ABD s. 268-269), (AKAÇKMD s. 326-327), (AKAÇKMD s. 327), (TAHD s. 312)
- D179. İnsanın Balığa Dönüşmesi (HŞAHHD s. 191)
- D182. İnsanın Zar Kanatlı Böceğe Dönüşmesi
- D182.2. İnsanın Karıncaya Dönüşmesi (HŞAHHD s. 191)
- D185. İnsanın Çift Kanatlı Böceğe Dönüşmesi
- D185.1. İnsanın Sineğe Dönüşmesi (BKBŞD s. 433), (ŞBAŞK s. 369), (MŞTD s. 85), (MŞTD s. 87)
- D185.3. İnsanın Sivrisineğe Dönüşmesi (BKBŞD s. 343)
- (T) D185.4. İnsanın Kül Sineğine Dönüşmesi (BKBŞD s. 343)
- D186. İnsanın Pul Kanatlı Böceğe Dönüşmesi
- D186.1. İnsanın Kelebeğe Dönüşmesi (BKBŞD s. 338)
- D190. İnsanın Değişik Hayvanlara Dönüşmesi
- D191. İnsanın Yılana Dönüşmesi (HŞAHHD s. 545)
- D195. İnsanın Kurbağaya Dönüşmesi (HŞAHHD s. 545)
- D200-D299. İnsanın Nesneye Dönüşmesi
- D213. İnsanın bitkiye dönüşmesi (MŞTD s. 83)
- D213.5. İnsanın Dikene Dönüşmesi (BKBŞD s. 314), (BKBŞD s. 338) (BKBŞD s. 343), (HŞAHHD s. 161), (HŞAHHD s. 183), (HŞAHHD s. 189)
- D231. İnsanın Taşa Dönüşmesi (AKAÇKMD s. 342)
- D250. İnsanın İmal Edilmiş Bir Nesneye Dönüşmesi
- D253. İnsanın İğneye Dönüşmesi (ABD s. 262), (KMD s. 498), (KMD s. 511)
- D270. İnsanın Çeşitli Nesnelere Dönüşmesi
- (T) D272. İnsanın Tezeğe Dönüşmesi (BKBŞD s. 315), (BKBŞD s. 383)
- D283. İnsanın Suyu Dönüşmesi
- D283.4. İnsanın Su Köpüğüne Dönüşmesi (ABD s. 269)
- D281. İnsanın Fırtınaya Dönüşmesi
- D281.1. İnsanın Rüzgâra(Yele) Dönüşmesi (AKAÇKMD s. 315)
- D400-D499. Değişmenin Diğer Şekilleri
- D410. Hayvanın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi

D412. Hayvanın Memeli(Evcil) Başka Bir Hayvana Dönüşümü

D412.4. Atın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi

D412.4.1. Atın Taya Dönüşmesi (ABD s. 240), (BKBŞD s. 321-322), (AKD s. 549)

(T) D412.4.2. Atın Sefil Ata Dönüşmesi (BKBŞD s. 353), (KMD s. 485)

(T) D412.4.5. Atın Kuşa Dönüşmesi (Genel) (BKBŞD s. 460), (BKBŞD s. 378)

D419. Hayvanın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi (Genel) (AÇD s. 537)

D420. Hayvanın Nesneye Dönüşmesi

(T) D420.1. Hayvanın Kâğıda Dönüşümü (ABD s. 250)

D422. Evcil Hayvanın Nesneye Dönüşümü

D422.1. Atın Nesneye Dönüşmesi

(T) D422.1.3. Atın Dikene Dönüşmesi (AKAÇKMD s. 315-316), (AKAÇKMD s. 316)

(T) D422.1.4. Atın Hayvan Pisliğine (Tezek) Dönüşmesi (BKBŞD s. 457), (EMHMAD s. 589), (HŞAHHD s. 161), (HŞAHHD s. 189), (HŞAHHD s.205), (TAD s. 313)

(T) D422.1.5. Atın Aşık Kemiğine Dönüşmesi (ABD s. 262)

D430. Nesnenin İnsana Dönüşmesi

D437. İnsanın veya Hayvanın Bir Parçasının İnsana Dönüşmesi

D437.3. Kılın İnsana Dönüşmesi (AKAÇKMD s. 291)

D440. Nesnenin Hayvana Dönüşmesi

D447. Hayvan ve İnsan Parçalarının Hayvana Dönüşmesi

D447.1. Kılın Hayvana Dönüşmesi (AKAÇKMD s. 291)

D450. Nesnenin Bir Başka Nesneye Dönüşmesi (BKBŞD s. 191)

D470. Nesnenin Taş Kesilmesi (BKBŞD s. 192), (BKBŞD s. 193)

Türk halk anlatılarının çoğu türünde işlenen, “şekil değiştirme” veya “suret değiştirme” denilen bu motif, iki farklı şekilde oluşmaktadır. Şekil değiştirme ya kahramanın kendi isteği ile ya da kahramanın iradesi dışında bazı sihirli nesnelere aracılığı ile gerçekleşir. Türk halk anlatılarında kahraman kendi iradesi ile şekil değiştirir ve genelde buna “don değiştirme” denir. Temeli Türk mitolojisine kadar uzanan ve Türk halk anlatılarının her türünde, hatta türkülerinde bile işlenen bir motiftir. Destanlarda ilahi kökenli olan ve kahraman açısından bir üstünlük göstergesi olan bu motif, masallarda

ilahilik vasfını kaybetmiş tılsımla, sihirle veya çeşitli sihirli objelerle ilişkilendirilmiş ve genelde şekil değiştirme gücü masalarda olumsuz karakterlerin bir yeteneği gibi sunulmuştur ve bu yetenek kötülerin iyilere karşı kullandığı harika bir güç olmuştur (Aslan, 2004: 43).

Masalarda cadı ya da dev gibi varlıklar sihir kullanarak kahramanları başka bir bedene hapseder ya da sihirli bir nesneye dönüştürürler. Bazı masalarda ise kahramanlar, kendilerinden başka kimsenin bilmediği bir sırla yaşarlar. Dışarıya çıktıklarında farklı bir şekle bürünürken eve girince insan şekline dönüşürler. Genellikle de ev dışındaki hayatlarında bazı hayvan topluluklarının kralı ya da prensi olurlar. Bu sırrı eşleri dışında kimseye de baylaşmazlar. Eğer birisi bu sırrı öğrenirse ortadan kaybolur, başka diyarlara giderler. Kahramanlardaki bu olağanüstü özelliğin güç oranları ve kullandıkları kişilerde farklıdır (Aslan, 2004: 40).

Türk masalarında en çok kuş donuna girme görülür ki bu Şamanizmin bir etkisidir. Çünkü Şamanlar gökyüzüne uçmaya her zaman meyilli olmuşlardır Başta güverci olmak üzere kartal, şahin, serçe, bülbül, kaz, balıkçıl kuşlar vb. donuna girerler. Masalarda şekil değiştiren varlıkları görebiliyorken bu durum efsanelerde farklıdır. Efsanelerde şekil değiştiren hayali varlıklar pek görülmezler.

Saim Sakaoglu, şekil değiştirmeyi şöyle tanımlar:

“Bir efsane de yer alan canlı cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerden daha farklı bir şekle çevrilmesidir. Değişikliğin temel sebebi cezadır; felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır.” (Sakaoglu, 1980: 29).

Salahaddin Bekki ise Sakaoglu'nun efsaneler için yapmış olduğu bu tanım, destanlarımız için eksik kaldığını, destanlarımızdaki değişikliğin temel sebebinin ceza değil, muhtemel tehlikelerden korunma ve hedefe ulaşma isteği olduğunu, efsanelerde görülen şekil değiştirmelerin kalıcı, masal ve destanlardaki değişmelerin geçici olduğu ve değişen nesne veya kişinin asıl mahiyetini etkilemediğini belirtir (Bekki, 2007: 219).

Şekil değiştirme motifi efsane, masal ve destanlarda görülür. Efsanelerdeki şekil değiştirme kalıcı iken masal ve destanlarda görülen şekil değiştirmeler geçicidir, kahraman eski haline dönebilir. Masalardaki şekil değiştirmeler sihir ve büyü ile yapılır ve bunlarda eğitime, terbiye etme gayesi güdülmez. Masallar inandırıcılıktan uzak türler olduğu için değişimlere de pek inanılmaz. Efsanelerde durum masala göre farklıdır çünkü efsanelerde

ise bir inanç söz konusudur ve anlatan da dinleyen de efsanede geçen olaya inanır. Bu nedenle herkes efsane içinde geçen şekil değiştirmeye inanır ve bu inanç ile birlikte kişiler terbiye edilmeye çalışılır. Efsanelerde şekil değiştirmenin esas gayesi eğitmek terbiye etmek de diyebiliriz. Efsanelerdeki şekil değiştirmeler Allah tarafından veya bir velinin, dervişin duası sonucunda gerçekleşir. Masallardaki değişimleri ise sihirbaz büyücü gibi olağanüstü varlıklar yapar. Sihirbazın kendisi bizzat olayın içindedir. Halbuki efsanelerde ancak mucize görülür. Destanlarda ise genellikle olağanüstü güçlere sahip olan kahraman kendi isteğiyle dönüşüm gerçekleştirir (Ergun, 1997: 175).

Anadolu ve Anadolu dışındaki Türklerin efsanelerinde şekil değiştirmenin çeşitli sebepleri vardır. Şekil değiştirmenin esas sebebi kurtulma ve cezalandırmadır. Şekil değiştirme iyiler için kurtuluş, kötüler için cezalandırmadır. Zor durumda kalanlar şekil değiştirmeye razıdırlar. Kuşa, taşa, yıldız veya başka bir şekle dönerler. Bu onlar için bir kurtuluştur. Şekil değiştirme bazen duayla bazende duasız gerçekleşir. Kahramanla birlikte kahramanın yanındakilerde şekil değiştirir. Cezalandırmada ise kötü huylu kimseler, yaramaz çocuklar, düşman askerleri, kötü hayvanlar, itaatsiz gelin veya kadın, toplum düzenini bozanlar cezaya maruz kalır. Ceza genellikle beddua ile olur. Bazende beddua olmadan kötü varlık taşa veya başka bir şekle dönüşür. Hem zor durumda kalanlar hem de kötüler aynı akıbete uğrarlar. Bu durum genellikle zor durumda kalanların duaları ile gerçekleşir (Ergun, 1997: 191).

Destan ve efsanelerdeki şekil değişiminin çoğu bir kademelidir. Yani kahramanın şekli bir anda değişmektedir. Değişim o kadar ani olur ki bazen kahraman ayakkabısının birini giymişse diğerini giyememektedir. Bazı durumlarda kahraman dileğini dileyi dilemez şekil değiştirmektedir. Masallarda ise değişim adım adım kademeli olarak efsane ve destana göre daha uzun sayılabilecek bir sürede gerçekleşir. Kahraman aynı anda iki dilekte birden bulunmuşsa “taş olmak-kuş olmak” ilk söylediği şekle dönüşür (Ergun, 1997: 192-193).

Türk Efsanelerinde şekil değişiminin alt bölümleri şunlardır: (Ergun, 1997: 174)

- Taşa dönme(taş kesilme)
- Hayvana dönme
- Bitkiye dönme
- Dağa tepeye ve toprağa dönme
- Denize, göle, nehre ve pınara dönme

- Uzay cisimlerine dönme
- Tabiatüstü varlıklara dönme
- Tabiatüstü hadiselere dönme
- Madene dönme
- İnsana dönme
- Eksik anlatılanlar

Saim Sakaoglu, “Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Efsanelerin Tip Kataloğu” adlı araştırmasında ‘Taş Kesilme’ motifini şöyle tasnif etmiştir:

- A. Zor durumdan kurtulma
- B. Saygısızlıklar
- C. Kötü huylar
- D. Hızır ve insanlar
- E. Değişik taş kesilmeler
- F. Eksik anlatılanlar (Ergun, 1997: 19)

Saim Sakaoglu “İnsan Asıllı Kuş Efsaneleri” adlı tebliğinde de insanların kuş şekline girmesiyle ilgili efsaneleri şöyle tasnif etmiştir:

- A. Kendi duasıyla kuş haline gelenler
- B. Başkalarının duasıyla kuş haline gelenler
- C. İkili bir isteğin neticesinde kuş haline gelenler
- D. Farklı hususiyet gösterenler
- E. Dua edilmeden kuş haline gelenler
- F. Farklı sebeplere bağlı olarak kuş haline gelenler (Ergun, 1997: 19)

Taş şekline dönüşmenin başka bir tasnifi de şu şekildedir:

- A. Beddualarla taş kesilenler, lanetleneni yılan sokar veya beddua ile taş kesilir.
- B. Günah işleyenler tanrının gazabına uğrayarak taşlaşırlar.
- C. Dilekleri sonrasında taş kesilenler. Sevgililerine kavuşamayan güzeller, iffet sahibi talihsiz güzel kızlar, bir hücumda iffetinin ve sevgisinin lekelenmemesi için taş olmayı tercih edenlerin dilekleri.
- D. Kahramanlaşmış, efsaneleşmiş kimselerin izleri, hatıraları, dolayısıyla taşın yeni bir keyfiyet kazanması (Tanyu, 1968: 166)

Eskiçağ insanının kafasında yeryüzünde mevcut her cisim, her madde, bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Aynı görünseler de, nevilere arasında esasta yine de birtakım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı şekil değişikliklerine yol açarlar. O halde bir cisim birden fazla görünüşler altında tezahür edebilir; bir insan, hayvan veya bitki yahut bir esya biçimine girebilir. Pek çok araştırmacıya göre destan, masal, efsane ve menkıbelerde görülen şekil değiştirme motifi, insanın şuur altından ve yaratıcı gücünden ortaya çıkan arzuların yansımasıdır. Bu benliğini tamamıyla hazmedememiş ferdileşme aşamasında bir şahsiyetin hüviyet sembolü olarak değerlendirilebilir (Türkan, 2008: 136).

Şekil değiştirme en dikkat çekici motiflerden biridir. İnsan çeşitli kişi, hayvan, nesne ya da varlıkların şekline girer ve girdiği şeklin tüm özelliklerini de bünyesinde barındırır. Eğer şekline girilen bir hayvan ise, onun bütün gücüne de sahip olunur. Bazende Şamanizmde ise Şaman yardımcı ruh olarak adlandırılan varlığın şekline girer ve onun kendisine yardımcı olacağını düşünür. Buna yardımcı ruhların yardımı denmektedir ve bu ruhlar genellikle hayvan ruhlarıdır. Şamanın hangi hayvana dönüştüğünü anlamak için onu izlemek yeterlidir. Örneğin; yılanı dönüştüyse yılan gibi kıvrılır, bükülür. Bütün hayvanlar, Şamanın yardımcı ruhu olabilir. Ayrıca Şamanın sihirselle gücü, yani büyü yeteneğinin istediği şekle girmesine fırsat verdiğini de unutmamak gerekir. Nitekim Şaman efsane ve memoraları, bu konu ile ilgili örneklerle doludur. Bununla birlikte; Şamanın en önemli görevi olan ‘Kamlama’da ruhlarla ilişkiye geçerken yardımcıların, hayvanlar olduğu hatırlanırsa; şamancıl şekil değiştirmeler, insanın hayvana ve tekrar insana dönüşümü şeklinde gerçekleşir. Şaman gibi, anlatı kahramanı da bütün hayvanların dilinden anlar ve şekline dönüşebilir (Türkan, 2008: 149-150).

Şamanın “manyak” diye adlandırılan giysisi de onun, ayin esnasında hangi hayvanın şekline büründüğüne dair bilgi veren önemli bir materyaldir. Çünkü giysi, Şamanın seans esnasında dönüştüğü hayvanın şekli dikkate alınarak hazırlanır. B.Ögel’in aktardığı gibi, Orta Asya ve Sibiryada Şaman giysileri, “hayvan ata” dikkate alınarak kuş, geyik ve ayı tipinde yapılmaktadır. Örneğin; sadece kuş tipi elbiseye sahip Şamanlar göğe uçabilir (Ögel, 1998: 37).

Şamanların don değiştirmeleri başlı başına bir keramet türüdür. Şaman efsane ve diğer anlatı türlerinde geniş bir yaygınlık gösteren don değiştirme, aslında Şamanın hayvan ana tasarımı ile bağlantılıdır. Şaman, koruyucu ruhu olan hayvan ana donuna girerek kurtulmayı hedeflemiş olur. Aynı şekilde zor durumda kalan veli, İslamiyet’ten önce kendisinin hayvan anası olarak bildiği hayvan donuna veya bir hayvan şekline girerek

kurtulur. Bu da donuna girdiği hayvanın koruyuculuk vazifesini yerine getirdiğini gösterir. Zaman zaman da bizzat hayvanın kendisi velinin yerini olarak ona verilecek zararı engeller (Bayat, 2006: 163).

Motifler ve tipler, birer simgedir, bu nedenle evrenseldirler ama olmakla birlikte aslında her kültürde aynı şeyi de simgelemezler, kültürlere göre şekil alırlar ve yeni bir boyut kazanırlar. (Aslan, 2004: 38)

Halk anlatmalarında kullanılan motiflerden “şekil değiştirme” evrensel bir motiftir. Ancak bu motifler kültürlere göre şekil alır ve her kültür bu motifleri kendi değerleriyle harmanlayıp zenginleştirir. Bu yönüyle kıyafet değiştirme motifi millî bir özellik taşıyor ve anlatımın seyrine yön verir. Örneğin, kuş şekline dönmek evrensel bir değişim iken hangi kuşun şekline dönüşüleceği kültürel bir değişimdir. Kültürler kendi kültürleri dahilinde buna karar verir ve kendilerine en yakın buldukları, hayatlarının bir parçası olan bir kuşun şekline dönüşürler.

Şekil değiştirmek belli amaca hizmet eden bir motiftir. Her kahramanın şekil değiştirmekteki amacı farklıdır. Şekil değiştirmenin türü olay, yer, zaman ve karşıdaki kişiye göre değişiklik gösterir. Bu şekil değiştirmelerin nedenini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kayıp olan biri(leri)ni bulmak için.
2. Zor bir durumdan kurtulmak için.
3. Kötülük yapanları tespit etmek için.
4. Zor bir işi yapabilmek için.
5. Padişahların memlekette nelerin olup bittiğini anlaması için.
6. İsteği dışında uzak kaldığı memleketine dönen kahramanın olup bitenleri görmesi için.

Şekil değiştirme ya da kıyafet değiştirme cinsiyetlere bağlı olarak da farklılık gösterir. En sık rastlananlar şunlardır:

1. Kadının erkek kıyafeti giymesi ya da şekline dönüşmesi.
2. Erkeğin başka bir erkek kıyafetini giymesi ya da şekline dönüşmesi.
3. Kadının başka bir kadın kıyafetini giymesi ya da şekline dönüşmesi.
4. Erkeğin kadın kıyafetini giymesi ya da şekline dönüşmesi (Bakırcı, 2010: 861).

İslamiyet' in kabulünden sonraki anlatılarda da şekil değiştirmeye fazlaca rastlanmaktadır. Bu şekil değiştirmeler yine kahramanın iradesiyle gerçeleşir ve İslami anlatılardaki adı “don değiştirme” dir. Genellikle evliya menkıbelerinde raslanmakta olup kahramanın dini, mistik gücünün simgesidir. Bu güce keramet denilmektedir. Şekil değiştirme Dini kahramanlar için bir üstünlük ve keramet göstergesidir. Bu dini kahramanların en fazla şahin, doğan, kartal, güvercin, turna, geyik, ceylan ve yılan gibi hayvanların şekline girdiği görülür. Bu motif en fazla Bektaşî şairlerin şiirlerinde ve velayetnamelerdeki anlatılarda kullanılır. Ruh genellikle kuşa benzetilir ve diyar diyar dolaşır o nedenle kuş değişiminde öncelikle tercih edilen bir hayvandır.

Şekil değiştirme, halk anlatılarında sıkça görülen bir motiftir, Kahramanın değişimindeki amacı, tanınmama ve çeşitli sorunları bu vasıtaıyla çözmedir. Şekil değiştirme kahramanın önündeki engelleri ortadan kaldıran ve onu hedefine ulaştıran en temel motiflerdendir. Ayrıca bu motif anlatıyı daha etkileyici kılarak anlatıyı daha ilgi çekici hale getirmektedir.

2.2. ŞEKİL DEĞİŞTİRMELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye’de şekil değiştirme üzerine yazılmış olan tek kitap Metin Ergun’un “*Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*” adlı iki ciltlik çalışmasıdır. Kitap, 1997 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. I. Cilt inceleme, II. Cilt metin olarak ayrılmıştır. Kitabın I. Cildinin “ön söz”ünde eseri hazırlamak için gösterilen yoğun çabadan ve yapılan çalışmalardan bahsedilir. Daha sonra gelen “Giriş” kısmında Efsane tanımı, ne olduğu, efsanenin tasnifi, teşekkülü ve efsanenin diğer türlerle münasebeti gibi mevzular ele alınıp işlenmiştir. Kitabın I. Cildi üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türk dünyasında efsane üzerine yapılan araştırmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde şekil değiştirme motifinin ne olduğu, Şekil değiştirmenin çeşitleri, nelerin niçin ve nasıl şekil değiştirdiği üzerinde durulmuştur. Kitabın üçüncü bölümünde ise şekil değiştirme motifine yer veren efsanelerin katoloğu titizlikle verilmiştir. Kitabın II. Cildi “Metinler” alt başlığı ile yayımlanmış olup içerisinde ilk ciltte üzerinde araştırma yapılan Türk dünyası efsanelerine (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kırgız, Kazak, Kazan, Başkurt, Yakut, Altay, Hakas, Tuva, Karakalpak, Çuvaş, Karaçay, Gagauz, Uygur, Kırım, Dolgan, Kumuk, Tofa, Şor, Teleüt, Telengit, Baraba) ait metinler verilmiştir.

Şekil değiştirme üzerine yapılmış olan tek tez ise, Gazi üniversitesi, Halk Edebiyatı Bilim Dalı tarafınca, İbrahim Dilek danışmanlığında, 2010 yılında Essin Kaplan tarafından

“Anadolu Türk Halk Masallarında Kılık Değiştirme” adıyla hazırlanan yüksek lisans tezidir. Bu tezin amacı, Anadolu coğrafyasında anlatıla gelen Türk Halk masallarındaki kılık değiştirme motifleri üzerinde durmak, onların hangi zamanlarda, ne şekilde gerçekleştiğini tespit etmek ve bunların tasnifini yapmaktır. Tez iki bۆlümde oluşmaktadır. Birinci bۆlümde, masalın ne olduğu, motif kavramı, kılık değiştirme motifi ve masalarda geçen kılık değiştirme motifleri hakkında bilgi verilmiştir. Tezin ikinci bۆlümünde ise masalarda geçen kılık değiştirme motiflerinin sınıflandırılması sekiz başlık altında yapılmıştır.

BÖLÜM III

3. TUVA TÜRK DESTANLARINDA ŞEKİL DEĞİŞTİRME MOTİFLERİ

Tuva kahramanlık destanlarında en fazla görülen motiflerin başında “şekil değiştirme” gelir. Şekil değiştirme kahramana olağanüstülük verir ve onu sıradan insanlardan ayırır. Kahraman için şekil değiştirme ilahi bir lütuftur ve kahraman kendisine bahsedilen bu özelliğinden sonuna kadar faydalanır. Şekil değiştirme kahramanın iradesi dahilinde gerçekleşen bir olaydır ve kahramanın çıktığı yolculuklarda en önemli silahıdır. Kahraman, düşmandan intikam almak, sınanmak, eşi olacak kişiyi almak ya da hak etmek vb. durumlar için yaptığı mücadelede şekil değiştirmeden faydalanır. Kahraman, genellikle düşmana yaklaşarak bilgi toplamak, gelen ya da gelebilecek tehlikeyi defetmek, girdiği yarışları kazanabilmek adına kendisine o anda en büyük yardımı sağlayacak kişi, hayvan, nesne ya da bunların dışındaki varlıkların şekline dönüşür. Bu dönüşümler kahramanı amacına ulaştırır ve muzaffer kılar. Tuva kahramanlık destanlarındaki şekil değişimlerini nedenleri, gerçekleşme şekilleri ve bu değişimlerin geçtiği metinleri aşağıdaki bölümlerde belirtmeye çalıştık.

3.1. İNSANIN FARKLI BİR İNSANA DÖNÜŞMESİ

D10-D99. İnsanın Farklı İnsan Şekline Dönüşmesi

Tuva kahramanlık destanlarında şekil değiştirmeler genellikle kahramanın kendi isteği doğrultusunda gerçekleşir. Kahramanın şekli değişirken, özü aynı kalır yani değişim sadece şeklen gerçekleşir ve Kahraman daha sonra kendi öz şekline geri döner. Bu Kahramana lütfedilmiş ilahi kaynaklı bir meziyettir. Kahraman zor bir durumdan kurtulmak, birini kurtarmak ya da düşman merkezlerine tanınmadan kolayca girebilmek için kısmi şekil değiştirir. Tuva kahramanlık destanlarında en fazla şekil değiştirme “başka bir insan suretine bürünme” dir.

D10. İnsanın Farklı Cinsten Bir İnsana Dönüşmesi

D11. Kadının Erkeğe Dönüşmesi

Bora-Şeeley, gördüğü bir rüya üzerine ağabeyi Boktu-Kiriş'e her ne olursa olsun çadırdan çıkmamasını, aksi taktirde öleceğini söyler; fakat, birkaç gün çadırdan kalan Boktu-Kiriş dışarı çıkar atından düşüp ölür. Kız kardeşi, ağabeyini bir kaya içerisine defneder. Aradan bir süre geçtikten sonra Bora-Şeeley, gökte uçan üç kuşun kardeşinin adını söylediklerini duyar. Kuşlar, üç göğün üstündeki üç âlemin hanımın kızlarıdır. Kız,

kuşlardan birisini vurur ve kuşun üzerindeki üç göğün üstündeki üç kağanın kızları için düzenlenecek yarışa Boktu-Kiriş'in de davetli olduğu yazısını okuyarak ağabeyinin kılığına girip kızlar için yarışmaya üç göğün üstüne yolculuğa çıkar. Üç göğün üstüne vardığında düzenlenen yarışlara iştirak eder ve üç kağanın kızlarını almaya hak kazanır. Üç kağanın kızları ile birlikte orta âleme döner ve kaya içerisine defettiği ağabeyini çeşitli ilaçlarla diriltir.

<i>"Er kiji eves, hereejen kijinin</i>	<i>Er kişi değil, kadın kişinin</i>
<i>Emii-le konçug çüve-dir aa"-dep</i>	<i>Göğüsleri mesele şey be" diye</i>
<i>Monu-la munçulup-mugurtap olurgan.</i>	<i>Buna üzülüp tasalanıp kalmış</i>
<i>"Çerle al-bodumdan bütken etti</i>	<i>"Ne yapayım, kendimden çıkan eti</i>
<i>Kezip kaar arga bar eves</i>	<i>Kesip atmak olmaz,</i>
<i>Çoruur-la bolgan-dır men"-dep</i>	<i>Böyle gitmeliyim ben" diye</i>
<i>Bodanıp, şügdünüp olurgan.</i>	<i>Düşünüp durmuş.</i>
<i>Boktu-Kiriş akızının</i>	<i>Boktu-Kiriş ağabeyinin</i>
<i>Dürzü-hevirin</i>	<i>Haline-görünüşüne</i>
<i>Bodunga dürzülenip-hevirilenip algaştın</i>	<i>Kendini dönüştürüp-uydurmuş.</i>

(BKBŞD s. 349-411)

D12. Erkeğin Kadına Dönüşmesi

Boktu-Kiriş'in bütün nasihatlerine rağmen çadırda ateşi kalmayan Bora-Şeeley, çadırdan çıkıp bir ihtiyardan ateş alıp gelir. Fakat, ihtiyar bir tepegözdür(Amırğa-Kara Moos) ve gelip Bora-Şeeley' i kanını emerek öldürür. Avdan dönen Boktu-Kiriş, ölü kardeşini bulur. Daha sonra da Kara-Moos' un çadırına kız kardeşinin kılığına girerek gider ve tepegözü öldürür.

<i>Adaannıg-öjennig</i>	<i>Öçlü-kinli olduğu</i>
<i>Amırğa-Kara-Moozu</i>	<i>Amırğa-Kara-Moos'u</i>
<i>Inda-la şaylap olurrar boop-tur evespe.</i>	<i>Orada oturup çay içmez mi.</i>
<i>Bora-Şeeley dunmazı</i>	<i>Bora-Şeeley kardeşine</i>
<i>Kara heveerti huulup algaştın,</i>	<i>Aynen dönüşüp.</i>
<i>Konçug tavaar kirip klegen irgin.</i>	<i>Oldukça rahat bir şekilde girip gelmiş</i>
<i>Amırğa-Kara-Moos-daa</i>	<i>Amırğa-Kara -Moos da</i>
<i>Çüs ses ilbizi-bile</i>	<i>Yüz sekiz sihriyle</i>
<i>Ol urugnu şinçiley bergen olurup-tur.</i>	<i>O kızı inceleyivermiş.</i>

Boktu-Kiriş çüs bejen kaldır huvulgaş, Boktu-Kiriş, yüz elli kez dönüşüp
Tanıttırbayn, Tanıttırmadan
eskertirbeyn barıp-tır evespe fark ettirmeyiver mi.
(BKBŞD s. 342)

D20. İnsanın sosyal sınıf değiştirmesi:

D22. Sıradan İnsanın Yüce Birine Dönüşmesi

(T) D22.3. Sıradan İnsanın Kahramana [Bahadıra] Dönüşmesi

Babasından kalan eşyaları giyinip kuşanan oğlan dedesinden kendisine ve atna isim vermesini ister, dedesinin önüne diz çökünce çok cesur bir ere dönüşüverir. Dedesi de ona Kara Kögel ismini verir. Bu dönüşümde yiğit olan babanın elbiselerinin etkisi büyüktür. Bu elbiseyi giyebilmek için en az babası kadar cesur ve yiğit olması gerekir. Oğlan bu yiğitliğin hakkını verir ve fiziki olarak da cesur ve yiğit bir er olur.

Oofi soonda aşak Ondan sonra ihtiyar
ooldun bajın çülüp, oğlanın saçlarını kesip,
Kejegezin örüp berip-tir. Tepesindeki uzun saçlarını örüvermiş
Oon soonda adazının, Ondan sonra babasının,
Derig-herekselin bolgaş Eşyalarını ve
ldik-hevin kettinip, derittinip algaş, Elbiselerini giyip, hazırlanıp,
lrezinin murnunga, dis kırınga, Dedesinin önüne diz üstüne
Sögede olurup düjerge, Oturup düşünce,
Tümen kijinin dürzüzün baskan, On binlerce kişiden iyi olan,
Dündügür kızıl şıraylıg, Asık kızıl benizli,
üüş kulaş kara kejegelig, Üç kulaç kara saçlı,
Ojen kulaş durt-sınnıg, Otuz kulaç boyunda
Ernin erezi konçug er boop-tur oo! Cesur er oluvermiş imiş!
(MŞTD s. 104)

Ködelgey-Mergen ile Han-Hülük'ü aldatan karısı ona bir oyun oynar ve kardeşi Şogjaan-Mergen'in hastalandığını ve iyileşebilmesi için de bazı ilaçlara ihtiyaç olduğunu söyleyerek onu tehlikeli maceralara atar Han-Hülük her defasında geri dönmeyi başarır. Yolculuğu sırasında ona yardım ederek, yol gösteren "Sefil sarı kadın" ın en son yolculuğunda "Ay güneş nurlu prenses" e dönüştüğünü görür. Destanda kahramanın yanında kahramana yardımcı olmak isteyenlerin de dikkat çekmemek için şekil değiştirdiği

görülür. Han-Huva olan prenses, yine Han-Hülük'e nasihatte bulunur ve yol gösterir. Kahramanın dışında sefil, düşkün insan şekline girme sadece bu destanda vardır. Burada karısının ihanetine karşılık, prensesin yardımı devriye girmiştir.

Samdar srıg herejoktu köörge *Sefil sarı kadıncağızı görse ki*
Ulug ak ögnün iştinde *Ulu ak otağın içinde*
Tos kat kızıl damçılğanın kırında *Dokuz kat kızıl minderin üstünde*
Ay, hün hereldig dangına boob algan *Ay-güneş nurlu prensese dönüşmüş*
Olurup-tur evespe *Oturmaz mı*
(HŞAHHD s. 214)

D27. Dışlanan Kimselere Dönüşme

(T) D27.1. Kahramanın Sefil Oğlana (Düşkün-Kepenekli) Dönüşmesi

Kahraman gizli bir bilgi almak, dikkat çekmemek ve düşman yerleşimine rahatça girebilmek için şekil değiştirir. Bu değişim genellikle alt bir sosyal sınıf tabakasına geçişle gerçekleşir. Yiğit, cesur, korkusuz, heybetli ve güçlü bir kahraman kendi kimliğiyle dikkatleri üzerine çeker ve bu da kahramanın hareket alanını daraltır. Bu nedenle kahraman “düşkün oğlan”, “kepenekli oğlan”, sefil oğlan”, “garip oğlan”, zavallı oğlan”, “yırtık yelekli oğlan”, “bitli oğlan”, “sefil kız” diye tabir olunan kişilere dönüşür.

Türk toplumunun kültüründen gelen bir gelenek ise garibi, yetimi, kimsesiz ve savunmasız olanı koruyup kollamaktır. Bu tipler adeta toplumun muhafazası altındadır ve sonuna kadar korunurlar. Namık Aslan, bu tipler için “Toleranslı Tipler” ifadesini kullanmaktadır. Bu tiplerin kıyafetlerine girmenin tercih ediliş sebebi ise tamamen töreyle, inançla ilgili olup, kültürün tolerize ettiği tip olmalarıyla alakalıdır.

Türk Anlatılarında “Keloğlan” ve “Âşık” toleranslı tiplerdendir. Namık Aslan, bu iki tipe karşı Türk töresinin niçin hoşgörülüyle yaklaştığını, toplumda bu iki tipin nasıl bir ayrıcalığının olduğunu şöyle izah eder: “*Bilindiği üzere Türk kültürünün en çok değer verdiği kurumların başında aile kurumu gelir. Bu kurum adeta toplun tarafından sigortalı olmuş gibidir. Evlenmekten maksadın çocuk yetiştirmek olduğu ve hatta çocuk doğmadan nikâhın geçerlilik kazanmadığı Türk aile anlayışında, baba çok önemli bir faktördür. Geçimin temininden sorumlu olduğu gibi dışarıya karşı da ailenin koruyucu kalkanı durumundadır. Ailenin bu kalkanını kaybetmesi halinde (büyük baba, ağabey, amca gibi kan bağı olan yakın akrabaları yok ise), yukarıda sözünü ettiğimiz toplum sigortası devreye girer ve aile toplumun himayesini görür. Bu durum dilimizdeki “yetim*

hakki” deyiminde açık bir şekilde ifade edilmiştir. İşte masallarımızdaki Keloğlan tipinin toplumumuzdaki toleransı, törenin bu kabulüne binaendir.”(Aslan, 2002:2).

Keloğlan kimsesiz bir yetimdir. Bir anası ve cılız bir eşiği vardır. Yiyecek ekmeğe muhtaç fakir bir ailedirler. Toplum koruyucu kalkanını Keloğlan ve anasının üzerine geçirmiştir. Onlar topluma emanettir ve toplum aile düzeninin devamı için sonuna kadar elinden geleni yapar. Yapmak zorundadır çünkü bu inancın ve törenin gereğidir. Kimse Keloğlana zarar vermez, kötü davranmaz, hatalarını görmezden gelir, onu cezalandırmaz. Keloğlan toplumun korumaya aldığı yetim garip tipinin simgesi ve temsilcisidir. Diğer bir toleraslı tip ise “Aşık” tır. Keloğlan’ın yetimlik zırhı varken, “aşık” saygınlık zırhını kullanır (Aslan, 2002: 3).

Tuva kahramanlık destanlarında da bu toleranslı tiplere rastlıyoruz. Daha öncede bahsettiğimiz gibi, “düşkün oğlan”, “kepenekli oğlan”, sefil oğlan”, “garip oğlan”, zavallı oğlan”, “yırtık yelekli oğlan”, “bitli oğlan”, “sefil kız” diye tabir olunan bu tipler, dikkat çekmez, kimse onların kötü bir şey yapacağından şüphelenmez, rahatça düşman obasına girerler, Kağan’ın çadırına rahatça girip çıkarlar, herkes bu kişilere yardımcı olmaya çalışır, karın tokluğuna da olsa iş verir. Kahraman bu toleraslı tiplerin kılığına girerek adeta dokunulmazlık elde eder. Rahatça gözlem yapar, düşmanı hakkında bilgi toplar ve zaafalarını tespit eder. Bunları yaparken hiçbir şekilde zarar görmeyeceğini bilir ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeden emin hareket eder.

Tuva destanlarında toleranslı tipler de şu özellik dikkat çeker. Kahraman, düşman otağına sefil bir kılıkta girer, ama düşmanla mücadeleyi ve çarpışmayı kendi kılığında yapar. Hiçbir kahraman karşısındaki düşmanla bu kılıkta mücadele etmez. Karşısındaki düşman ne kadar acımasız ve kötü olsa da sefil biriyle karşı karşıya getirilmez hatta düşman kahramanın sefil oğlan kılığında otağa girdiğini dahi bilmez. Destanlarda otağa girip ihanet dahi etmiş olsa bu toleranslı tiplere asla zarar verilmez, hakkında kötü bir şey söylenmez. Üstünlük mücadelesi tamamen beyler arasında gerçekleşir.

Tuva destanlarında var olan toleranslı tiplerin sıfatlarına bakıldığında düşkün, kepenekli (Çobanların soğuktan korunmak için üzerlerine aldıkları keçeden yapılmış ve kolsuz giysi), sefil, garip, zavallı, yırtık elbiseli olduğu görülür. Yani zayıftırlar, genelde çobanlık yaparlar, saçları bakımsızlıktan bitlenmiştir ve rengi sarıdır, garip ve zavallı oldukları defalarca tekrarlanır.

Boktu-Kiriş Ulug Ege Han'ın otağına girmek için “Sarı keçe kepenekli düşkün sarı oğlan” a dönüşür ve atını da aynı şekilde dönüştürür. Dönüşümden sonra ilk bilgi sürüleri güden çobandan alınır ve yavaş yavaş düşkünlüğüne uygun hareket eder. Sefil bir kişi çok hızlı hareket etmez.

<i>Sang hovunun aksında</i>	<i>Sarı bozkırın ağzına</i>
<i>körüp olurrarga,</i>	<i>bakıp gördüğünde</i>
<i>Baza bir konçug bay aaldın</i>	<i>Yine bir çok zengin obanın</i>
<i>Koda-hü reezi köstüp turuptur</i>	<i>Tapınağı-ibadethanesi gözükmüş</i>
<i>Haan-Uul a tandızının baaringa</i>	<i>Haan-Uula dağının önüne</i>
<i>Düje halıdıp kelgeştin,</i>	<i>İnip gelip de</i>
<i>Bora-Şakar adın</i>	<i>Bora-Şakar atını</i>
<i>Taagılıg bora çavaa kıldır tarbidaaş,</i>	<i>Yapağılı boz tay kılıp efsunlayıp</i>
<i>Bodu sarıg, kidis hevenektig</i>	<i>Kendisi sarı keçe kepenekli</i>
<i>Sarndar sarıg ool boop</i>	<i>Düşkün sarı oğlan olup</i>
<i>Huulup algandır evespe</i>	<i>Dönüşüvermiş.</i>

(BKBŞD s. 353)

Boktu-Kiriş obasına döndüğünde obasını yağmalanmış görür, obayı yağmalayan Çargıraa-Kara Maadır'dır ve Boktu-Kiriş onun obasına doğru yola koyulur. Kılık değiştirerek obaya gelir, “Sefil oğlan”a dönüştüğünden kimse ondan şüphelenmez ve karısından Çargıraa-Kara Maadır'ın canının olduğu yeri öğrenir ve onu öldürür. Kahramanla birlikte atı da şekil değiştirir. Şekil değiştirmenin kutsal sayılan Haan-Uula dağının önünde olması dikkat çekicidir.

<i>İzi çige songu çükçe uglaan-na</i>	<i>İzi dosdoğru kuzey tarafa gider</i>
<i>Mındıg boop-tur .</i>	<i>Böyle imiş.</i>
<i>Çedi çıldını işinde</i>	<i>Yedi yıl boyunca</i>
<i>İstep-daa çorup oturup-tur,</i>	<i>İzleyip gitmiş</i>
<i>Bir çerger çorup olurarga,</i>	<i>Bir yere giderken</i>
<i>Hamık mal şırı</i>	<i>Bir sürü malın</i>
<i>Bar boop kelgen irgin kıldır</i>	<i>Biraktığı İzi görünüvermiş</i>
<i>Bora-Şokar adın</i>	<i>Bora-Şakar atını</i>
<i>Taagılıg bora çavaa kıldır</i>	<i>Yapağılı boz tay kılıp</i>
<i>Huuldurup algaş,</i>	<i>Dönüştürüp</i>
<i>Bodu sarnnar ool boop huulup algaş,</i>	<i>Kendisi de sefil oğlana dönüşüp</i>

Çıldır şaktap çortup olurup-tur.
(BKBŞD s. 455)

Salına salına, ağır ağır gidenniş

Han-Küçü, Kangıvay-Mergen'e ait deveyi alıp götürür. Kangıvay-Mergen adamın yolunu keser ve ikili arasında kıran kırana bir mücadele başlar. Han-Küçü yenilir. Töreye göre, yenen bahadır yenilenin malını alır. Kangıvay-Mergen'de Han-Küçü'nün otağına "Kepenekli oğlan" şekline girerek girer ve daha sonra mallarının hepsini alır.

Kara çetpes kara hovuda

Kara dozuun ünüp turgan

Kangay-Karanın oorgazın

On kertik kara çava

Çoldak-Karanın oorgazın

Çedi kertik kara çavaa kılgaş

Oy bıdı oyga töktüp çoruur

Kara kidis hevenektig ool boop

Huulup argaş, çorup oğlan

Huulup algaş, çorup organ,

Oduş tümen sürüg arazında

Dört haa emdik attar

Öğredip turganlar

(KMD s. 485)

Uçsuz bucaksız kara bozkırda

Kara toz yükseliyormuş

Kangay-Kara'nın sırtını

On kertik kara taya

Çoldak Kara'nın sırtını

Yedi kertik kara taya çevirip

Çukur bitini çukura döküp giden

Kara bitini söğüde döküp giden

Kara keçe kepenekli oğlana

Dönüşüp yurda girdiğinde

Üç yüz bin sürü arasında

Dört ayaklı vahşi atları

Eğitiyorlarmuş

Şekil değiştirmede sınıf değiştirmenin en fazla olduğu destan Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen alışkıları'dır. İlk önce "ince çapanlı oğlan" a dönüşür. Erelzey-Mergen'in kayınbabası Kapşılday-Mergen karısının çok hasta olduğunu ve iyileşmesi için iki boynuzlu gök boğanın ciğerini yemesi gerektiğini söyler ve Erelzey-Mergen'den yardım ister. Aslında bu bir tuzaktır. Dikkat edilirse değişim yine dağın önünde gerçekleşir.

Kök sinnin betin talazında,

Çinge-Kara-Hemnin ununda

aaldar turgan.

Oon Erelzey-Mergen

bodun bagay çavaahg,

Çamça tonnug ool kıldır huulup algaş,

Uzaktaki Gök dağın ön kısmında

Çifige-Kara-Hem'in akımında

obalar varmış

Sonra Erelzey-Mergen kendisini

ufak-küçük taylı

İnce çapanlı oğlana dönüştürüp

*En adaanda kara ögge kire beerge,
İyi kırgan aşak-kaday.
olurup-turlar evespe
(EMHMAD s. 587)*

*En aşağıda kara çadıra girdiğinde
İki ihtiyar karı koca
oturamaz mıymış*

Erelzey-Mergen, iki ihtiyardan gerekli bilgileri aldıktan sonra İki boynuzlu gök boğanın çadırının önüne gelir ve kendisini “uyuz oğlan” a çevirir.

*Kök deemi hölbennedir,
Kara çemi sirtiledir
Karak çetpes sang hovunu
Erttir çelzip keerge,
Bir-le kara ög köstüp turgan.
Adın kuu at mıya kıldır tarbıdaaş,
Bodu çamça tonnug
Kodur ool boop algaş,
Demgi ögge kirip keerge,
Otkā-daa katkan ışkaş,
Hünge-daa katkan ışkaş,
Kadafi kara kaday olurgan,
(EMHMAD s. 589)*

*Gökyüzünü zangırdatıp,
Kara yeri titretip,
Göz yetmez sarı bozkırı,
Geçip koşturup geldiğinde
Bir kara çadır gözükiürmüş
Atını kır at tezeği kılıp efsunlayıp
Kendisini ince çapanlı,
Uyuz oğlan ediverip
Deminki çadıra girip geldiğinde
Ateşte kurumuş gibi
Güneşte kurumuş gibi
Arık kara nine otururmuş*

Erelzey-Mergen, İki boynuzlu gök boğayı yenip ciğerini aldıktan sonra iki ihtiyarın çadırına tekrar döner ama yine “İnce Çapanaklı Oğlan” a dönüşerek içeri girer.

*Ol çorutkaş,
Argalıg sinnın arı talazında
Çifige-Kara-Hemde çurttap turar
Aşaktın öönge çavaa attıg,
Çamça tonnug ool boop algaş,
Çedip kelgen.
(EMHMAD s. 591)*

*Öyle gidip
Ormanlı dağın kuzey tarafında
Çifige-Kara-Hem'de yaşayan,
Dedenin çadırına taylı
İnce çapanlı oğlan olup,
Yetip gelmiş.*

Son olarak Erelzey-Mergen, Lovun-Han'ın atının boynuzunu yontup almak için yola koyulduğunda tekrar “İnce Çapanaklı Oğlan” a dönüşür.

*Kara-Hemnin bajında
Kara ög turgan.*

*Kara-Hem'in başında
Kara çadır dururmuş*

*Çavaa attıg, çamça tonnug,
Bagay ool boop huulup algaş,
Biyeegi bagay kara ögge kirip keerge
Arjay buurul aşak olurup-tur.*

*Tay atlı, ince çapanlı
Sefil oğlana dönüştürüp
O dökük kara çadıra girip geldiğinde
Ak saçlı bir dede otururmuş.*

(EMHMAD s. 594)

Aldın-Kurgulday, Deer oğlu Deek Möge’yi bir çukurun içine hapsedip obasını yağmalamak için yola koyulur. Obaya varırken bahadır ve at kılık değiştirip “*Sefil oğlan ile uyuz tay*” olurlar. Bahadır, yolda giderken bir çobanla karşılaşır ve çoban vasıtasıyla yolunun üzerinde bir deniz ve bu denizin üzerinde de biri kıldan, diğeri ağaç kabuğundan yapılan bir köprü olduğunu ve bu köprülerden nasıl geçeceğini öğrenir.

*Aldın-Kurgulday Şiree-Kara adın
Kodur kara çavaa kıldır huuldurup
Bodu terezin sogunnug
Haragan çalıg
Sarıg kidis hevening
Samdar ool boop huulup algaş
Orbalandır tepsenip
Opannadır şoşkudup çoraaş
Biyeegi höy tevenin kadarçızınga
Ujurajıp keep-tir evespe.*

*Aldın-Kurgulday Şire-kara atını
Uyuz kara taya dönüştürüp
Kendisi diken oklu
Çalı yaylı
Sarı keçe kepenekli
Sefil oğlana dönüştürüp
Kendini yırtarcasına tepip
Hoplayıp ağır ağır koşturarak
Deminki kalabalık develerin çobanına
Rast gelmez mi.*

(AKD s. 554)

Altın Kurgulay, Çedi Baştıg Adıgır-Kara Mangıs ile olan mücadelesi sırasında iki kere daha “*Sefil oğlana*” dönüşmektedir.

*Çedi baştıg Adıgır-Kara mangıstın
Düne boorga, aal-kodanın kadara
Sarıg ketçik idi turugladıp kelen.
Onu aldın dopurjak kımçızı –bile
Ol-la çerenge haya
köründüre tırtıp kaaş,
Ol-la doraan bıdı töktüp çoruur,
Haragan çalıg, terezin sogunnug,
Kodur kara çavaalıg,*

*Yedi başlı Adıgır-Kara tepegöz
Gece olunca avulunu-obasını gözler,
Sarı gödek bekçi iti çıkıvermiş.
Onu altın küçük kamçısı ile
Aynı o yerde
çekip geri döndürüp
Hemen biti yere dökülüp duran
Çalı yaylı, diken oklu
Uyuz kara taylı*

*Bagay ool boop huula tırtıp algaş,
Biyeegi Aksagalday Bakka kıdat.
Malçızının
Ööngge çedip keep-tır evespe.
(AKD s. 566)*

*Sefil oğlana dönüşüverip
Deminki Aksagalday-Bakka Çınlı
Malcısının
Çadırına yetip gelmez mi.*

Han-Hülük, obasını yağmalayan Demir-Möge'nin peşine düşer, onun gök tayganın eteğindeki obasını görür. Han Hülük, atını "yapağılı kızıl tay" a, kendisini de "Sarı keçe kepenekli sefil oğlan" a çevirerek yoluna devam eder.

*Kök tayganın barında
Çaptı bergen köstüp turgan.
Mal-maganı hovı sınmas,
Hola-haragan deg,
Şaaranaynıp çorup-tur.
Han-Hülük avıgay Han-Şilgi adın
Taagılığ şilgi çava kıldır
Huuldur tarbidap algaş,
Botlu sarıg-kidis hevenektig
Bagay ool kıldır huulup algaş,
Çıldırşaktap çortup orup-tur.
(HŞAHHD s. 159)*

*Gök tayganın eteğinde
Yayılıvermiş bir halde gözükürmüş
Malı hayvanı bozkıra sığmaz
Bakır diken gibi.
Alarıp dururmuş
Han Hülük Bey Han Şilgi atını
Yapağılı kızıl taya,
Büyüleyip dönüştürüp,
Kendisini de sarı keçe kepenekli
Garip oğlana dönüştürüp
Yavaş yavaş gidermiş.*

Çeçen Kara kendisine eş olacak olan, Uzun-Sarıg Han'ın kızı Narın-Dangın'ı aramaya çıkar ve yaşadığı obaya kılık değiştirerek girer ve rakipleriyle bir dizi yarışma yapar ve hepsini kazanır. Bu sefer kahramanımız obası yağmalandığı için değil de kendisine söz verilen kızı almak için "Sarı keçe kepenekli, fakir, sefil oğlan" şekline dönüşmektedir.

*Çeçen -Kara?-dep-tir.
-Çüü dijik?-deerge,
-olbodu olçaan omak-sergek
Çorbas deen çüve-deeş,
Arzılan-Karazın taagılığ
Kara çavaa kılgaş, Bodun bagay
Sarig kidis hevenektig*

*Çeçen Kara?" demiş.
Ne demişti?"diyende
Olduğun gibi canlı-dinç
Olmamalısın demişti" diyerek
Arzılan Kara' sını yapağılı,
Kara taycık kılıp Kendisini zavallı
Sarı keçe kepenekli*

*Bagay ool
Kıldır huuldurup ap,
Çıldırşaktap çorup kaan irgin.
(AKAÇKMD s. 293)*

*Fakir, sefil oğlan,
Olarak dönüştürüp,
Yavaş yavaş gidermiş.*

Arı-Haan, doğacak oğluna gelin bulmak için, Ulug-Haan'ın obasına “Yırtık yelekli oğlan” kılığında girer.

*Ulug-Haan dep kijinin
Aal-oranı köstüp keep-tir
Arı-Haan taagılıg bora çavalıg
Samdar hörekteeştig ool boop
Huulup ap-tır
(AHD s. 256)*

*Ulug Haan denilen kişinin,
Obası-yurdu gözüküvenniş
Arı Haan yapağılı boz taylı,
Yırtık yelekli oğlan olup
Dönüşüvermiş*

Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın güzeller güzeli kızı Toylu-Buduk'un yaşadığı yere girmek için kılık değiştirir. “Çukur biti yolunda koşup gider, keçe kepenekli, irin(li) gözlü İnsanoğlu” na dönüşmüştür.

*Çaa, Ergelig Kan-Hüren a'dın
Oorgazı çedi kertik taagılıg
Hüren çavaa kıldır huuldurup,
Bodu kara bıdı haakka halıp çoruur
Oy bıdı orukka halıp çoruur,
Kidis hevenektig, irinnig karaktig
Ool boop huulup ap turgan çüven irgin
(HTD s. 71)*

*Tamam, şefkatli Kan-Hüren atı
Omurgası yedi kertik darmadağın
Yağız tay gibi değiştirip
Kendisi kara bit yolunda koşup gider
Çukur biti yolunda koşup gider
Keçe kepenekli, irin(li) gözlü
İnsanoğluna dönüşmüş.*

Ton Aralçın han Toolay-Çeçen kraliçenin evine girmek için kılık değiştirir “Keçeden kepenekli zavallı sefil oğlan” a dönüşerek kapıdaki muhafızları geçer.

*Ton-Aralçın haan
Doskuuldarnı ertip algaş,
Kıdis hevenektig, taagılıg çavaalig
Ool boop huulup algaş,
Toolay-Çeçen dangınanın
Aalinga çede berip-tir
(TAHD s. 323)*

*Ton-Aralçın han
Devriyeleri geçtikten sonra,
Keçeden kepenekli, zavallı atlı
Oğlana dönüşerek,
Toolay-Çeçen kraliçenin
Obasına gelmiş*

Kara-Gögel, Yiğit-Malçın Han'dan Altın Kraliçe'yi almak için onun otağına girer. Girerken şekil değiştirir ve “*Al donlu taylı, it postundan eyer keçeli, gıcirtılı tahta eyerli, yırtık elbiseli zavallı oğlan*” a dönüşür.

<i>Baza-la ulaştır hap olura,</i>	<i>Yine yoluna devam ederken,</i>
<i>Çer ara taagılıg kiskıl çavaalig,</i>	<i>Yolda tüyü keçelenmiş al donlu taylı</i>
<i>İt keji kövençiktig,</i>	<i>İt postundan eyer keçeli,</i>
<i>Ingjak ıyaş ezerlig,</i>	<i>Gıcirtılı tahta eyerli,</i>
<i>Samdar bagay ool boop huulup algaş,</i>	<i>Yırtık elbiseli zavallı oğlana dönüp,</i>
<i>Haannın aalının baraanı</i>	<i>Hanın obası</i>
<i>köstüp ken hire çerge</i>	<i>görünecek kadar yere</i>
<i>Hap keep körüp çortup olurarga,</i>	<i>Gelip yavaşça giderken,</i>

(MŞTD s. 115)

Bahadır Çeçen-Kara, ana ve babasından kendisine eş olabilecek birisini nereden bulabileceğini sorar. Anası, kendisine eş olabilecek kızın, tam kuzey yönde büyük tayganın bel tarafını yurt tutan Uzun Sarıg Haan'ın kızı Narın Dangına'nın olduğunu söyler. Çeçen-Kara “*Sefil oğlan*” a dönüşerek Uzun Sarıg Haan'ın otağına gider ve yırtık kara çadıra girer. Çadırda dede, nine ve üstü başı yırtık sarı bir kadın vardır. Oğlan çadırda kara tütün gibi yemekten yer ve orada uyuyup kalır. Gece dökük kara çadırın parlak otağ olduğunu görür. Aradığı Narın-Dangına'nın kılık değiştirip dede ile nine yanında yırtık çadırda yaşadığını anlar. Narın-Dangına'nın tanınmamak için sadece geceleri prensese dönüştüğünü öğrenir. Buradaki değişim süreklidir ve bu değişimi sadece Çeçen-Kara bahadır öğrenmiştir bu da prensese eş olabilecek kişi olduğu içindir (AKAÇKMD s. 300).

D50. Sihirle İnsanda Meydana Gelen Değişiklikler

Tuva destanlarında şekil değiştirmenin ana unsuru sihirdir. Stith Thompson, Motif-İndeksi'nde (Motif-Index of Folk-Literature) Şekil değiştirmeyi Büyü(sihir) bölümünde ele almıştır. Kahraman şekil değiştirmeden önce atını ve kendisini efsunlamakta ve daha sonra şekil değiştirmektedir. Bu bölümde yer alan değişimlerde sihirle değişim ön plandadır.

Bahadır belli amaçlar için çıktığı yolda pek çok kişinin yardımını alır ve onların yol göstermeleri doğrultusunda hangi şekle gireceğine karar verir. Yardımın en büyüğü atından gelir. Daha sonra eşi, dede-nine, düşman sürülerini otlatan çoban ve düşmanın karısından gelir. Kahraman bunlardan yardım alırken de şekil değiştirir. Bu yardımlar ilahi ya da beşeri kaynaklı olabilir.

D52. Sihirle Görünüş Değişirme

Bora Şeeley, üç göğün üstündeki üç kağanın kızları için düzenlenecek yarışa Boktu-Kiriş'in de davetli olduğunu öğrenir. Ağabeyinin kılığına girip kızlar için yarışmaya üç göğün üstüne yolculuğa çıkar. Üç göğün üstüne vardığında düzenlenen yarışlara iştirak eder. Göğüslerini güreşirken nasıl gizleyeceğini düşünürken, Bora-Şakar atının verdiği ot ile er kişiye (Boktu-Kiriş'e) dönüşür ve göğüsleri kaybolur. Yarış sonunda üç kağanın kızlarını almaya hak kazanır.

Bora-Şokar adı turgaştın:

-Kiji imunçular-mugurtaar

Çüve ol boor be,

Ajırgı çarıkı arjımaaktın iştinde

Arjan-korjan ot bar,

Şak oon çaavit -dep-tir.

Arjımaanun iştinden

Arjan-korjan odun uştup algaş,

Emümge çaaptarga,

Ertenge çedirbeyn

Çüü-daa çok sinip kaap-tır

Er kiji ışkaş kıldır.

(BKBŞD s. 389)

Bora-Şokar atı da:

"Kişinin üzülüp tasalandığı,

Şey o mu

Sol taraftaki tulumun içinde

Şifalı ot var

İşte onu sürüver" demiş.

Tulumun içinden

Şifalı otu çıkarıp

Göğüslerine sürdüğünde

Sabaha kalmadan

Hiçbir şeyi kalmadan çekilivermiş

Er kişi olmuş.

(T) D52.3. Sihirle Yiğit Ere Dönüşme

Kangınav-Mergen ve dört kardeşi, Demir-Möge'nin kız kardeşini istemeye giderler. Demir-Möge'ye kardeşimiz Kangınav-Mergen'e güzel kardeşiniz Mungulak-Sagaan'ı başlığını hazırlayıp istemeye geldik derler. Demir-Möge çeşitli şekillere girerek onları dinler ve en sonunda sihiriyle yiğit ere dönüşerek kız kardeşini Kangınav-Mergen'e verir.

-Çaa-boraaga adarga ogunar

Çatka çazap beerge,

Dunmanar-la bolgay men, akılarını,

Men kaçap bilir men,

Siler-le biliner-deeş,

Edeen silgipkeş,

Iglap kılaştap turgan çüven irgin.

"Savaşta atılacak okunuz,

Evlendirilecek

Kardeşinizim ben, ağabeylerim,

Ben nereden bileyim,

Siz biliniz" diye,

Eteğini sallayıp,

Ağlayarak gezmiş durmuş

*Demir-Möge kanmıl boop huulup algaş, Demir-Möge yiğit olup dönüştüp,
Çerge düşpeyn Yere değmeden
Dört emin arazınga keep: Dört erin arasına gelip:
-Sös-domak aaylıg-dır, "Söz,-konuşma yolundadır,
Çoraan çoruk çogup bolur-dur, İşimiz halledilmektedir,
Şımdanar, dektener!-dep Acele edin, hazırlanın!" diyip,
Çugaalap turgan çüven irgin Konuşup dururmuş
(KMDs. 511)*

D55.2. Sihirle Küçülme

Uzun-Sarıg Han tüm yarışları kazanmasına rağmen Çeçen-Kara'ya bir görev daha verip, Çeerendey kocakarının demir değneğini getirmesini ister. Bu değnek dokuz kat cam içindedir ve oraya daha önce hiç giren olmamıştır. Çeçen-Kara 108 sihriyle çeşitli şekillere dönüşür ve oraya girmeyi başarır ve değneği çalar. Dokuz kat cam ev içindeki değneğin bahadır tarafından çalınması üzerine yaşlı kadın askerlerini bahadırın peşine düşürür, bahadırın yolunu demir kızıl yalçın kayayla kapatır. Zor durumda kalan bahadır, durumu düşünde gören Narın-Dangına sayesinde kurtulur. Bahadır, kendisinden istenilen değneği Uzun-Sarıg Han'a getirir, kağan kızını ve damadını yolcu eder.

*-Çernin iraandan, "Yerin ırağından,
Sugnun uzunundan keldim Suyun uzunundan geldim.
Çeerendey kadaynın Çeerendey kocakarının
demir edireezi demir değneğini
Haanın ekkel deen, Kağanım getir dedi,
ınçangaş keldim bundan geldim
Ol kayda çıdar çüvel, irem? Nerede bulunur o şey, dedem?"
-digen. demiş.
-Onu alın berge, Çeerendey kaday "Onu almak zor, Çeerendey nine,
Tos kat şil bajında orar, Dokuz kat cam evde oturur,
Açanında aldın haarjakta Yanında altın kutuda,
Ol demir say ertine O demir çakıl mücevher,
Inda çıdar-digen. Orada bulunur" demiş.
Çeçen-Kara möge-daa Çeçen Kara bahadır da
Dün ortuzunda üy-balay karangıda Gece ortasında zifiri karanlıkta,
Çüs ses huulgaazın -bile huulup çoraaş, Yüz sekiz sihiriyle dönüşe dönüşe,*

*Tos kat şil bajın iştinge kire bergeş,
Aldın haarjakka çedip keep-tir.
(AKAÇKMD s. 321)*

*Dokuz kat cam evin içine giriverip,
Altın kutuya yetip gelmiş.*

D56. Sihirle İnsanın Yaşının Değişmesi

(T) D56.2. Yaşlının Gençleşmesi

Han Buuday, Erlik Kağan ile mücadele için aydınlık dünyadan karanlık dünyaya inerken, kendisini ok ve yayla vurmak isteyen üç kardeşe rastlar ve onları kamçısıyla öldürür. Uzaklaşıp giderken bir yurttan tek başına yaşayan bir kadına rastlar. Kadın kendi sütünden yaptığı yiyeceklerle beslediği Han-Buuday'dan öldürdüğü oğullarıyla sütkardeşi olduğunu söyleyerek onları geri diriltmesini ister. Han Buuday ve atı sihirli sütün etkisiyle gençleşirler.

*Biyeeki kaday tura halaaş
Aptırazındun borbak sarıg çüve
uştip ekkelgeş:
-Adın bile bodun üleşip çiner, oğlum
-dep- tir evespe
Han-Buuday onu çeeş,
Adı, bodu-bile kadı
Ulam küş kire berip-tir
(ABD s. 240)*

*Deminki kocakarı ayağa kalkıp
Sandığından yuvarlak sarı bir şey
çıkanp getirip:
"Atınla paylaşıp yiyin oğlum"
demiş.
Han-Buuday onu yiyip
Atıyla birlikte
Daha da gençleşivermiş*

Arı-Haan, koşum takımları giydirilince dört yaşında bir ata dönüşen atına biner ve oğlanla at arasında bir dayanıklılık mücadelesi başlar. Oğlanın atın gemini çeken iki kolunun eti bileklerine, üzeniyi tepen baldırlarının eti de dizlerine toplanır. Ata bindiğine pişman olan yaralı oğlan, atın söylemesi üzerine ak tulumdaki ak testi içindeki "arjaan" vasıtasıyla eskisinden daha güçlü biri olur.

*Adının aayı-bile
Ak arjımağı ijey beerge,
Aldın aastıg ak donga çorup-tur.
-Ak dongada mönge arjaan bar.
Oon-bile çunup,
Çamdızın ijivit-deen.
Demgi arjaanın ijerin ijip,*

*Atının söylediği gibi,
Ak tulumu karıştırdığında,
Altın ağızlı ak testi varmış.
"Ak testide ebedi arjan var.
Onun ile yıkanıp,
Birazını içiver" deiniş.
O arjanm içileceğini içip,*

Çunarin çunup keerge,
Biyeegizinden artık
Ettiğ-hannıg şoorak Möge
bolu bergen-dir.
Küş çok bodu küştüğü boop,
Ugaan çok bodu ugaannıg boop,
Çüve bilbes bodu çüve bilir boop,
Büdüp keep-tir evespe.
(AHD s. 239)

Yıkanacağı ile yıkananda,
Eskisinden artık,
Etli-kanlı güçlü, Yiğit er er
oluvermiş.
Güçsüz kendisi güçlenip,
Akılsız kendisi akıllanıp,
Bir şey bilmez kendisi bilir olup,
Gelişivermez mi.

Çeçen-Kara, Narın-Dangına ile birlikte obasına dönünce ana-basını çok yaşlanmış görür. Narın-Dangına, onları sihriyle on beş yaşında gençlere dönüştürür.

"Aal-çurtta kırgan ada-iye
Ölüğ-dirig orar çüve irgi be?
Men murnay çedeyn!"-dees
Hapkan-daa çüven irginem.
Aal-oran çurtunga kelirge,
Bagay kırgan ada-iyezi,
Kırıp kalgan, hüil borbaktap
Oynap organ çüven irginem.
Udatpaanda aal-çurtu köjüp
Çedip kelirge, ulug ak ön
Ög ornunga hondurup algaş orda,
Narın-Dangına Çeçen-Kara mögenin
Ada-iyezın on beş harlıg
Çarılar kıldır huuldur
Tarbıdap kaap-tır,

"Oba-yurtta yaşlı ana baba,
Ölü müdür, diri midir?
Ben önden varayım" diyerek,
Çaptırıp gidivermiş.
Oba- âlem yurduna gelende,
Çökmüş yaşlı ana babası,
Yaşlanıp kalmış, küil yuvarlayıp,
Oynayıp dururlarmış.
Çok geçmeden oba yurdu göçüp,
Yetip gelende, ulu ak otağını
Otağ yerine konduranda,
Narın Dangına, Çeçen Kara bahadırın
Anasını, babasını on beş yaşında
Gençler kılıp dönüştürüp
Efsunlayıvermiş.(AKAÇKMD s. 324)

Günlerden bir gün Çeçen-Kara bahadırı huzuruna çağıran Dalay Baybın Han, ondan demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblisle savaşmasını, onları yok etmesini ister. Bahadır, ertesi gün yola çıkar, üç iblisten birini öldürür, diğeri üç karış bakır burunlu, demir vücutlu er kişiye dönüşür ama bahadır onu da öldürür. Üçüncü iblis, altın başlı ördek olup göğe uçup gider.

Üş eretot şulbu
Üş ot deg köstüp turar boop-tur.
Çeçen-Kara möge
Haymır kara hojuulazın,
Kadıg kara çazın
Hoogaynıp turar kıldır tırkaş,
"Üş-kızıl ottun
Dal ortuzunga deg!"-deeş,
Adıpta-la berip-tir evespe.
Kara kuy çarlıp çaştay beerge,
Üş şulbu bireezi ölü beerge,
İyizi üne halıjıp keep,
Bireezi aldın baştıg ödürek boop,
Üstüü orançe halışkın bergen,
Bireezi üş karış çes haaylıg,
Demir bottug kiji boop algan
Halıp keep-tir.
(AKAÇKMD s. 325-326)

Üç ateşten iblis,
Üç ateş gibi gözükürmüş.
Çeçen Kara bahadır,
Demir kara okunu,
Katı kara yayını,
Şınlatıp çekip,
"Üç kızıl ateşin
Tam ortasına değ" diyerek
Atı vermezmiş.
Kara mağara yarılıverende,
Üç iblisin biri ölünce
İkisi koşup çıkıp
Biri altın başlı ördek olarak,
Üst âleme uçuvermiş.
Diğeri üç karış bakır burunlu,
Demir vücutlu kişi olup
Koşup gelmiş.

Çeçen-Kara, altın başlı ördek olup göğe çıkan iblisin peşine düşer, iblisi yakalar, fakat her darbesinde iblis çoğalır. en sonunda Narın-Dangına' nın yardımı ile de "Ürkütücü Kara Bahadır" haline dönüşerek iblisi alt eder.

Çeçen-Kara möge şulbunu
Bir adarga-iyi apaar,
İyi adarga-dört apaar
Boop kövüdep turarga,
Narın-Dangına
Mun kara çanı budaratpas hazar
Möfüzügür kara maadırının dürzüün
Dürzülenip algaş,
Tümen kara çaanı
Dülütpe bazar
Dünderik kara maadırının.
Dürzüün dürzülengeş,

Çeçen Kara bahadır, iblisi
Bir atanda, iki olup,
İki atanda, dört olup,
Çoğalıp duranda,
Narın Dangına,
Bin kara fili basıp ezer,
Korkmuş kara bahadırın haline
Bürünüp girip
Tümen kara fili,
Basıp çiğner.
Ürkütücü kara bahadırın,
Görünüşüne bürünüp,

*Bolçaytlıg Bora-Teyni
Çara tepkeş, olurup algaş,
Şulbularnı adıp ölürip ap-tır evespe.*

(AKAÇKMD s. 329-330)

*Bolçaytlıg Bora Teyi,
Tepip yarıp oturup,
İblisleri vurup öldürmez mi.*

D57. İnsanın Renk değiştirmesi

D57.4. İnsanın siyah renge dönüşmesi

Toolay-Çeçen kraliçeyi almayı yarışlarda hak etmesine rağmen, Kurbustu-Haan sonradan Ton Aralçın hana değişik tehlikeli görevler vererek, onu öldürtmek ister, fakat başarısız olur. Alt dünyadaki Adıgır-Kara-Mangıs'ı yenmesini ister. Adıgır-Mangıs'ı yenince Hüler-Mangıs'ı öldürmeye gönderir. Çeşitli güçlükleri aşarak Hüler-Mangıs'ı da yenmiş. Kurbustu-Haan, Ton Aralçın hanın gücünü anlayarak ona kızını vermeye razı olur. Hayatta kalmasında şekil değiştirmesi ve Toolay-Çeçen'in yardımı etkili olur.

*Aldan bir adır mıyıtıg
Bora-Hülüün
Kijenneeş, otkarıp algan
Bodu karara kada bergen.
Aldın kuduk,
möngün kuduktun çanında
Bo olurup-tur.
Toolay-Çeçen dangına
Amır-mendizin aytırışkaş,
Beletkep algaş kelgen aji-çemi-bile
Ton-Aralçın haannı aşkarıp-çemgerip
Turgan çüven irgin.*

(TAHD s. 316-317)

*Altmış bir boynuzlu
Bora-Hülük' ünü
Bukağılayıp, otlamaya bırakmış,
Kendisi kuruyup siyahlaşmış.
Altın kuyu,
gümüş kuyunun yanında
Orada oturuyormuş.
Toolay-Çeçen kraliçe
Selamlaşarak,
Hazırlayıp getirdiği yemeğiyle
Ton-Aralçın hanı besleyip
Duruyormuş.*

3.2. İNSANIN HAYVANA DÖNÜŞMESİ

D100-D199. İnsanın Hayvana Dönüşmesi

Tuva destanlarında genellikle, sinek, kuş, pelin, ayı, yaban arısı, koçkar, gökbörü(kurt), kartal, tay, at, böcek, kurbağa, yılan, karınca, buzağı, suna, kaz, köpek, kelebek, saydonak kuşu şekline dönüşüm gerçekleşmektedir. Kahraman ya da düşmanı o anki şartlara göre uygun hayvanın şekline dönüşmektedir. İnsanın hayvan şekline

dönüşmesi motifine en fazla Alday-Buuçu ve Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında rastlıyoruz.

D113. İnsanın Yabani Hayvana Dönüşmesi

D113.1. İnsanın Kurda Dönüşmesi

Kurt, Türk mitolojisinde, kendisinden türenildiğine inanılan ve göksel kökene sahip olduğu kabul edilen, "Hayvan Ata" dır. Ayrıca, Şamanların şekil değiştirerek birbirleriyle mücadeleleri sırasında şekline girdikleri hayvanlardan biri de kurttur. Kurdu, Şamanların yardımcı hayvanları arasında da adı anılır. Kurt, anlatılarda yaygın olmasa da kahramanın suretine girdiği hayvanlar arasındadır (Türkan, 2008:136-154).

Tun-Karatı Haan, gelini Çeçen-Urug'u test etmek ister ve onu hayvanları gütmeye gönderir. Tun-Karatı Han da gök börüye dönüşerek hayvanları yer. Tekrar kendisine dönüşerek obasına gelir ve gelinini beklemeye başlar.

"Çerle kayı hire
ertem-şidilig urug irgi,
Monu körüp köreyn"-dep
Bir hün bodanıp olurgaş,
Haan kadının keninge
"Bögün haydan kadartıvıt"
-dep olurup-tur.

Kadını kenninin öönge bargaş,
"Bögün hoyuvustu kadarıp"
körem, uruum "- deen irgin.
Çeçen-Urug hoyun dagnın baaringa,
Sugnup kıdınga kadarıp çoraan irgin.
Tun-Karatı-Haan
Tandının dargan kök börüzü boop
Huulup algaş,
Üstünden kudu kedep çedip kelgeştin,
Kenninin hoyundan bireeni tö sokkaş,
Çartun çiy kaapkaş,
Inay-la boop-tur
(BKBŞD s. 436)

"Bakalım ne kadar
akıllı-bilgili kişi imiş,
Bunu göreyim" diye
Bir gün düşünürken
Kağanın kadını gelince
"Bunu güttür"
 demiş.
Kadını, gelininin otağına varıp:
Bugün koyunumuzu güdüver
kızım" demiş
Çeçen-Urug koyununu dağın eteğinde
Suyun kıyısında güdip dururmuş.
Tun-Karatı -Haan,
Dağın sinsi-düşman gök börüsü olup
Dönüşüp
Üstünden aşağıya gizlice gelip
Gelinin koyunundan birini parçalayıp
Yarisını yiyiverip
Uzaklaşmış.

D113.2. İnsanın Ayıya Dönüşmesi

Türkler ve çevrelerindeki topluluklarda görülen orman kültürünün, bazı Türk topluluklarında ayı kültü ve sembolizminin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ayı orman tanrısının veya ruhunun sembolüdür. Şamanın sırta erme veya esrime deneyimlerinde önemli rolü olan yardımcı ruhlardan biri de ayıdır (Bekki, 2001:228).

Ayı, Türk kültür tarihi açısından önemli hayvanlardan biridir. Ayı kültü çerçevesinde ayı, orman tanrısı ve orman ruhunun simgesidir. Yaşar Çoruhlu, ayının İç ve Orta Asya'daki bazı Türk topluluklarında hala yasayan tözlerden biri olduğunu, Baskurtların ayıdan türediklerine inandıklarını, ayıyı bu bağlamda ataları saydıklarını nakleder. Ayının koruyucu ruhlar arasında sayılması da Tuva ve Hakas Şamanları arasında oldukça yaygındır. Hakaslar bu amaçla ayı tasviri yapıp eve asarak, evdeki kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanırlar. Tuva Şamanları ise ayının kendilerini kötü gözlerden ve yabancı hücumlarından koruyan bir ruh olarak algırlar. Ayıya, hayvan ana olarak yaklaşır ve ayının Şamanın gücünün simgelediğini düşünürler. Bu bağlamda, Türk anlatılarında, kahramanlarının donuna girdikleri hayvanlardan biri de ayıdır (Türkan, 2008:136-154).

Demir Kara Çançın ile Şöögün Köögün doksan yıl güreşirler. Doksan yılın sonunda Şöögün-Köögün' ün gücü artar ve eti ısınır ve Demir Kara Çançın'ı öldürür. Parçalar "ayı ve yaban arısı"na dönüşür.

*Çançının demir bajın
Moynundan üze kezipterge,
Argazınçe adıg boop
Mannap çoruy barıp-tır.
Soondan çıpşır çetkeş ölüргеş,
Ulug otka örttedirge,
Hül-tybazı şaakak,
Tas arı boop
Ujup çorup turar boop-tur.
(ŞBŞAŞK s. 395)*

*Çançın'ın demir başını,
Boynundan kesip ayıranda,
Ormana ayı olup,
Koşup kaçmış.
Peşinden yetişip öldürüp,
Ulu ateşte yakanda,
Külü tozu atsineği,
Yaban arısı olup,
Uçup kaçivermiş.*

*Üş taylık Sagaan-İngil
Üş adıg boop algaş
Kınıskayak öön çazarlaar dees,*

*Üç taylık Sagaan İngil,
Üç ayıya dönüşüp,
Karıncaya yuvasını dağıtım deyip*

*Höy kımuskayak
öönge azıp
Çıdıp kaap-tırlar evespe.
(HŞAHHD s. 191)*

*Bir sürü karınca yuvaları
arasında azıp
Kalmazlar mı.*

D117. İnsanın Kemirgen Hayvana Dönüşmesi

D117.2. İnsanın Tavşana Dönüşmesi

Tavşan, On iki hayvanlı takvimde yıl simgesi, aynı zamanda Şamanın yardımcı ruhları arasında adı geçen bir hayvandır. Tavşan, sık olmasa da anlatılarda kahramanların şekline girdikleri hayvanlardandır (Türkan, 2008:136-154).

Bora-Şeeley, kardeşi Boktu-Kiriş kılığına girerek, üç göğün üstüne vardığında düzenlenen yarışlara iştirak eder ve üç kağanın kızlarını almaya hak kazanır. Üç kağanın kızları ile birlikte orta âleme döner ve kaya içerisine defnettiği ağabeyini çeşitli ilaçlarla diriltir. Daha sonra da yaşadığı olayları anlattığı bir mektup bırakarak “boz tavşan” a dönüşüp orman içine kaçar.

*Bora-Şeeley adıjin ajıda sok kaş
Bijiy-le bergen olurup-tur.
"Boktu-Kiriş akım boop huulup algaş,
Üstüü oranda
Ay, Hün, Ulug-Ege-Haannın
Oranına çetkeştin,
Ulug adaan-mööreyge
Şuglup üngeştin.
Ol üş haannın
Üş aldın dangınazın çalap ekkeldim,
Üş aldın danına
Seen dangınan bolur üjürlüg,
Egeerilbes edi
Seen edin bolur ujurlug.
Men-daa bora-toolay boop,
Huvulup algaş,
Arga arazında
kire berdim, akıy" –dep*

*Avucunun içini altın ile,
Yazıvermiş.
"Boktu-Kiriş ağabeyim olup dönüşüp
Üst dünyada
Ay, Hün, Ulug-Ege Haan'ın
Âlemine varıp.
Ulu atış-tutuşu
Kazanıp çıkıp
O üç kağanın
Üç altın prensesini kazanıp getirdim,
Üç altın prenses
Senin prenseslerin olmalı,
Bitmez eti,
Senin etin olmalı
Ben ise boz tavşan olup
Dönüşüp
Orman arasına
giriverdim, ağabey" diye*

Bijip kaaştın,

Bora-Şeeley dunmazı bora-toolay boop

Huulup algaştın,

Argadıva mannap-daa sala.

berip-tir evespe

(BKBŞD s. 411)

Yazdıktan sonra

Bora-Şeeley kardeşi, tavşan olup

Dönüşüverip

Ormana koşup

gidivermiş.

D130. İnsanın evcil hayvana(Memeli) dönüşmesi

D131. İnsanın Ata Dönüşmesi

Şamanizmde at çok önemli bir yere sahiptir. At, bir “ölüm hayvanı” ve “ruh göçürücü”dür. Kahramanı kutsal güçlerin yanına götüren, Tanrıların yanında bulunan at ölümün ve sezginin sembolüdür. Kahraman, yer altına ve gökyüzüne olan mistik yolculuğunu at vasıtasıyla gerçekleştirir. At bu dünyadan başka dünyalara geçişi gerçekleştirir (Bekki, 2001: 226).

Tuva destanlarında kahraman atını belirler fakat kahramanın ata sahip olabilmesi için de at tarafından sınanması gerekmektedir. At, kahramanı sırtına alır ve günler süren bir dayanıklılık testine tabi tutar ve bu testin sonunda kahraman ata sahip olur ve atına ad verir.

Boktu-Kiriş'i yer iyisi Çebilge yutar. Atının tavsiyesiyle saçının arasına sakladığı bıçakla Çebilge'nin karnını kesip oradan çıkar. Boktu-Kiriş, Ay, Hün-Haan'a meydan okuyarak en iyi bahadırını karşısına çıkarmasını ister. Tevene-Möge gökten inerek gelir. Aylarca güreş tutarlar ve en sonunda Boktu-Kiriş, “*Altın Ala Kaçkar*” a dönüşerek rakibini yener.

Tevene-Mögenin edi-daa

Kızıp-daa çorup olurur,

Tutkan çeri suglan gılap,

Örttenip turar bolu berip-tir.

Boktu -Kiriştin edi-daa

Örttenip-daa egeleen.

Deviirinni, şıdaarının argazı

Çok boop keep-tir.

Tevene-Mögenin. etli-kızıl boop kelgen.

Bir-le eptig tudujunga.

Tevene-Möge' nin eti

Daha da kızmuş

Tuttuğu yeri kabartıp

Yanar dururmuş.

Boktu-Kiriş'in eti de

Yanmaya başlamış. .

Peşrevinin, gayretinin hali

Yok oluvermiş

Tevene-Möge'nin eti kıpkızıl olmuş,

Bir uygun tutuşunda

Kiir sop kelgeş,
Ay, hünnün karaan duy
Ködürüp ündürüp keep-tir.
Aldın-ala koşkar boop,
Huvula düşkeş,
Aldırbayn turup-tur Boktu-Kiriş.
(BKBŞD s. 403)

Yakalayiverip
Ay, günün gözünü sıkıca kapatıp
Kaldırıp çıkarmış
Altın ala koşkar olup
Dönüşüverip
Yakalanmamış Boktu-Kiriş.

Kangıvay Mergen, Han-Küçü ile yaptığı mücadeleyi kazanır ve onu toprağa gömer. Bunun üzüntüsüyle malı-mülkü bırakıp obasına dönmek ister, fakat atı onu uyarır ve Han-Küçü' nün mallarını almaya giderler. Giderken atının yanında ata dönüşerek koşar gider.

Kangıvay-Mergen-daa
Çüzü boor,
Kara-hargıy saadaan kurjangaş,
Kara kaşpal çazın hoyunduruktaaş,
Çige songu çükçe körgeş,
Idıvıla kaap-tır.
Bir aynın üjen honukta çelip:
On beş honukta
Kangay-Kara çelip,
On beş honukta
Çoldak-Kara uşta çelip,
At-bile denge çeler
At boop çorup organ.
(KMD s. 484)

Kangıvay-Mergen de
Kararını değiştirip,
Kara kocaman sadağını kuşanıp,
Kocaman yayını koynuna asıp
Kuzey tarafına bakıp,
Koşturmuş.
Bir ayın otuz günü koşturup
On beş günde
Kangay-Kara tırısa gidip,
On beş günde
Çoldak-Kara uçarcasına gidip
At ile yan yana tırısa gider
Ata dönüşüp koşturmuş.

Demir Kara Çançın ile Şöögün Köögün mücadeleye tutuşurlar. Şöögün Köögün her geçen gün güçsüzleşir. Demir Kara Çançın ise daha bir güçlenir. Demir Kara Çançın onu öldürmek ister, fakat Şöögün Köögün otuz doru kaçkar, altmış ala kaçkara dönüşerek elinden kurtulur.

Köögün-daa hünde-le baksırıp,
Doraytap olurar mindig boop-tur.
Deerindive tevekpter deerge,
Delegeyge kaygatkan

Köögün ise günbegün güçsüzleşip,
Zayıflamış, böyle imiş.
Göge tepmek isteyende,
Dünyayı şaşirtan,

Deeldigenden kaşpagayı-bile *Çaylağın çevikliğı ile,*
Dergizinden albaktanıp-halbaktanıp, *Terkisinden asılıp-tutunup,*
Aldırbayn turup-tur. *Yakalanmamış.*
Kara çerindive karjıktap *Kara yere tekmeleyip*
Kiiriptir deerge, *Sokmak isteyende,*
Hartugadan kaşpagayı-bile *Şahin çevikliğı ile,*
Hajuzından halbaktanıp-dırbaktangaş, *Sağrısında asınıp, tutunup,*
Aldırbas bolu berip-tir evespe. *Yakalanmaz oluvermez mi.*
Üüp deeş üjen öle *"Üüp" deyince otuz doru*
Koşkar boop aartanıp, *Koçkara dönüşüp*
Aap deeş aldan ala *"Aap" deyince altmış ala*
Koşkar boop aartangaş, *Koçkara dönüşüp*
Aldırbayn turup-tur. *Yakalanmayıp durmuş.*
(ŞBŞAŞK s. 391)

D141. İnsanın Köpeğe Dönüşmesi

Köpek, Orta Asya mitolojisinde hem olumlu hem de olumsuz tasarımları bulunan çoğunlukla yeraltı ve Erlik ile ilişkilendirilen bir hayvandır. Kamanlar arasında köpek itibar gören hayvanlardan değildir. Yaygın görüş, köpeğin ancak kötü hayvan ruhu olabileceği doğrutusundadır. Bununla birlikte Şaman törenlerinde, Şamanın yaptığı hayvan taklitlerinden biri de köpeğin taklitidir. Şaman, köpek gibi uluyarak ruhları yardıma çağırır. Ayrıca köpek, zayıf Şamanların şekline girebildiği bir hayvandır. Her Şamanın bir hayvan anası olduğu düşüncesi dikkate alındığında zayıf Şamanların hayvan anasının köpek olduğu söylenebilir (Türkan, 2008:136-154).

Erlik Lovun Kağan, Alday-Buuçu'nun oğlunu öldürür, gelinini de esir eder. Bunun üzerine Alday-Buuçu, öfkelenerek Erlik-Lovun'un ülkesine gider. Alday-Buuçu'nun öfkesinden ve hiddetinden korkan Erlik-Lovun it eniğine dönüşerek kapı eşiğine yatar. Alday-Buuçu onu tanır. Yok olmaktan korkan Erlik-Lovun, Alday-Buuçu'nun oğlunu diriltir, gelinini serbest bırakır.

Erlik-Lovun haan *Erlik-Lovun kağan ,*
Ol algıkışkını dınnaaş : *O bağırışı, haykırışı duyunca:*
-Bo çüü boldu? -deeş köörge, *"Bu nedir?" deyip görünce*
Alday-Buuçu ajingan, *Alday-Buuçu öfkelenip*

Horadaan çorup olurgan.
-Ertengi-burungu hortan dayzın
Alday-Buuçu dep çüve
Am-na çedip keep-tir.
Ajingan, horadaan ökpezi-bile
Kiji ölürip kaaptarıyna mon.! -deeş,
Ejini çaagınga
Enik it oglu boop huulup
Çıdıp ap-tır.
(ABD s. 278-279)

Kudurup gelmekteymiş.
"Eski-kadim zalim düşman
Alday-Buuçu denilen
Şimdi yetip geldi.
Öfkelenen, kuduran ciğeriyle
Kişi öldürüp koymasın bu!" diyerek
Eşiğinin sögesine
Enik, it yavrusuna dönüşüp
Yatıvermiş.

D150. İnsanın Kuşa Dönüşmesi

Kuşlar, Orta Asya mitolojisinde, gökyüzüne çıkmak ya da yeraltına inmek için şekline girilen, koruyucu ruh olarak görülen ya da yardımına müracaat edilen ve genellikle ongun kabul edilen hayvandır. O aynı zamanda, Altay'da Ülgen'in şekline büründüğü canlı, şamanistik anlayışta ölen kişiden çıkan ya da yeni doğana giren ruhun büründüğü biçim ve bu bağlamda cenneti de simgeleyen kutsal varlıktır. Destanlarda kahramanın en çok şekline girdiği hayvanlardan biridisi de kuştur. Destan kahramanları hemen her kuşun şekline ve başta uçma yetisi ve avlanma olmak üzere özelliğine bürünebilirler (Türkan, 2008:136-154).

Boktu-Kiriş ava gider, kardeşi Bora-Şeeley abisine yemek hazırlamak ister fakat bakar ki ateş yok. Uzaklarda duman tüten bir ev görür ve "saydoyak" kuşuna dönüşerek uçar ve oraya varır. İçeri girmeden tekrar eski haline döner.

"Annap çorutkan akım
Aştap-suksap kelir bolgay,
Belen suskun çok
Kayın bolurul"-deeş,
Odunun hülin bılgap köörge,
Ot-daa çok,
Düvü-dalaş-bile buu-haa
Üne-le halan turup-tur evespe.
Dujunda turgan bedik kara-teynin
Kırında ünüp kelgeştin

"Ava giden ağabeyim,
Acıkmuş-susamış bir halde gelecektir,
Hazırda içecek yok,
Nasıl olur" diyerek
Ocağının külünü karıştırıp baksa ki,
Ateş yok.
Telaşla
Çıkıp koşup gitmiş.
Karşısında duran yüksek kara tepenin
Üstüne çıkıverip

*Körüp olurarga,
Ulug kara oyuktufi bajında
Iş-la burugaynıp turar boop-tur.
"Moon barıp ottap albas çüve be?"
-deestın,
Çüs ses ilbizi-bile
Saydayak kuş boop huulup algaş,
Ujup kılıtıp çede berip-tir.
Ulug kara çadır turgan-dır
Ol çadırın elimge
Bora-Şeeley bodu boop huulup algaş,
Dirt-dart kire halıp keep-tir.
(BKBŞD s. 340-341)*

*Bakıp gördüğünde
Ulu kara vadinin başında
Duman tütmekteymiş.
"Oraya gidip ateşten almaz mıyım"
demiş de
Yüz sekiz sihriyle
"Saydayak" kuşuna dönüşüp
Uçup fırlayıp varmış.
Ulu kara çadır dururmuş.
O çadırın eşiğinde iken
Bora-Şeeley kendine dönüşüp
Paldır küldür koşup girivermiş*

Ton-Aralçın'ı savaş var diye Şulbastay'ın ülkesine gönderirler. Kızıl rütbeli bey baskın yaparak karısı Toolay-Çeçen' i almaya gelir. Yakalanmak istemeyen Toolay-Çeçen, "kuş" olup gökyüzüne çıkar.

*Silemin oglunarnı bee kiji
Şulbastaynın oran çerindive,
Çaa-Çalbak bolgan deş,
Megelep çorudupkaş,
Kızıl çinzelig beg meni
Tudup alır dep keldi.
Silerge kutkan suksunum bo bolzun
Çooglap körüner.
Men-daa bolarga kayın tutturar men.
Eker-erlik Ton-Aralçın haan
Bir şagda çedip kefir çadavas.
Çedip kelze, meen soomdan isteen
herek çok.
Aalinga hanı hoyug olurganı
deere dep
Ögleer siler-dep çugaalaaş,
Öngge çanıp kelgeş, kuş hevin ketkeş,*

*Sizin oğlunuzu bey kişi
Şulbastay'ın ülkesine,
Savaş var diye,
Kandırıp göndererek,
Kızıl rütbeli bey beni
Tutup almaya geldi
Size koyduğum içecek bu olsun,
Yiyip içiniz.
Ben ise bunlara yakalanmam.
Yiğit er Ton-Aralçın han
Bir gün mutlaka gelir.
Gelirse, benim arkamdan izlemesine
gerek yok
Obasında oturup durması,
daha iyi diye
Söyleyip anlatırsınız diyerek,
Evine dönüp, kuş donuna bürünerek*

Deerdive uşup üne berip-tir.
(TAHD s. 303)

Gökyüzüne uçup çıkmış.

D152. İnsanın Yırtıcı Kuşa Dönüşmesi

D152.1 İnsanın Şahine Dönüşmesi

Kangınav-Mergen, Sagaan-İngil'den kaçarken “at başlı bir şahin”e dönüşmüştür.

Dalay divünge Han-Hülüktü
Üş katap çandır algan irgin.
Oon şıdajır-deskejir
Argajok kınıp keerge,
Deer divündive Han-Hülük
At baştıg açın bora
Hartıga boop algaş,
Kılyıp ünüp-tür.

(HŞAHHD s. 191)

Üş taylık Sagaan-İngil
Han-Hülüktü sıvırğaş,
Hem-hem çerlernin keşig aksınga
Çügge çetpes,
Şıdajır-deskejir argajok
Kınıp keerge,
Han-Hülük Us dalayındıva
Balık boop huulup kire beerge,
Üş bel boop algaş,
Dalay divünge Han-Hülüktü
Üş katap çandır algan irgin.
Oon şıdajır-deskejir
Argajok kınıp keerge,
Deer divündive Han-Hülük
At baştıg açın bora
Hartıga boop algaş,
Kılyıp ünüp-tür.

(HŞAHHD s. 191)

Deniz dibinde Han Hülük'ü
Üç defa saldırıp yakalayamamışlar.
Sabreder dayanır,
Hal kalmayınca,
Gök dibine Han Hülük,
At başlı atılğan boz
Şahin olup
Hızlıca uçuvermiş.

Üç taylık Sagaan İngil,
Han Hülük'ü takip edip,
Nehirnehir yerlerin geçit ağızlarında,
Az kalsın yakalarmış,
Dayanacak hal yok,
Olunca
Han Hülük Us denizine,
Balığa dönüşüp atladığında,
Üç bel balığına dönüşüp,
Deniz dibinde Han Hülük'ü
Üç defa saldırıp yakalayamamışlar.
Sabreder dayanır,
Hal kalmayınca,
Gök dibine Han Hülük,
At başlı atılğan boz
Şahin olup
Hızlıca uçuvermiş.

D152.2. İnsanın Kartala Dönüşmesi

Demir başlı Demir-Han, Boktu-Kiriş'in obasını yağmalayıp gider. Boktu-Kiriş, peşine düşer ve onu yakalar. Demir-Haan, Boktu-Kiriş'i yener, bir çukur kazıp içine gömer ve ağzını taşla kapatır. Bora-Şakar atı göğe doğru kaçar. Demir-Haan, "kartal" olup atın peşine düşer.

Boktu-Kirişti çan arazından algaştın, Boktu-Kiriş'i koltuk altından tutup
Adından çaya sop kelgeştin Atından kaydırıp indiriverip
Kara çeringe harlıktır düjürüp-düjürüp, Nefesini kesip kara yere fırlatıp atıp
Çeden kulaş küstüktüg kara tamını Yetmiş kulaç kara çukuru
Oya tep kiirgeş,
Oldıva kiir oktapkaştın, Tekmeleyip oyuverip
Aksın ulug kara bozaga haya-bile Oraya atıvermiş de
Duy bazınp kaap-tır oo. Ağzını ulu kara kapı gibi kaya ile
Demir baştıg Demir-Haan Sıkıca kapatıp bastırmiş.
Boktu-Kiriştin Bora-Şokarın Demir başlı Demir-Haan
çedip algaştın, Boktu-Kiriş'in Bora-Şokar'ını
Olçalap-çaalap algan çekip yakalayıp
ulusunun soondan Yağmalayıp talan ettiği
Haldıp çedip keep-tir. ulusunun arkasından
Bora-Şokar-daa oyta sokkaştın, Koşturup yetip gelmiş.
Üstüü orandıva çettirbeyn Bora-Şokar da kaçiverip
barıp-tır evespe. Yakalanmadan üst aleme
Soondan ezir boop kuulup algaş, çıkıverir.
Sürüp çedip kelirge, Arkasından kartala dönüşüp
Hartıga boop huulup algaş, Sürüp yetip gelince
Aldırbayn-çettirbeyn Şahine dönüşüp
Çorup olurgan irgin iyin. Aldırmadan,
(BKBŞD s. 460) Yakalanmadan gidermiş.
Üç taylık Sagaan-İiigil Üç taylık Sagaan İngil,
Üç çamça öle Üç yırtıcı kır
Ezir boop algaş, Kartala dönüşüp,
Deemin düvünçe üş katap Göğün dibinde üç defa,
Çandır-soora ap urgan çüvefi irgin. Saldırıp yakalayamamışlar.

(HŞAHHD s. 191)

D161. İnsanın Kanatlı Hayvana Dönüşmesi

D161.1 İnsanın Kuğuya Dönüşmesi

Bora-Şeeley, abisi Boktu-Kiriş'in attan düşüp ölmesi üzerine üç göğün üstündeki üç kağanın kızlarını almak için düzenlenen yarışa abisinin şekline dönüşerek katılır. Orada Kağanın üç prensesinin “üç kuğu” olup uçtuğunu görür.

<i>Bora-Şeeley baza-la</i>	<i>Bora-Şeeley baza-la</i>
<i>Dıka ertemniğ urug turgan çüven ırgın.</i>	<i>Çok bilinçli kız imiş.</i>
<i>Üjüglep, bijiglep körüp olurarga,</i>	<i>Heceleyip okuyunca</i>
<i>Üstüü oranda üş deerin kırında</i>	<i>Üst âlemde üç göğün üstünde</i>
<i>Üş haannın üş aldın dangınazı</i>	<i>Üç kağanın üç altın prensesi</i>
<i>Üş kuu boop algan</i>	<i>Üç kuğuya dönüşüp</i>
<i>Ujup çoruur mindig boop-tur.</i>	<i>Uçarmış, böyleymiş.</i>

(BKBŞD s. 348)

Bir gün Han-Buuday, gece uyandığında karısını göremez. Karısı Erlik- Lovun-Haan tarafından kaçırılmıştır. Bunun üzerine Erlik-Lovun-Haan'a gider, fakat Erlik-Lovun-Haan'ın bağırması sonucu ölür. Aradan otuz-kırk yıl geçer ve Alday-Buuçu kaybolan oğlu ve gelinini aramaya çıkar. Alday- Buuçu'dan korkan Erlik-Lovun-Haan, gelinini Alday-Buuçu'ya geri verir ve gelin de ölmüş olan Han-Buuday'ı diriltir. Han Buuday, her seferinde şekil değiştirir fakat Erlik-Lovun onu tanır. Aşağıdaki üç metin bu olayla ilgilidir.

<i>Han-Buuday</i>	<i>Han-Buuday</i>
<i>sarala kuu boop algan</i>	<i>sarı ala kuğu olup kalmış.</i>
<i>Erlik-Lovufi haan baza-la tanıp kaan.</i>	<i>Erlik-Lovun kağan yine tanıyivermiş.</i>

(ABD s. 235-236)

<i>Erlik-Lovun haan baza-la tanıp kaarga.</i>	<i>Erlik-Lovun kağan yine tanıyınca</i>
<i>Aldın baştığ kastar boop algannar,</i>	<i>Altın başlı kaz oluvermişler.</i>
<i>Baza-la tanıp kaarga,</i>	<i>Yine tanıyınca</i>
<i>Kızıl baştığ kuular boop algannar.</i>	<i>Kızıl başlı kuğu oluvermişler.</i>

(ABD s. 269)

D161.2. İnsanın Kaza Dönüşmesi

*Erlık-Lovun haan baza-la tanıp kaarga. Erlık-Lovun kağan yine tanıynca
Aldın baştıg kastar boop algannar, Altın başlı kaz oluvermişler.
(ABD s. 269)*

D161.3. İnsanın Ördeğe Dönüşmesi

Han Buuday, aydınlık dünyadan karanlık dünyaya iner ve karşısına biri ağaç kabuğundan, diğeri kıldan yapılmış iki köprü çıkar. Arkadaşlarının tavsiyesi üzerine kıl köprüden geçer. Bahadır, yer altına yaptığı yolculuğu sırasında tuhaf hallerde bulunan çeşitli insanlarla karşılaşır ve atı sayesinde bu insanların önceki hayatlarında işledikleri suçlardan dolayı karanlık dünyada, yani cehennemde tuhaf hallerle karşılaştıklarını öğrenir. İlerleyen oğlanın yolu karanlık dünyanın hükümdarı Erlık-Lovun' un altın sarayına uğrar. Bahadır, Erlık-Lovun'un mekânından geçip giderken çeşitli hayvanların şekline girer, fakat her defasında Erlık tarafından tanınır. Karanlık dünyadan çıkıp zehirli kara denize gelen bahadır, atının tavsiyesi üzerine iki dağı denize atıp geçit yaparak denizi aşar. Daha sonra da karşısına göğe uzanan ulu bir kaya çıkar ve onu da atının yardımıyla aşıp yoluna devam eder.

*Erlık-Lovun haannın
Çıjır aldın örgeezi köstüp-tur.
İyi eji çoraaş:
-Erlık-Lovun haannın.
örgeezinin artında,
Karak çetpes kalçaa
dalay höl çıtkan.
Ol hölden yanzı-bürü kıldır
huulup çoraaş
Eştıp keşpes bolzunza,
Erlık-Lovun haan seni ölürip
kaar-dep
Çagıp çoraannar.
Şınap-la, örgeezinin artında
Karak çetpes kalçaa
dalay höl çıtkan.*

*Erlık-Lovun kağanın
Saf altından otağı gözükmüş
İki yoldaşı da:
"Erlık-Lovun kağanın
otağının arkasında
Göz yetmez hırçın
deniz gibi göl vardır.
O gölden kılıktan kılığa
girip
Yüzüp geçmezsen
Erlık-Lovun kağan seni öldürür"
diye
Nasihat vermiş.
Gerçekten otağının arkasında
Göz yetmez hırçın
deniz gibi göl varmış.*

*Han-Buud ay ol bölge hap kelgeş,
Aldın moyunnug ödürek boop kelgeş,
Eştıp kejip kaap-tır.
Erlik-Lovun. haan
örgeezinden ünüp kelgeş:
Döö eştip kejip çıtkan
aldın moyunnug ödürek,
Bistin örtemçeynin ödüree eves,
Çırık örtemçeynin
öldüree-dir-dep algırgan.
Han-Buuday:
"Am-na bilip kaapkan-dır" -dees,
Aldın moyunnug angır boop algaş,
Kejip kaan ergin.
Erlik-Lovun haan baza-la
tanıp kaan ergin
Bistin örtemçeynin angırı eves,
Çırlık örtemçeynin
angırıldır bo-dep-algırgan
(ABD s. 235-236)*

*Han-Buuday o göle çaptırıp gelip
Güzel boyunlu ördeğe dönüşüp
Yüzüp geçmeye başlamış.
Erlik-Lovun kağan
otağından çıkıp:
"Şurada yüzen
güzel boyunlu ördek,
Bizim âlemin ördeği değil,
Aydınlıklar âleminin
ördeğidir" diye bağırılmış.
Han-Buuday:
"İşte şimdi tanıdı" diyerek
Güzel boyunlu güzel sunaya dönüşüp
Geçmeye devam etmiş.
Erlik-Lovun kağan yine
tanıyıp kalmış.
Bizim âlemin güzel sunası değil,
Aydınlıklar âleminin
güzel sunasıdır bu" diye bağırılmış.*

Han-Buuday, kayınbabası Uzun-Sarık bahadırın istediği Kara-Bula' nın boynuzunu getirmeye giderken yolda Kara-Bula ile karşılaşır. Niyetini söyleyen Han-Buday, Kara-Bula' nın boynuzunun biri söker alır ve Kara-Bula tek boynuzlu kalır. Kara-Bula kendisini de yanında götürmesi ve kardeş olmaları için Han-Buuday'a yalvarır. Birlikte obalarına dönerlerken Erlik Lovun Han'ın ülkesinden geçmeleri gerekmektedir. Bunu da ikisi birlikte şekil değiştirerek yapmayı denerler. Han-Buuday hangi şekle girmişse Kara-Bula da aynı şekle girer. Erlik her defasında ikisini de tanır.

*Erlik-Lovun haannın
aalının artında
Kalçaa dalay hölünge kelgeş,
Aldın moyunnug ödürek
boop huulup algaş,
Eş-tip kejipken.*

*Erlik-Lovun kağanın
obasının ardında
Hırçın deniz gibi göle gelip
Altın boyunlu ördeğe
dönüşüp
Yüzüp geçer olmuş*

Erlık-Lovun haan üne halıp kelgeş:
.Döö eştip bar çıtkan ödürek
Bistin örtemçeynin ödüree eves,
çırık örtemçeynin ödüree-dir!
-dep Aşgırar orta:
-Konçuğ kulugur tanıp kaaptı-deeş,
Han-Buuday Kara-Bula-bile iyilee
Aldın moyunnug angırlar
boop ap-tırlar.
(ABD s. 268-269)

Erlık-Lovun kağan koşup çıkıp:
"İleride yüzen ördek değıl,
Bizim âlemin ördeğı değıl,
Aydınlıklar âleminin öredeğıdir!"
diye Bağırınca:
"Adi şey, bizi tanıdı" deyip
Han-Buuday, Kara-Bula ile birlikte
Altın boyunlu güvel
ördek oluvermiş.

Çeçen-Kara bahadırı huzuruna çağırın Dalay Baybın Han, ondan demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblisle savaşmasını, onları yok etmesini ister. Bahadır, ertesi gün yola çıkar, üç iblisten ikisini öldürür, diğeri “*altın başlı ördek*” olup göğe uçup gider. Olayın üzerinden çok geçmeden ineklerin arasından bir kel kara buzağı doğar. Narın-Dangına, düşünde vaktiyle ördeğe dönüşen iblisin obasında kel kara buzağı olarak dünyaya geldiğini görür.

Çeçen-Kara möge
Haymır kara hojuulazın,
Kadıg kara çazın
Hoogaynıp turar kıldır tırkaş,
"Üş-kızıl ottun
Dal ortuzunga deg!"-deeş,
Adıpta-la berip-tir evespe.
Kara kuy çarlıp çaştay beerge,
Üş şulbu bireezi ölü beerge,
İyizi üne halıjıp keep,
Bireezi aldın baştıg ödürek boop,
Üstüü orançe halışkiji bergen,
Bireezi üş karış çes haaylıg,
Demir bottug kiji boop algan
Halıp keep-tir.
(AKAÇKMD s. 326-327)

Çeçen Kara bahadır,
Demir kara okunu,
Katı kara yayını,
Şınlatıp çekip:
"Üç kızıl ateşin,
Tam ortasına değ" diyerek
Atı vermezmiş.
Kara mağara yarılıverende,
Üç iblisin biri ölünce,
İkisi koşup çıkıp
Biri altın başlı ördek olarak,
Üst aleme uçuvermiş.
Diğeri üç karış bakır burunlu,
Demir vücutlu kişi olup
Koşup gelmiş.

Çeçen-Kara, kendi buzağılarının aslında iblis olduğunu anlar. Farkettirmeden onu etkisiz hale getirmek ister. Altın ördeğe dönüşerek gökyüzüne doğru uçar. İblisi kement ile yakalamak ister, fakat iblis Çeçen-Kara'yı öldürür.

<i>Narın-Dangına konçug taptıg</i>	<i>Narın Dangına iyice</i>
<i>Düjep algaş, erteninde</i>	<i>Düşleyip ertesi gün,</i>
<i>Çeçen-Kara mögege çugaalaaan:</i>	<i>Çeçen Kara bahadıra söylemiş</i>
<i>-Bistin bomak bızaavis</i>	<i>"Bizim bu sevgili buzağımız,</i>
<i>Biyeegi şulbu çüve-dir.</i>	<i>Eski iblis odur.</i>
<i>Mooii-bile esketçoktap turgaş,</i>	<i>Onunla fark ettirmeden,</i>
<i>Demiseşpes boiza horjok.</i>	<i>Savaşmazsak olmaz".</i>
<i>Çeçen-Kara öge onu dınnaaş,</i>	<i>Çeçen Kara bahadır onu duyup,</i>
<i>Aldan kulaş -aldın sıdırın algaş,</i>	<i>Altmış kulaç altın ipini alıp</i>
<i>Üne halıp keerge,</i>	<i>Koşup çıkanda,</i>
<i>Aldın ödürek boop algan,</i>	<i>Altın ördeğe dönüşüp,</i>
<i>Üstün orançe ujup ünüp çıtkan irgin.</i>	<i>Üst aleme uçup gitmekteymiş.</i>

(AKAÇKMD s. 327)

Toolay-Çeçen'in peşinden göğe çıkan Ton-Aralçın, ırmak kenarında karısını beklerken "boz pelin"e dönüşüp saklanır ve gözlemler.

<i>Toolay-Çeçen dangınanı</i>	<i>Toolay-Çeçen kraliçeyi</i>
<i>Manap olurgan çüven irgin iyin.</i>	<i>Bekleyip oturuyormuş.</i>
<i>Ton-Aralçın haan</i>	<i>Ton-Aralçın han</i>
<i>bir ay işinde uduvayn,</i>	<i>bir ay içinde uyumadan,</i>
<i>Çem-aş-daa çiveyn</i>	<i>Yemek yemeden</i>
<i>Bir ay işinde olurup kelgen.</i>	<i>Bir ay içinde oturmuş.</i>
<i>Çüü-daa çok boorga,</i>	<i>Bir şey olmayınca,</i>
<i>Bir ay tönüp, çaa ay ünüp turda,</i>	<i>Bir ay bitip, yeni ay çıkarken,</i>
<i>Adın kuu at mıyaa kıldır huuldurgaş,</i>	<i>Atını boz at pisliğine döndürüp</i>
<i>Bodu kuu terezin boop</i>	<i>Kendisi boz peline</i>
<i>huulup turup algan çüven irgin</i>	<i>dönüşerek durmuş imiş.</i>

(TAHD s. 312)

D179. İnsanın Balığa Dönüşmesi

Han-Hülük düşmandan kaçarken, artık yürüyecek hali kalmayınca balık olup Us denizinin dibine girer ve düşmanlarından kurtulur:

Üş taylık Sagaan-İngil

Han-Hülüktü sıvırğaş,

Hem-hem çerlernin kejiğ aksınga

Çügle çetpes,

Şıdajır-deskejir argajok

Kınnıp keerge,

Han-Hülük Us dalayındıva

Balık boop huulup kire beerge,

Üş bel boop algaş,

Dalay düvünge Han-Hülüktü

Üş katap çandır algan irgin.

(HŞAHHD s. 191)

Üç taylık Sagaan İngil,

Han Hülük'ü takip edip,

Nehir nehir yerlerin geçit ağızlarında,

Az kalsın yakalarmış,

Dayanacak hal yok,

Olunca

Han Hülük Us denizine,

Balığa dönüşüp atladığında,

Üç bel balığına dönüşüp,

Deniz dibinde Han Hülük'ü

Üç defa saldırıp yakalayamamışlar.

D182. İnsanın Zar Kanath Böceğe Dönüşmesi

D182.2. İnsanın Karıncaya Dönüşmesi

Türk destanlarında karıncaların genellikle hızlı olması, hem toprağın altında hem de toprağın üstünde yetenekli olması bakımından karınca, kahramanın şekline girmeyi tercih ettiği bir hayvandır. Karınca, genellikle ayı şekline girmiş bir düşmanla beraber kullanılmaktadır.

Karısı, Han-Hülük'e kardeşinin iyileşebilmesi için üst âlemde dümdüz kuzey tarafta, yetmiş yıllık mesafede üç taylık Sagaan İngil' in sütünün getirilmesi gerektiğini söyler. Kardeşi Şogjaan-Mergen için oraya gider. Aralarındaki mücadelede pek çok şekil değiştirme olur. Kangınav-Mergen hangi hayvana dönüşmüşse, Sagaan-İngil de onu avlayabilecek hayvana dönüşür. Balığa ve şahine dönüşme sadece bu destanda bulunmaktadır. Kangınav-Mergen sırasıyla; balık, boz şahin, kartal, karınca ve ayıya dönüşmüştür.

Oon şıdajır-deskejir

Argajok boop keerge,

Aldı oranda kımiskayak boop

Sonra dayanacak sabredecək

Hal kalmayınca

Alt aleme, karıncaya,

*Huulup kire bergen çüven irgin.
Üş taylık Sagaan-İngil
Üş adıg boop algaş
Kınıskayak öön çazarlaar dees,
Höy kınıskayak
öönge azıp
Çıdıp kaap-tırlar evespe.
(HŞAHHD s. 191)*

*Dönüşerek girivermiş.
Üç taylık Sagaan İngil,
Üç ayıya dönüşüp,
Karıncaya yuvasını dağıtalım deyip
Bir sürü karınca yuvaları
arasında azıp
Kalmazlar mı.*

D185. İnsanın Çift Kanatlı Böceğe Dönüşmesi

D185.1. İnsanın Sineğe Dönüşmesi

Tuva destanlarında kahramanın dikkat çekmemek, kolayca düşman obasına sızıp olup biteni anlamak için şekline girdiği hayvanlardan biridir. Kötü ruhlu bazı yaratıkların küllerinin de sineğe dönüştüğü Tuva destanlarında görülür, bu dönüşüm ceza ve lanet niteliğindedir.

Tun-Karatı Haan, oğlu Kara-Büdey için Bıdık-Kara'ya elçi gönderir ve kızını ister. Bıdık-Kara ayın ortasında kızını getireceğini söyler. Tun-Karatı Haan, ayın ortası geldiğinde gelininin geçiş güzergâhında bir ağaca yazı yazar ve “sineğe” dönüşerek onları gözlemler.

*Tun-Karatı -Haan kalbak ıyaşka
Delegeyni deskindir,
Kaptagaynı hayındır bijeeştin,
Deeldigenni, hartıganı kaapkaştın,
Bıdaakay aşaktın oruun orta
Iyaşka çıpşır şaap kaap-tır.
Aşak-daa ol ıyaştın kıdı-bile
Sert-daa çok bazıp erte berip-tir.
Uruu soonga kalgaş,
Ol ıyaşta bijikti nomçup
Çıdıp kalgan irgin iyin.
Tun-Karatı -Haan tödü nomçuur
Şagın bodap algaş,
Imıraa boop huulup çedip kelgeş,*

*Tun-Karatı-Haan büyük ağaca
Dünyayı dolanıp
Cihanı dönüp yazıp
Çaylağı, şahini bırakmış da
Bıdaakay atanın yolunun ortasındaki
Ağaca yapıştırıp takıvermiş.
Ata da o ağacın yanından
Fark etmeden geçip gitmiş.
Kızı arkasında kalıp
O ağaçtaki yazıyı okuyup
Orada kalıvermiş.
Tun-Karatı-Haan hepsinin okunacak
Zamanını düşünüp
Sineğe dönüşüp yetip gelip*

Iyaştın doorzunga dinnaalap olurup-tur. Ağacın altında dinlermiş.
(BKBŞD s. 433)

Şöögün-Köögün, daha küçük bir oğlanken ava çıkar ve Altın ala sığını görür. Onu okuyla öldürmek ister, fakat ok işlemez. Oğlan “sineğe” dönüşerek ona yaklaşır ve onun demirden yaratıldığını görür.

<i>Kızıl kımın kırında</i>	<i>Kızıl sırt üstünde,</i>
<i>Aldın-ala sun dep çüvezi,</i>	<i>Altın ala sığın denilen şeyi,</i>
<i>Demir бүдүштүг kök tayga deg</i>	<i>Demir gök tayga gibi,</i>
<i>Çüve köstüp çıdıp-tır.</i>	<i>Şey gözükürmüş</i>
<i>Imıraa boop huulup algaş,</i>	<i>Sineğe dönüşüverip,</i>
<i>Ujup çede bergeş,</i>	<i>Uçup yetip varıp,</i>
<i>Dolgandır ujup, şinçilep turarga,</i>	<i>Dolanıp uçup inceleyende,</i>
<i>Ok-daa dinnır arga çok</i>	<i>Ok girer imkan yok</i>
<i>Demir-bile bütken</i>	<i>Demirden oluşan,</i>
<i>Amıtan bolgan irgin.</i>	<i>Hayvanmış.</i>

(ŞBŞAŞK s. 369)

Mögaa Şaagan Toolay, henüz küçük bir çocukken ava çıkar ve dağ gibi büyük, boynuzunda yüzlerce insan saplanıp kalmış yarattığı daha yakından görmek için sineğe dönüşür. Sinek önemsiz bir hayvandır ve kimse bir sinekten şüphelenmez. O nedenle düşmana yaklaşırken dikkat çekmeyen en iyi dönüşümlerden biridir.

<i>Oon ool</i>	<i>Sonra oğlan</i>
<i>Udup kalganı ol-dur-dep bilip algaş,</i>	<i>" Uyumuş olmalı " diye düşünerek,</i>
<i>Kanmul kara. seek boop huulup algaş,</i>	<i>Yiğit karasineğe dönüşerek,</i>
<i>Ujup batkaş, oorgazinga honup algaş,</i>	<i>Uçup inip, sırtına konup,</i>
<i>Uju-bajın kırladı halıp turgaş,</i>	<i>Üzerinde dolaşarak,</i>
<i>Ças arninga halıp çedip kelgeş,</i>	<i>Alnının ortasına koşup gelip</i>
<i>köörge,</i>	<i>baktığında,</i>
<i>Biçii an düğü ışkaş,</i>	<i>Küçük hayvan tüyü kadar,</i>
<i>Çüve bar bolgan.</i>	<i>Bir şey varmış.</i>

(MŞTD s. 85)

Daha sonra Mögaa Şaagan Toolay, hayatında ilk defa korkmuş ve canavara yakalanmamak için tekrar sineğe dönüşüvermiş.

Ool oon: -Uyo-oo, *Oğlan: " Uyo-oo,*
Korgup sürteer dep çüve bar çüve deen, *Korku diye bir şey var denirdi,*
Ol çüve ol eves deppe-dep *o şey bu galiba "diye*
bodanıp çıtkan *düşünüp yatıyormuş*
Oon çıdıp-çıdıp, *Biraz yatıp,*
Kafimul kara seek boop huulup algaş, *Yiğit karasineğe dönüşerek,*
Baştay ünüp kelgen taygazının kırın orta *Çıkıp geldiği ormanının üstüne*
Ujup ünüp kelgeş, köörge, *Uçup çıkıp, baktığında,*
Sarala tayganı atkan *Sarı ala ormana atış yaptığı*
Ulug boş daan *Ulu boş dağını*
Mıyız, bile hoora şaşkaş, *Boynuzuyla vurup dağıtarak,*
Iradır oktapkan. *Uzağa atmış.*
(MŞTD s. 87)

D185.3. İnsanın Sivrisineğe Dönüşmesi

Bora-Şeleey'in ateş almak için evine gittiği ihtiyar daha sonra kızın evine gelir ve onu oracıkta öldürür. Boktu-Kiriş eve geldiğinde kız kardeşini ölmüş görür ve bunu kimin yaptığını araştırmaya başlar. Sonunda Amırğa-Kara Moos'un yaptığını sihir sayesinde öğrenir ve peşine düşer. Amırğa-Kara Moos'u yakalar ve üzerine bir orman kuru dal yığıp yakar. Amırğa-Kara Moos'un küllerinden tekrar "kül sineği ve sivrisinek"e dönüşür.

Ariksan arganı aa dazı *Kuru ormanı yok oluncaya dek*
Iyaştan algaş, *Odun yapıp,*
Amırğa-Kara-Moostun kırına *Amırğa-Kara-Moos'un üstüne*
Dag kıldır ovaalaştın örttedip, *Dağ gibi yığıp yakıp*
Huyuktap ündürüp-tür, *Kömür edivermiş.*
lybazı ugaynıp çorutkaş, *Külü vızlayıp gidip*
lmiraa boop, *Sivri sinek olmuş*
Hülü kürgüttürüp çorutkaş, *Külü savrulup gidip*
Hül seek boop ujup çorup-tur *Kül sineği olup uçuvermiş*
(BKBŞD s. 343)

(T) D185.4. İnsanın Kül Sineğine Dönüşmesi

Amırğa-Kara Moos' un külleri “kül sineği”ne dönüşür.

libazı ugaynıp çorutkaş, *Külü vızlayıp gidip*
lmıraa boop, *Sivri sinek olmuş*
Hülü kürgüttürüp çorutkaş, *Külü savrulup gidip*
Hül seek boop ujup çorup-tur *Kül sineği olup uçuvermiş*
(BKBŞD s. 343)

D186. İnsanın Pul Kanatlı Böceğe Dönüşmesi

D186.1. İnsanın Kelebeğe Dönüşmesi

Boktu-Kiriş atı Bora-Şakar'a binip ava çıkar, avda fazla oyalanınca atının uyarmasıyla obasına döner. Obasına dönünce her tarafın yağmalandığını görür. O sırada bir kelebek gelir ve konar. Boktu-Kiriş kelebeği alır ve çantasına koyar. Sabah uyandığında Bora-Şeley kardeşinin çay demlediğini görür. Kardeşi, Ulu-kara kişinin obalarını talan ettiğini, “altın kelebek”e dönüşerek kurtulduğunu anlatır.

Şöl bolgan ulug çovaan döjengeş, *Ova gibi büyük keçesini*
Çıdıp algan çüven irgin. *Serip yatıvermiş*
Aldın-sarıg hovagannı-daa *Altın sarı kelebeği*
Kara kiş keji börgünün iştinge *Kara samur deri borkünüin içine*
Duy halıptap kaaş, *Sıkıca kapatıp*
Uduy berip-tir evespe. *Uyuyuvermiş.*
Boktu-Kiriş erten dan bajında *Boktu-Kiriş ertesi gün tan*
ottup keerge, *vaktinde uyandığında*
Ulug çengii pajın da *Ulu bakır kazanında*
Dunmazı Bora-Şeley *Kardeşi Bora-Şeley*
Çin sarıg şayın hayındırıp-daa *Koyu sarı çayını kaynatıp*
Organ çüven irgin. *Oturur imiş.*
-Karaamnın odu bolgan, *"Gözümün ateşi olan*
Baarımnın köğü bolgan *Ciğerimin göğü olan,*
Kara çangıs dunmam *Bir tanecik kardeşim,*
Mınçap harın kançap *Nasıl böyle*
Artıp kalgan sen?-dep *Artıp kaldın sen?" diye*
Aytırıp olurup-tur. *Sormuş.*

-Aal-oranivıstı, ara-albativıstı

Ulug han-şilgi attıg

Ulug kara kiji olçalay beerge,

Aldın-sarıg hovagan bolup

Huulup algaş,

Bildirbeyn bargan kiji men, akty-dep

Olurup-tur.

(BKBŞD s. 338)

"Elimizi-obamızı, halkımızı-tebaamızı

Ulu kan kızıl atlı

Ulu kara kişi talan ettiğinde

Altın sarı kelebeğe

Dönüşüverip

Bildirmeden giden kişiyim, ağabey"

Demiş

D190. İnsanın Değişik Hayvanlara Dönüşmesi

D191. İnsanın Yılan Dönüşmesi

Şekil değiştirme motifli anlatılar, bir varlığın neden o şekle sahip olduğuna dair bir açıklama ve izah getirirler. Bu anlatılardaki varlıkların dönüşümüne getirilen açıklama ve izahların önemli bir kısmı, bir lanete ve cezalandırmaya dayandırılmaktadır. Anlatılarda lanete uğrayıp cezalandırılan kişiler, dinî, ahlaki ve gelenekler açısından uygun görülmeyen davranışlar sergileyen, bu olumsuz davranışları nedeniyle de toplum tarafından hoş karşılanmayan kişilerdir. Bu tip kişiler genellikle yılan, böcek, kurbağa, sinek gibi şekillere dönüşmekte ya da dönüştürülmektedir ve mekânları genellikle yer altıdır (Kumartaşlıoğlu, 2017: 103).

Yılan, on iki hayvanlı Türk takvimindeki hayvanlardan biridir. Türk kozmolojisinde kuzeyin simgesi ve yer unsuru olarak geçen yılan; Şamanizm açısından yeraltı ve onun ilahı Erlik ile ilgili bir sembol olup; Şaman dualarında, Erlik'in kamçısı olarak da nitelendirilir. Yılan, Şamanın yeraltı yolculuğu esnasında şekline büründüğü yardımcı ruhlardan biri olarak geçer. Yılan aynı zamanda Şaman cübbesinde yer alan hayvanlardan biridir. Şaman külâhı ve davulunda (yeraltı dünyasıyla olan bağın işareti olarak) da yılan tasvirleri bulunmaktadır. Kadın Şamanların yerlere kadar uzanan saçlarının yılanları çağrıştırdığı ya da temsil ettiği de söylenmektedir. Destanlarda iyi olan kahraman yılan şekline dönüşmez. Genellikle düşmanlar yılan şekline girerek kahramanı yenmeye çalışır (Türkan, 2008: 136-154).

Avaa-Çeçennin biçe-biçe biribaazi,

Çaynın ımıraa-seegi boop,

Ulug-ulug birilbaazi

Çılan, paga boop kıalıştajıp turda,

Avaa-Çeçen'in küçük küçük parçaları,

Yazın sineği-böceği olup,

Büyük büyük parçaları

Yılan-kurbağa olup gezerken

*Kıra şapkılup turgan Angır-Çeçen
çüven irgin.
(HŞAHHD s. 545)*

*Vurup Angır-Çeçen de.
ezermiş*

D195. İnsanın Kurbağaya Dönüşmesi

Kurbağa, yer altı dünyasının iğrenç yaratıklarından ve Erlik'e yardımcı hayvanlardan birisidir. Kurbağa, kötü ruhlarla anılan ve cezalandırılarak şekline dönüştürülen hayvanlardandır.

Aldın-Çaagay, kız kardeşinin ihanetine uğrar. Kız kardeşinin daha önceden ehilleştirdiği atına biner, silahlarını kuşanıp Kaptazın-Kara' nın obasına hışımla saldırır ve Kaptazın-Kara' yı öldürerek ablası, oba halkı ve malı-mülküyle birlikte obasına dönmek için yola koyulur. Obaya yaklaştıklarında Aldın-Çaagay, yanındakilerini kondurur ve tek başına obasına gelir. Obadan giden kızın tekrar obaya gelmesinin törelere aykırı olduğunu söyleyen Angır-Çeçen, konaklayanların yanına varıp ablasını yol ağzına bağlar ve hayvanlara çiğneterek öldürür. Ablasının küçük parçaları sinek ve böceğe, büyük parçaları yılan ve kurbağaya dönüşür. Ablasının parçalarının iğrenç hayvanlara dönüşmesinin nedeni ablasının suçlu olması ve ihanetidir. Bu hayvanlar ablasının karanlıklar ülkesinde cezalandırılacağına işaretidir.

*Angır-Çeçen hap keep,
Ava-Çeçenni anadar turtıp elgeş,
Aldın-Çaagay, Angır-Çeçen iyi
dunmazının
Çöptüg çüve bolza, amitan
Süzüp kırlap ertsin,
Kiji amitan hap-sop ertsin,
İyi dunmazının buruu çüve bolza
Düktüg davannıg malamitan
kılaştajıp,
Kiji amitan keergen ertsin!
-dees,
Oruk aksinga şarıp kaaş bargan.
Şıyaan anı, düktüg davannıg mal süzüp
Kiji amitan algırtı-kışkırtı*

*Angır-Çeçen koşturup gelip,
Ava-Çeçen 'i çekip yıkıp,
"Aldın-Çaagay, Angır-Çeçen iki
kardeşin,
Tüylü ayaklı mal hayvan,
Suda yürüyüp geçsin.
Kişi canlı vurup-dövüp geçsin,
İki kardeşi suçlu ise,
Tüylü-aşaklı mal hayvan dolanıp
yürüyüp,
İnsan canlı acı duyarak geçsin!"
diyerek
Yol ağzına bağlayıp gitmiş.
İşte böyle, tüylü ayaklı mal çiğneyip
Kişi-canlı bağirtıp çağirtıp*

*Kimçılup ertip turgan.
Söölğü-söölğü mal,
Kurug çerin süzüp,
Sööglü-sööglü kijiler
Kurug çerin kimçılup,
Ava-Çeçennin biçe-biçe biribaazi,
Çaynın umıraa-seegi boop,
Ulug-ulug birilbaazi
Çılan, paga boop kılştajıp turda,
Kıra şapkılup turgan Angır-Çeçen
çüven irgin.
(HŞAHHD s. 545)*

*Kamçıluyıp gezermiş.
Sondaki-arkadaki mal,
Kuru yeri çiğnemeyip,
Sondaki-arkadaki kişiler,
Kuru yeri kamçılanıp
Ava-Çeçen'in küçük küçük parçaları,
Yazın sineği-böceği olup,
Büyük büyük parçaları
Yılan-kurbağa olup gezerken
Vurup Angır-Çeçen de.
ezermiş*

3.3. İNSANIN NESNEYE DÖNÜŞMESİ

D200-D299. İnsanın Nesneye Dönüşmesi

Tuva kahramanlık destanlarında, kahramanın kendini gizlemesinin en etkili yollarından biri de bulunduğu ortamda dikkat çekmeyen bir nesne ya da maddeye dönüşmesidir. Kahraman o an için uygun nesneye dönüşerek hem kendini gizler hem de olup bitenden haberdar olur. Tuva destanlarında kahramanın şeklini aldığı nesne ve maddeler şunlardır: Aşık kemiği, su köpüğü, diken, koyun tezeği, çuvaldız, ağaç kabuğu, salkım yel, yabani ot.

D213. İnsanın bitkiye dönüşmesi

Kara-Kögel, kutsal ormanda güçlü ala geyiği avlamak ister ve “yabani ot”a dönüşerek ona yaklaşır bu dönüşüm iki kere gerçekleşir. İkisinde de geyiği yaklamak içindir.

*Demgi sarala taygazı
Şimçeş deen ışkaş bolgan.
Ol-la doraan üş çüstüg kuu terezin boop, Hemen üç boğumlu yabani ot olup
Huulup argas körge
(MŞTD s. 83)*

*Deminki sarı ala ormanı
Kimildamış gibi olmuş.
Dönüşüp, bakmış.*

D213.5. İnsanın Dikene Dönüşmesi

Boktu-Kiriş daha çocukken ninesinin konuşmasında duyduğu altmış çatal boynuzlu altın ala sığın varlığından haberdar olur ve onu avlamaya gider. Onu görünce “*yedi dallı kır diken*” olup yanına kadar yuvarlanarak varır.

<i>Oyuktun bajındıva körüp turarga</i>	<i>Vadinin başını gördüğünde</i>
<i>Ulug hüren tayga tayga köstüp turar</i>	<i>Ulu küren tayga gözüküp durur,</i>
<i>Mındıg bolgan irgin iyin.</i>	<i>Böyle oluvermiş.</i>
<i>Tey be deerge dirig-daa çüve hevirlig.</i>	<i>Tepe mi desek, diri şey gibi.</i>
<i>Çedi çüstüg kuu terezin boop,</i>	<i>Yedi dallı kır diken olup</i>
<i>Huulup, kuttulup algaştın,</i>	<i>Dönüşüp değişivermiş.</i>
<i>Ölen sigen arazi-bile</i>	<i>Çim, ot arasında</i>
<i>Kulburup çorup olurgan irgin iyin.</i>	<i>Kayıp gider imiş.</i>
<i>Ança-mınça aal konadı hire</i>	<i>Şöyle böyle oba avlusu kadar</i>
<i>Çanınga çookşulap keerge,</i>	<i>Yanına yaklaşım geldiğinde</i>
<i>Aldan adır mıyıstıg,</i>	<i>Altmış çatal boynuzlu</i>
<i>Aldın-ala sım-daa</i>	<i>Altın ala sığın</i>
<i>Udup kalgan çıtkan irgin iyin.</i>	<i>Uyuyup kalıp yatarmış.</i>

(BKBŞD s. 314)

Boktu-Kiriş, avdan döndükten sonra obasının yağmalandığını, akrabalarının tutsak edilip götürüldüğünü görür. Obayı yağmalayan ve akrabalarını tutsak eden Amırğa-Kara-Moos’un peşine düşen Boktu-Kiriş, yolda kelebeğe dönüşen kız kardeşiyle karşılaşır ve daha sonra da “*yedi dallı kır diken*” ne dönüşür, Amırğa-Kara Moos ile girdiği mücadeleyi kazanır, Amırğa-Kara Moos kaçıp gider.

<i>Çirgilçinnig ulug kara tayganın baarında</i>	<i>Sincaplı ulu kara tayganın</i>
<i>önünde</i>	
<i>Çinge kara hemnin iştinde-le</i>	<i>İnce kara ırmağın içinde</i>
<i>lş-la burunaynıp köstüp turar</i>	<i>Duman burulup gözüküp durur İmiş.</i>
<i>Bolgan irgin iyin.</i>	<i>Durur İmiş.</i>
<i>Ol hemniii betinge kelgeş,</i>	<i>O ırmağın betine gelip</i>
<i>Bora-Şakar adın</i>	<i>Bora-Şakar atını</i>
<i>Çedi çüstüg kuu terezin kıldır</i>	<i>Yedi dallı kır diken</i>
<i>Tarbidap kaaştın,</i>	<i>edip</i>
<i>Çedi çıl bolgan</i>	<i>Tükürüp efsunlayıp</i>
	<i>Yedi yıllık</i>

Kuu terezin boop huulup algaş, *Kır dikenine dönüşüp*
Ölen sigen arazi-bile *Otların arasından*
Ödip-daa, kulburtup-daa çorup olurup-tur. *Delip kayıp gidermiş.*
(BKBŞD s. 338)

Kardeşi Bora-Şeeley ile birlikte bir yere yerleşen Boktu-Kiriş'in bütün nasihatlerine rağmen çadırda ateşi kalmayan Bora-Şeeley, çadırdan çıkıp bir ihtiyardan ateş alıp gelir. Fakat, ihtiyar bir tepegözdür (Amırğa-Kara Moos) ve gelip Bora-Şeeley'i kanını emerek öldürür. Avdan dönen Boktu-Kiriş, ölü kardeşini bulur. Daha sonra da Kara-Moos'un çadırına önce kır dikenini olarak yaklaşır, daha sonra da kız kardeşinin kılığına girerek gider ve tepegözü öldürür. Amırğa-Kara Moos'u öldürüp yakan Boktu-Kiriş, daha sonra kardeşini çeşitli ilaçlarla diriltir.

Amırğa-Kara-Moos *Amırğa-Kara-Moos,*
"Moon kara çadırın bilbes eves men *"Bunun kara çadırını bilmez miyim,*
Baza katap çede-le bergen men"-dep *Yine giderim" diye*
Bodanıp olurup-tur. *Düşünürmüş.*
Ulug kara çadırına kelgeştin, *Ulu kara çadırına gelmiş de,*
Dunmazın-daa dörünge sögedey *Kardeşini törüne dayayıp*
Olurtup kaaş. *Oturtuvermiş.*
Bodu çedi çıl bolgan *Kendisi yedi yıllık*
Kuu terezin boop algaş, *Kır dikenini oluverip*
Dunmazının artınga *Kardeşinin arkasında*
Kadıg kara çazın kezenip *Katı kara yayını gezleyip*
Tırttınp-daa olurun berip-tir evespe. *Oturup çekip durmaz mı.*
(BKBŞD s. 343)

Han-Hülük, kız kardeşini kaçıran ve obasını talan eden Gök Oğlu Demir-Möge'nin obasına sefil oğlan kılığında girer. Demir-Möge'nin yanına ise "kuru dallı diken"e dönüşüp yaklaşır ve onu uykuda yakalar.

Han-Hülük oon çorutkaş, *Han Hülük oradan ayrılıp,*
Demir-Mögenifi koda-hüreezinin *Demir Möge'nin obasının avlusunun*
Çanınga kelgeş, Han-Şilgi adın *Yanına gelip Han Şilgi atını,*
Kuu at mıyaa kıldır *Boz at tezeğine*
Huuldur tarbıdaaş; *Büyüleyip dönüştürüp*

*Kalbak daştın aldmga sup kaaş,
Botlu çüstüg kuu terezin boop
Huulup algaş,
Aldın-möngün kuduktun çanınçe
Çılbırtıp çorup orup-tur.
(HŞAHHD s. 161)*

*Kalpak taşın altına koyup,
Kendisi kuru dalları dikene
Dönüşüp,
Altın-gümüş kuyunun yanına
Sürünüp gider imiş.*

Han-Hülük, hasta olduğunu zannettiği kardeşine çare olması için gölün gök boğasının ciğerini almaya gider. Göle varmadan bir ninenin nasihatını alır ve boğa hakkında bilgi edinir. Gölün kenarına vardığında “*dallı boz diken*”e dönüşerek boğaya yaklaşır.

*Han-Hülük-daa hap çorup berip-tir.
Çige songu çükte
Ulug ala tayganın kırına
Ünüp kelgeş,
Durannap körüp orarga
Ol tayganın indu çarık barında
Aldın höl köstüp çıdıp-tır.
"Höldün kök bugazı
Oon işinde-le çüve ıynaan"-deeş,
Hap çorup orup-tur evespe.
Adın kuu at mıyaa kıldır
Inçap-mınçap çedip kelgeş
Huurlup tarbıdaaş,
Bodu çüstüg kuu terezin boop algaş,
(HŞAHHD s. 183)*

*Kızıl başlı kuğu oluvermişler.
Dümdüz kuzey taraftaki,
Ulu ala tayganın üstüne,
Çıkıp gelip,
Dürbünle baksa ki,
O tayganın öteki tarafının önünde
Altın göl gözüküvermiş.
"Gölün ak boğası,
Onun içindedir herhalde" diyerek
Koşturup gitmiş.
Yavaş yavaş yetip varıp,
Atını boz at tezeğine
Efsunlayıp, dönüştürüp
Kendini dallı boz dikene dönüştürür,*

Han-Hülük hasta zannettiği kardeşi Şogjaan-Mergen için Sagaan-İngil'in sütünü almaya gider. Yolda yine ninenin kardeşinin hasta olmadığı uyarısına aldırış etmez. Nineden bilgi alır ve Sagaan-İngil'in yanına “*dallı boz diken*”e dönüşerek yanaşır.

*Han-Hülük-daa Han-Şilgi adın mungaş, Han Hülük, Han Şilgi atına binip,
Han çorup orup-tur.
Inçap-mınçap çedip kelgeş,
Adın kuu at mıyaa,
Koşturup yollanıvermiş.
Şöyle böyle yetip gelip,
Atını boz at tezeğine*

*Bodun çüstüg kuu terezin boop
Huuldurup algaş,
Çılbrıp çedip organ çüven irgin.*

(HŞAHHD s. 189)

*Kendini dallı boz dikene,
Büyüleyip dönüştürüp,
Sürüklene sürüklene varmış.*

D231. İnsanın Taşa Dönüşmesi

Çeçen-Kara, kardeşi Hüler-Möge için Hün-Han'ın kızı Hümüs-Dangına'yı istemeye gider. Hün-Han, kızı verir. Çeçen-Kara kızı nasıl götüreceklerini sorar. Hüler-Möge, Hümüs-Dangına'yı "bileyi taşı"na dönüştürerek çantasına koyar. Bu dönüşümün aynısı tekrarlanır.

*Çeçen-Kara möge:
-Kennivisti kançap algaş
Çoruur bis?-deerge,
Hiller-Möge Hümüs-Dangınanı
Çamı kıldır huuldurğaş,
İyi alışkı çige burungaar çükçe
Hapkannar çüven irgin.*

(AKAÇKMD s. 342)

*Çeçen Kara bahadır:
"Gelinimizi nasıl alıp
Gideriz?" diyende,
Hüler Möge, Hümüs Dangına'yı
Bileyi taşına dönüştürüp,
İki kardeş dümdüz güney yöne,
Çaptırıp, gitmişler.*

D250. İnsanın İmal Edilmiş Bir Nesneye Dönüşmesi

D253. İnsanın İğneye Dönüşmesi

Bütün yarışları kazanarak kızı almaya hak kazanan Han-Buuday'dan kayınbabası Uzun Sarıg Han son bir istekte bulunarak, Han-Buuday'dan üç göğün üstündeki korkunç yaratık Kara Bula'nın boynuzunun birini ister. Karısının bütün uyarısına rağmen yola çıkar yolda yaşlı bir nineden sihirli bir mendil alır. Kara-Bula'yı gördüğünde atını "ak aşık kemiği"ne, kendisini de "yedi sırlı ak çuvaldız"a çevirir. Kara-Bula geldiğinde sihirli mendille boynuzundan yakalar ve onu yenerek boynuzunu keser alır.

*Kara-Bula deer çüvezi
Çıldık çerden daajın ap kaapkan,
Aylık çerden daajın ap kaapkan
Kel çıdıp-tır evespe.
-Meen düvejir-onaajır deenim
Kara-Bula dep çüve ol-dur-deeş,*

*Kara-Bula denilen şeyi
Yıllık yerden kokusunu alıp
Aylık yerden sesini duyup
Gelmekteymiş.
"Benim vuruşup tutuşacağım
Kara-Bula denilen şey budur!" deyip*

Utkuy hap çoruplatkan ergin.
Bir-le çorup olurarga,
Karak çetpes sarıg hovunun bajından
Kara-Bulazı bo ajıp olurup-tur.
İyi miyızı köörge,
Bir miyızı üstüü oranda şaşıkkan.
Bir çarıkı miyızı
Çalar ot boop haynıp kıpkan,
Bir çarıkı miyızı
Don doş dazıgaynıp
çaştap çoraan ergin
Üstüü çarıkı miyızında
Üjen möge kadıp kalgan,
Aldı çarıkı miyızında
Aldan möge kadıp kalgan çoraan ergin.
Han-Buuday ol-la çorup olurgaş,
Adın çedi çıl bolgan
Kuu kajık kıldır huuldurgaş,
Eldik çançunun iştindive
Kiir kaap algaş,
Dört edeen tömürerti astıp kaapkaş,
Kara-Bulaje udur bazıp-la kaan.
Kara-Bu la-bil e ses hana ögnün
Ejık dörü bire çookşulajıp kelgeş,
Çedi çıl bolgan
Çed i çüstüg kuu ıerezin boop,
Huula berip-tir
(ABD s. 262)

Ona doğru yollanmış.
Giderken
Göz yetmez sarı bozkırın başından
Kara-Bula 'sı aşıp gelmekteymiş
İki boynuzunu görse
Bir boynuzu yukarı dünyaya çakılmış
Kızıl başlı kuğu oluvermişler.
Ateş ocağı gibi yanmakta
Diğer taraftaki boynuzu
Donmuş buz gibi çatırdayıp
sıçrayıp gelmekteymiş.
Yukarı dünyadaki boynuzunda
Otuz yiğit katıyıp donup kalmış.
Alttaki boynuzunda
Altmış yiğit katıyıp donup kalmış.
Han-Buuday, yoluna giderken
Atını yedi yıllık
Ak aşık kemiğine döndürüp
Tütün kesesinin içine
Atıp koyup
Dört eteğini dürüp takmış da
Kara-Bula' ya doğru gitmiş.
Kara-Bula ile sekiz duvarlı çadırın
Eşikle-törü kadar yakınlaşıp
Yetli yıl olan
Yedi sırlı ak çuvaldız olup
Dönüşüvermiş.

Kangınav-Mergen' in kızkardeşi, Torgun-Çüzün'ü yabancı bir ülkeden istemek için dört kardeş gelir. Kangıvay-Mergen, onlardan birisiyle kız kardeşinin evlenmesine razı olur. İçlerinden Demir-Möge adlı kardeş "gümüş çuvaldız" şekline dönüşerek, Kangınav-Mergen ile kızkardeşinin konuşmalarını dinler.

Karaanarnın dunmanar
Torgun-Çüzünge söy-bölek çogaadıp
Mögeyip çorduvus-digenner
Çaa, söş haruzın
Daarta dınnaar siler
Üngülep çolgulanar, kulugurlar
Deen çüven irgin
Dört alışkı baskılajıp kaggı deg
Ünüp turgan
Demir-Möge möngün tevene boop
Huulup algaş
Möngün haalgaga şutkulup
Şıvalıp çıdıp kalgan
(KMD s. 498)

Gözünüzün bebeği kardeşiniz
Torgun-Çüzün' e başlık hazırlayıp
Selamlayıp, geldik biz demişler.
Peki, sözün cevabını
Yarın ışıtırsınız.
Çıkıp gidiniz, babayığitler.
Demiş.
Dört kardeş birbirini ezercesine
Çıkıp, gitmişler.
Demir-Möge, gümüş çuvaldız olup
değışip
Gümüş kapıya yapışıp
Saklanmış, kalmış.

Demir-Möge, Kangınav-Mergen'e Mungulak-Sagaan'ı istemeye gittiklerinde de "gümüş çuvaldız" a dönüşüp konuşmaları dinler. (KMDs. 511)

D270. İnsanın Çeşitli Nesnelere Dönüşmesi

(T) D272. İnsanın Tezeğe Dönüşmesi

Boktu-Kiriş, ilk seferde altın ala sığını yenemez sonra ninesine gider keçinin boynuzundan silah yaptırır. Bu kez altın ala sığına "ak koyun tezeği" olarak yanaşır.

Ol oyuktun bajınga
Aldın adır mıyıstıg
Aldan-ala snnı uduvuşaan
Çıtkan irgin iyin.
Honuktug çerindive halıda bergeştin,
Ol orta çedi çıl bolgan
Kuu hoy mıya boop algaştın,
Kara çazının kirijin tırtınıpkan,
Kan hojuulazın kezenipken
Çıdıp-tır evespe on
(BKBŞD s. 315)

O vadinin başında
Altmış çatal boynuzlu
Altın ala sığını uyuyup
Yatar dururmuş.
Günlük yerine koşup varıp
Orada yedi yıllık
Ak koyun tezeğine dönüşüp
Kara yayının kirişini çekip
Çelik okunu gezleyip
Dururmuş.

Boktu-Kiriş kılığına giren Bora-Şeeley, yarışmayı kazanmak için “kır koyun tezeği” ne dönüşerek bilgi edinir ve yarışı kazır. (BKBŞD s. 383)

D283. İnsanın Suya Dönüşmesi

D283.4. İnsanın Su Köpüğüne Dönüşmesi

Han-Buuday, karanlık yer altına iner. Yolu karanlık dünyanın hükümdarı Erlik-Lovun’ un altın sarayına uğrar. Bahadır, Erlik-Lovun’ un mekanından geçip giderken ördek, suna, kaz, kuğu gibi çeşitli hayvanların şekline girer, fakat, her defasında Erlik tarafından tanınır. En sonunda su köpüğüne dönüşerek denize karışır.

*Han-Buuday Kara-Bula-bile iyilee Han-Buuday, Kara-Bula ile birlikte
Aldın moyunnug angırlar boop ap-tırlar. Altın boyunlu güvel ördek oluvermiş.
Erlik-Lovun haan baza-la tanıp kaarga. Erlik-Lovun kağan yine tanıyınca
Aldın baştıg kastar boop algannar, Altın başlı kaz oluvermişler.
Baza-la tanıp kaarga, Yine tanıyınca,
Kızıl baştıg kuular boop algannar. Kızıl başlı kuğu oluvermişler.
Oon tanıp kaarga, Yine tanıyınca,
Sug kövüü boop algaş, Su köpüğü olup
Eştıp üne berip-tirler evespe. Yüzüp çıkıvermişler.*

(ABD s. 269)

D281. İnsanın Fırtınaya Dönüşmesi

D281.1. İnsanın Rüzgâra(Yele) Dönüşmesi

Çeçen-Kara, yarışlar sonunda Narın-Dangınası’nı almaya hak kazanır, fakat kayınbabası ondan Çeerendey kocakarının demir değneğini kendisine getirmesini ister. Karısının bütün uyarılarına rağmen ata sözü tutulur diyerek yola çıkar. Yolda Dağ Demir-Mögeyi görür ve ona yanaşmak için “salkım yel”e dönüşür.

*En küçüten Dag-Möge dep çüve En güçlü Dag Möge denilen şey,
Ol-dur, oon-bile Odur. Onunla
Kiji mesildeşpes, Kişi tutuşamaz.
Udup çıdarı ol-dur. Yatıp uyuyor, o.
Oon şinçip körüp turgaş, Ona bakıp inceleyip,
-Ölürüp bolur sen-dep-tir. Öldürebilirsin" demiş.
Arzılan-Kara adın Arzılan Kara atını*

*Çüstüg kuu terezin
Kıldır huuldurgaş,
Bodu salgın-hat boop algaş,
Çuglup hadıp çorupkan.
(AKAÇKMD s. 315)*

*Boğumlu kır dikenini,
Kılıp, dönüştürüp
Kendisi salkım yel olup,
Savrulup esivermiş.*

3.4. HAYVANIN BAŞKA BİR HAYVANA DÖNÜŞMESİ

D400-D499. Değişmenin Diğer Şekilleri

D410. Hayvanın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi

D412. Hayvanın Memeli(Evcil) Başka Bir Hayvana Dönüşümü

D412.4. Atın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi

Tuva kahramanlık destanlarında, hayvanlar genellikle sahipleriyle birlikte şekil değiştirmektedirler. En fazla şekil değiştiren hayvan attır. Atın dışında başka bir hayvanın şekline giren hayvan yok denecek kadar azdır. At bahadıyla aynı yönde değişime girmektedir. Örneğin, bahadır sefil oğlana dönüşmüşse, atı da uyuz taya dönüşür; bahadır gençleşirse, atı da gençleşir; bahadır güçlenirse atı da güçlenir. Bunun sebebi atın, bahadırın hem bineği hem yoldaşı hem de klavuzu olmasıdır. Tuva kahramanlık destanlarında atlar; kuş, tay ve uyuz (sefil) at şekillerine girmektedir.

D412.4.1. Atın Taya Dönüşmesi

Han-Budaay, Karanlıklar ülkesinden aydınlıklar ülkesine doğru uzaklaşıp giderken bir yurttan tek başına yaşayan bir kadına rastlar. Kadın kendi sütünden yaptığı yiyeceklerle beslediği Han-Buuday'dan öldürdüğü oğullarıyla sütkardeşi olduğunu söyleyerek onları geri diriltmesini ister. Bu yiyecek sayesinde atı ve kendi gençleşerek şekil değiştirir.

*-Çer-deernin şapşılğazının indında
Hüürtün-Kızıl tayganı ejeley töreen,
Han-Buuçu dep kijinin oğlu,
Hindiktigge an attırbas,
Kirbiktigge kiji attırbas
Han-Buuday deerzi men borr meni-dep
Harulaan.
Biyeeki kaday tura halaaş,
Aptırazındun borbak sarıg*

*"Yerle göğün birleştiği yerin ötesinde
Hüürtün-Kızıl tayganın hakimi
Alday-Buuçu denen kişinin oğlu,
Başkasına av avlatmaz,
Düşmana kişi vurdurtmaz
Han-Buuday denilen benim!" diye
Cevap vermiş.
Deminki kocakarı ayağa kalkıp
Sandığından yuvarlak sarı*

*Çüve uştup ekkelgeş:
-Adın bile bodun üleşip çiner,
Oglum -dep- tir evespe.
Han-Buuday onu çeeş,
Adı, bodu-bile kadı
Ulam küş kire berip-tir.
(ABD s. 240)*

*Bir şey çıkarıp getirip:
"Atınla paylaşıp yiyin
Oğlum" demiş.
Han-Buuday onu yiyip
Atıyla birlikte
Daha da gençleşiverip değımiş.*

Kangınav-Mergen, Han-Küçü ile girdiği mücadeleyi kazanır ve eve dönmek ister. Atı onu uyarır ve Han-Küçü'nün malını almak için oraya gitmesi gerektiğini söyler. Kangınav-Mergen, atı Çoldak-Kara ile Han-Küçü'nün ülkesine gider. Oraya girerken atını "on kertik kara tay" a çevirir.

*Munar kiji men, avay-dep olurup
Berip-tir.
Ezertep, çügennep kör, oglum-dep
Çugaala an, kırgan şuvagançı.
Hüler, hüünüş çügenin
Çügennep turup-tur evespe.
Hunan mal bolu berip-tir.
Hovu bolgan hoyug
Çonaan salırğa,
Dönen mal bolu berip-tir evespe.
Baalık bolgan ulug ezerin
Ezerteerge,
Beştig mal bolu berip-tir .
Ujen üş kolun-çirimin
Çetçelep tırtıp keerge,
Aldı harlıg mal boop
Kelgen irgin iyin.
Üjn iyi kudurgazın kudurgalap,
Üjen iyi höndürgezin tırtıp keerge,
Çedilig çedişken bora şokar at-daa
Bolu berip-tir evespe.
(BKBŞD s. 321-322)*

*"Biner kişiyim ben, ana" deyip
Dururmuş.
"Eyerleyip gemle oğlum" diye
Söylemiş, yaşlı kocakarı.
Bronz, gümüş gemini
Gemleyivermiş.
Üç yaşında at oluvermiş.
Bozkır kadar yumuşak
Keçesini koyunca
Dört yaşında at oluvermiş.
Dağ beline kadar büyük eyerini
Eyerleyince
Beş yaşında at oluvermiş.
Otuz üç ipini-kolanını
Bakıp çekince
Altı yaşında at olup
Kalıvermiş.
Otuz iki kuskununu kuskunlayıp
Otuz iki göğüslüğünü çekince
Yedi yaşında yetişkin kır lekeli at
Oluvermiş.*

*Çoldak-Karanın oorgazın
Çedi kertik kara çavaa kılgaş
(KMD s. 485)*

*Çoldak-Kara'nın sırtını
Yedi kertik kara taya çevirir*

Boktu-Kiriş yiğit bir delikanlı olur ve bir mağaradan savaş silahı ve giyimleri bulur, binilmemiş bir at tutar ehilleştirmeye çalışır. Atı tutunca at üç, beş ve yedi yaşlarına dönüşür ve güçlü Bora-Şokar at olur. Burada değişim aşama aşama gerçekleşir. Boktu-Kiriş, Bora-Şokar atı kendisine binek yapar.

Aldın-Kurgulday, kendisine at olarak belirlediği tay ile güç mücadelesine girer ve sonunda atı yakalayarak kendisine binek yapar. Her hamlede at daha da gençleşir ve güçlenir. Adı da Şire-Kara olur.

*Möngünnep heelep kılğan,
Çular, çügenin sugarga,
Şüdülen day apantır.
Şöl bolgan çonaan
Şöye tırtıp oorgazınga salırğa,
Kijaalan kara at apargan.
Baalık, art bolgan kızıl çüngü ezerin
salırğa,
Soyalan at apargan.
Üjen kudurgazın kudurgalap
Üjen höndürgezin höndürgelep,
Aldan konnun tırtıp hereksep kelirge,
Çedişken çalu şiree at boop-tur evespe.
(AKD s. 549)*

*Gümüş nakışlı
Gemi, yuları takınca
Üç yaşında bir tay oluvermiş.
Ova gibi keçesini
Gerip sırtına koyunca
Dört yaşında kara at oluvermiş.
Sırt, aşıt gibi kızıl yamaçlı eyerini
koyunca
Dört yaşında at oluvermiş.
Otuz kuskununu kuskunlayıp,
Otuz göğüslüğünü göğüsleyip
Altmış kolanını çekip takınca
Yetişkin genç koca at oluvermez mi*

Bahadır ve atın güç gösterisi sonucu atın gençleşip güçlenmesine ve yaşının artmasına Arı-Han destanında, Haan-Tögüldür destanında, Tanaa-Herel destanında ve Haan-Tögüldür destanında rastlanmaktadır.

(T) D412.4.2. Atın Sefil Ata Dönüşmesi

Boktu-Kiriş, Ay-Haan'ın obasına yaklaşıncaya kendisini sefil oğlana, atını da yapağalı taya çevirerek kendi kimliğini gizler. Atını da dönüştürmek zorundadır, çünkü sefil kişinin atı asla gösterişli olamaz.

*Sarıg hovunun aksında
körüp olurrarga,
Baza bir konçug bay aaldın
Koda-hü reezi köstüp turup-tur
Haan-Uul a tandızının baaringa
Düje halıdıp keşgeştin,
Bora-Şakar adın
Taagılıg bora çavaa kıldır tarbıdaaş,
Bodu sarıg, kidis hevenektig,
Samdar sarıg ool boop
Huulup algan-dir evespe.
(BKBŞD s. 353)*

*Sarı bozkır ağzına
bakıp gördüğünde
Yine birçok zengin obanın
Tapınağı-ibadethanesi gözükmüş.
Haan-Uula dağının önüne
İnip gelip de,
Bora-Şakar atını
Yapağılı boz tay kılıp efsunlayıp
Kendisi sarı keçe kepenekli
Düşkün sarı oğlan olup
Dönüşüvermiş*

Bahadırın sefil oğlana dönüşmesiyle birlikte atında uyuz taya dönüşmesi motifine Aldın-Çagay destanında, Arı-Han destanında, Şöögün-Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında rastlanmaktadır.

(T) D412.4.5. Atın Kuşa Dönüşmesi (Genel)

Boktu-Kiriş, kavgaya tuttuğu Demir-Haan'a yenilir ve ölür. Bora-Şokar atı da gökyüzüne doğru kaçmaya başlar. Demir-Haan kartal olup peşine düşse de, Bora-Şokar at şahine dönüşerek ondan kurtulur. At düşmanının girdiği şekle göre şekil değiştirmekte ve bu değişim uyumlu olmaktadır. Yani düşmanın dikkatini çekmemektedir. İkisi de yırtıcı kuşa dönüşmüştür.

*Demir baştıg Demir-Haan
Boktu-Kiriştin Bora-Şokarın
Çedip algaştın,
Olçalap-çaalap algan
Uluzunun soondan
Haldıp çedip keep-tir.
Bora-Şokar-daa oyta sokkaştın,
Üstüü orandıva çettirbeyn.
Barıp-tır evespe
Soondan ezir boop kuulup algaş,
Sürüp ççedip kelirge,*

*Demir başlı Demir-Haan
Boktu-Kiriş'in Bora-Şokar'ını
Yakalayıp
Yağmalayıp talan ettiği
Ulusunun arkasından
Koşturup yetip gelmiş.
Bora-Şokar da kaçiverip
Yakalanmadan üst âleme
Çıkıvermez mi.
Arkasından kartala dönüşüp
Sürüp yetip gelince*

*Hartıga boop huulup algaş,
Aldırbayn-çettirbeyn
Çorup olurgan irgin iyin.
(BKBŞD s. 460)*

*Şahine dönüşüp
Aldırmadan, yakalanmadan
Gidermiş.*

Boktu-Kiriş ve Demir Möge, ok atma yarışına tutuşurlar. Demir-Möge güçlü bir şekilde okunu atar. Bu arada Han-Sayın Uлуу atı doğana dönüşerek oku yakalar ve durdurur. Atın kahramana yardımını söz konusudur.

*"Adıg uluu menn bolzun,
Mööreı uluu meenin bolzun!"-deeştin,
Şışpip-şışpip ışkına çoruy
Salıpkın turup-tur.
Tos demir kojeeni öttür deggeştin,
Çedi teyni öttür deei turup-tur.
Çüs dutıva bar çıdırda
Karak çiveş deerinin arazında,
Han Sayın-Ulaatı
Hartıga boop huulup algaş,
Demir-Mögenişi ogun şüürey
Sop kaap-tır.
(BKBŞD s. 378)*

*"Atışın ulusu benim olsun,
Yarışın ulusu benim olsun!" diyerek
Efsunlayıp var gücüyle
Salıvermiş.
Dokuz yazılı taşı delip geçip
Yedi tepeyi deşivermiş.
Yüz çama giderken
Kaşla göz arasında
Han Sayın-Ulaatı
Doğan olup değışiverip
Demir-Möge'nin okunu tutuvermiş
İmiş.*

D419. Hayvanın Başka Bir Hayvana Dönüşmesi (Genel)

Aldın-Çaagay yurdunu yağmalayan kel gök ineği yakalar. İneğin yalvarmaları sonucu onu serbest bırakır. İnek kızıl tilkiye dönüşerek ormana doğru gider.

*Eker-erlik Aldın-Çaagaynın.
Olürgen an-menin
Oy sanay, çik sanay sek-sevizinin
çiygeş,
Ay sanında, hün sanında
todug-dogaa çormen.
Ay sanında töreen ooldarın
çip çoraanım
Hüren-kızıl dilgim bo oranda dezip*

*Erler eri Aldın-Çaagay'ın
Öldürdüğü avın kuşun,
Her düzlükte, her çukurda leşini
yiyip,
Her ay, her gün
tomtok yaşarım, ben.
Her ay doğurduğum
yavruları yiyen
Küren kızıl tilkim bu dünyaya kaçıp*

kelgen,
Onu sürüp keldim-deerge:
-Meen baskan çerimge baspayn,
Meen çoraan çerimge çorbayn çor!"
-deş salıp targa,
Beş kulaş hüren-kızıl dilgi boop algaş
Çana çelip çorup kaan
(AÇD s. 537)

gelmiş.
Onu sürüp geldim" deyince
"Benim bastığım yere basmadan,
Benim vardığım yere varmadan git"
diyerek salınca
Beş kulaç küre kızıl tilki olup,
Geri uzaklaşıp gidivermiş.

3.5. HAYVANIN NESNEYE DÖNÜŞMESİ

D420. Hayvanın Nesneye Dönüşmesi

(T) D420.1. Hayvanın Kâğıda Dönüşümü

Han-Buuday'ın atı Han-Şilgi'yi Demir-Möge iki hizmetkârına yakalatıp, kaçmasın diye çapraz bağlatır. Han-Şilgi at ya da kişnemesini kişneyerek hizmetkârları iki atını "diken başında karamsı kâğıt" a dönüştürmüş.

Han-Şilgizin demir kijen-bile
Kaynaar-daa barıp albas kıldır
Kijennep kaan turgan
Han-Şilgi turgaş,
Çat bı lgızın bilgırıptar orta,
İyi şivişkinnin adı
Haragan bajında
karamsı kâğıt olup
Hadıp, halırtırıp turup kalgan.
(ABD s. 250)

Han-Şilgi'sini demir köstekle
Bir yere gidemez kılıp
Köstekleyip koymuşlar
Han-Şilgi de
Ya da kişnemesini kişneyince
İki hizmetkârın atı
Diken başında
kara şokar saazın boop,
Savrulup şaldırayıp kalmış.

D422. Evcil Hayvanın Nesneye Dönüşümü

D422.1. Atın Nesneye Dönüşmesi

(T) D422.1.3. Atın Dikene Dönüşmesi

Çeçen-Kara yarışmalar sonunda Narın-Dangına'yı almaya hak kazanır fakat kayınbabası ondan Çeerendey kocakarının demir değneğini getirmesini ister. Yola koyulan Çeçen-Kara Dünya üzerindeki en güçlü şey olan Dag-Möge'yi görür ve onu öldürmek için yanına yanaşmak ister. Atı Arzılan-Kara'yı önce kır dikenine, kendisini de salkım yeke

dönüştürerek Dag-Möge'nin yanına yaklaşır. Daha sonraki aşamada atını tezeğe, kendisini de dikene dönüştürür.

*En küçüten Dag-Möge dep çüve
Ol-dur, oon-bile
Kiji mesildeşpes,
Udup çıdarı ol-dur.
Oon şinçip körüp turgaş,
Ölürüp bolur sen-dep-tir.
Arzılan-Kara adın
Çüstüg kuu terezin
Kıldır huuldurgaş,
(AÇD s. 315-316)
Arzılan-Karazın
Kuu at mıyaa
Kıldır huuldurgaş.
(AÇD s. 316)*

*En güçlü Dag Möge denilen şey,
Odur. Onunla,
Kişi tutuşamaz.
Yatıp uyuyor, o.
Ona bakıp inceleyip,
Öldürebilirsin" demiş.
Arzılan Kara atını,
Boğumlu kır dikenini,
Kılıp dönüştürmüş.
Arzılan Karası' nı,
Kır at tezeğine
Dönüştürmüş.*

(T) D422.1.4. Atın Hayvan Pisliğine(Tezek) Dönüşmesi

Tezek (kurumuş hayvan pisliği) doğada bolca bulunabilen kimsenin şüphe ile bakmadığı bir maddedir. Ayrıca rahatça çantada taşınabilir. Bu nedenle Tuva kahramanlık destanlarında özellikle atların tezek şekline dönüştürülmesi ve bahadırın çantasında taşınması söz konusudur. Zaten kılık değiştirmiş olan bahadır atını da yanında rahatça taşıyabilmekte ve rahat edebilmektedir.

Boktu-Kiriş karısını kaçırıp obasını yağmalayan Çargıraa-Kara-Maadır'ın yurduna sefil oğlan kılığında girer. Karısından Kara-Maadır'ın zayıf noktasını öğrenen Boktu-Kiriş, atını kır koyun pisliğine, kendini de kır dikenine dönüştürüp Kara-Maadır'ı okuyla zayıf noktasından vurarak öldürmüştür.

*-Kolduunun altında
Hoy deg kara meni bar
Kara çangıs tını ol,
Oozun argajok kamgalaar.
Çüme iyin-dep olurup-tur.
Dangına kılaştap ççan berip-tir.*

*Koltuğunun altında
Koyun gibi kara beni var
Bir hayatı odur işte
Onun daima koruduğu
Şeydir" demiş
Prenses yürüyüp dönmüş*

*Honuktun çeringe bargaşın,
Taagılıg bogbazın kuu
Hoy-mıya kıldır huvuldurgaş,
Çargıraa-Kara-Maadırın
kelir oruunga
Çedı çıl bolgan kuu terezin boop
Huvulup algaş
(BKBŞD s. 457)*

*Günlük yerine varıp
Yapağılı tayını kır
Koyun pisliğine dönüştürüp
Çargıraa-Kara -Maadır'm
gelir yoluna
Yedi yıllık kır diken olup
Dönüşüvermiş*

Erelzey-Mergen, gök boğa ile mücalesinde ona yanaşabilmek için kendini sefil oğlana atınada kır at tezeğine dönüştürür. Buradaki amaç dikkat çekmeden düşmana olabildiğince yanaşabilmektir.

*Kök deemi hölbeinedir,
Kara çemi sirtiledir,
Karak çetpes sang hovunu
Erttir çelzip keerge,
Bir-le kara ög köstüp turgan.
Adın kuu at mıya kıldır tarbıdaaş,
Bodu çamça tonnug
Kodur ool boop algaş,
(AKD s. 589)*

*Gökyüzünü zangırdatıp,
Kara yeri titretip,
Göz yetmez sarı bozkırı,
Geçip koşturup geldiğinde
Bir kara çadır gözükmüş.
Atını kır at tezeği kılıp efsunlayıp
Kendisini ince çapanlı,
Uyuz oğlan edivermiş.*

Han-Hülük, kızkardeşi Şojaan-Mergen'i kaçıran ve obasını yağmalayan Demir-Möge'den intikamını almak, kız kardeşi ve malını geri almak için obasına kadar gider. Demir-Möge'nin obasına yaklaştığında atı Han-Şilgi'yi "boz at tezeği"ne dönüştürüp kayanın altına gizler. Kendisi de dikene dönüşüp yuvarlanarak içeriye doğru gider.

*Han-Hülük oon çorutkaş,
Demir-Mögenifi koda-hüreezinin
Çanunga kelgeş, Han-Şilgi adın
Kuu at mıyaa kıldır
Huuldur tarbıdaaş;
Kalbak daştın aldmga sup kaaş,
Botlu çüstüg kuu terezin boop*

*Han Hülük oradan ayrılıp,
Demir Möge'nin obasının avlusunun
Yanına gelip Han Şilgi atını,
Boz at tezeğine
Büyüleyip dönüştürüp,
Kalpak taşın altına koyup,
Kendisi kuru dallı dikene*

*Huulup algaş,
Aldın-möngün kuduktun çanınçe
Çılbırtıp çorup orup-tur.
(HŞAHHD s. 161)*

*Dönüşüp,
Altın-gümüş kuyunun yanına
Sürünüp gider imiş.*

Han-Hülük, Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında iki yerde daha kendisini dikene atını da at tezeğine dönüştürmektedir. Bu dönüşümler yine düşman obasına dikkat çekmeden girebilmek içindir.

*Han-Hülük-daa Han-Şilgi adın mungaş, Han Hülük, Han Şilgi atına binip,
Han çorup orup-tur. Koşturup yollanıvermiş.
Inçap-mınçap çedip kelgeş, Şöyle böyle yetip gelip,
Adın kuu at mıyaa, Atını boz at tezeğine
Bodun çüstüg kuu terezin boop Kendini dallı boz dikene,
Huuldurup algaş, Büyüleyip dönüştürüp,
Çılbırıp çedip organ çüven irgin. Sürüklene sürüklene varmış.
(HŞAHHD s. 189)*

*Han-Hülük-daa ala tayganın artın Han Hülük ala tayganın arkasına,
Hap aşkaş, Koşturup aşıp,
Aldın höldün kıdunga bargaş, Altın gölün kenarına varıp,
Han-Şilgisin kula at mıyaa kaldır Han Şilgisini kula at tezeğine,
Huuldurup tarbıdaaş, Efsunlayıp büyüleyip,
Kalbak daş aldında sup kaaş, Kalpak taş altına sokar.
(HŞAHHD s.205)*

Ton-Aralçın destanında da Bora-Hülük at boz at pisiğine dönüşmüştür.

*Ton-Aralçın haan Ton-Aralçın han
Bir ay işinde uduvayn, Bir ay içinde uyumadan,
Çem-aş-daa çiveyn Yemek yemeden
Bir ay işinde olurup kelgen. Bir ay içinde oturmuş.
Çüü-daa çok boorga, Bir şey olmayınca,
Bir ay tönüp, çaa ay ünüp turda, Bir ay bitip, yeni ay çıkarken,
Adın kuu at mıyaa kaldır huuldurgaş, Atını boz at pisiğine döndürüp, .*

Bodu kuu terezin boop huulup

Turup algan çüven irgin.

(TAD s. 313)

Kendisi boz peline dönüşerek

Durmuş imiş.

(T) D422.1.5. Atın Aşık Kemiğine Dönüşmesi

Han-Buuday'ın kayınbabası Uzun-Sarıg kağan damadından Kara-Bula denilen yaratığın boynuzlarından birini getirmesini ister. Kara-Bula'nın olduğu yere gelen Han-Buuday, kendisini "ak çuvaldız" a atı Han-Şilgi'yi de "ak aşık kemiği" ne dönüştürmüştür. Hayvanları nesneye dönüştürmenin asıl sebebi dikkat çekmeden kahramanın yanında ya da çantasında taşınarak götürülmek istenmesidir. Kahraman nesneye dönüştürdüğü atını genellikle çantasında ya da cebinde taşır. Ayrı durmasını istiyorsa bir taşın altına koyar.

Han-Buuday ol-la çorup olurgaş,

Adın çedi çıl bolgan

Kuu kajık kıldır huuldurgaş,

Eldik çançununun iştindive

Kiir kaap algaş,

Dört edeen tömürerti astıp kaapkaş,

Kara-Bulaje udur bazıp-la kaan.

Kara-Bu la-bil e ses hana ögnün

Ejik dörü bire çookşulajıp kelgeş,

Çedi çıl bolgan

Çedi çüstüg kuu ıerezin boop,

Huula berip-tir.

(ABD s. 262)

Han-Buuday, yoluna giderken

Atını yedi yıllık

Ak aşık kemiğine döndürüp

Tütün kesesinin içine

Atıp koyup

Dört eteğini dürüp takmış da

Kara-Bu la 'ya doğru gitmiş.

Kara-Bula ile sekiz duvarlı çadırın

Eşikle-törü kadar yakınlaşıp

Yedi yıl olan

Yedi sırlı ak çuvaldız olup

Dönüşüvermiş.

3.6. NESNENİN İNSANA YA DA HAYVANA DÖNÜŞMESİ

D430. Nesnenin İnsana Dönüşmesi

Tuva kahramanlık destanlarında nesnenin insana dönüşmesi çok sık görülen bir motif değildir. Bunun sebebi insan yaratmanın tamamen ilahi kaynaklı olması olabilir.

D437. İnsanın veya Hayvanın Bir Parçasının İnsana Dönüşmesi

D437.3. Kılın İnsana Dönüşmesi

Çeçen-Kara bahadır atıyla güç yarışına girer ve saçının kıllarından yeni bahadrlar ortaya çıkarır.

Çeçen-Kara möge:

*"Men çoongan men!"-deeş,
Bajının düğünden üş hil üze sokkaş,
Hovuje oktaarga,
Çüs Çeçen-Kara mögeler boop
Devip turgan.*

(AKAÇKMD s. 291)

Çeçen Kara bahadır:

*"Benim neyim eksik" diyerek
Saçının kılından üç kıl koparıp,
Bozkıra atanda,
Çüs Çeçen Kara bahadrlar olup,
Peşrevleyip dururmuş.*

D440. Nesnenin Hayvana Dönüşmesi

D447. Hayvan ve İnsan Parçalarının Hayvana Dönüşmesi

D447.1. Kılın Hayvana Dönüşmesi

Çeçen-Kara bahadır, Uzun-Haan'ın kızı narın-Dangına'yı almaya giderken önüne iki kurt çıkar. Çeçen-Kara kurtları öldürmek için peşine düşer ve sonunda öldürür. Çeçen-Kara ve atı Arzılan-Kara bu bölümde sihir yarışına girmişlerdir. Arzılan-Kara at üç kuyruk kılını üç tane ata dönüştürürken, ondan altta kalmak istemeyen Çeçen-Kara bahadır, üç saç kılını üç bahadrla dönüştürür. Bir hayvanın kendi iradesiyle bir dönüşümde etkili olması sadece bu destanda vardır.

Arzılan-Kara adı tura düşkeş:

*-İlbi-şidivisti körjüp
Köreelem, Çeçen-Kara-digen.
-Çaa, harın-deeş,
Çeçen-Kara möge beletkeni bergen.
Arzılan-Kara at
Kuduruunun düğünden
Üş hil üze sokkaş,
Hovuje şipşip,
Tarbıdaaş, oktaptarga,
Çüs Arzılan-Kara at boop
Deşkilejip, bilgırjip turgan irgin.
Çeçen-Kara möge:*

Arzılan Kara atı duruverip

*"Sihrimize, büyümüze,
Bakalım, Çeçen Kara" demiş.
"Peki, kabul" diyerek,
Çeçen Kara bahadır hazırlanıvermiş.
Arzılan Kara at,
Kuyruğunun kılından,
Üç kıl koparıverip,
Bozkıra efsunlayıp,
Sihirleyip atanda,
Çüs Arzılan Kara at olup,
Koşuşturunup pışkırtışip dururmuş.
Çeçen Kara bahadır:*

"Men çoongan men!"-dees,

Bajının düğünden üş hıl üye sokkaş,

Hovuje oktaarga,

Çüs Çeçen-Kara mögeler boop

Devip turgan.

(AKAÇKMD s. 291)

"Benim neyim eksik" diyerek

Saçının kılından üç kıl koparıp,

Bozkıra atanda,

Çüs Çeçen Kara bahadırlar olup,

Peşrevleyip dururmuş.

3.7. NESNENİN BİR BAŞKA NESNEYE DÖNÜŞMESİ

D450. Nesnenin Bir Başka Nesneye Dönüşmesi

Nesnelerin bir başka nesneye dönüşmesindeki amaç zor durumda kalındığında sıkıntıdan kurtulmaktır. Boktu-Kiriş, Bora Şeley destanında da üç kız kardeş anne ve babasının eşyalarını yeri geldiğinde başka nesnelere dönüştürerek zor duruman kurtulmaktadırlar. Bu destanda küçük kız kardeşin zekâsı ve ileri görüşlülüğü ön plana çıkmaktadır. Kız şeklini değiştirmek istediği nesneyi beddua ederek yere atar.

Üç kız kardeş anne ve babalarına bakar, onlara yemiş ve çilek toplarlar. Bir gün eve gelince evde tepegözün oturduğunu görürler. Tepegöz, onlaradan kendisini beslemelerini ister, kızlar gecikince ana ve babalarını yer. Yiyecek için tekrar dışarı çıkan üç kız kardeş iyice uzaklaşıp kaçarlar. Dev kızların gelmediğini görünce peşlerine düşer ve kızlara yetişir. Kızlar annelerinin kamış süzgülünü beddualayıp atınca kamış süzgülü ormana dönüşür ve kızlar orada devden kurtulur.

Silemi surar kiji men"-dep,

Artında-la çügürüp

Çedip keep-tir evespe on.

En biçe urug turgaştın:

İyezinin kuluzun şüürün uşta sokkaştın:

-Kara çerinden tuduşkaş,

Kök deeringe denneşken

Çılan ötpes çıdıg

Şırgay arga bolzun !-dees,

Şişpiy tırkaş,

Oktapkan çüvezi irgin.

Şında-daa çer-deerinde denneşken,

Şırgay arıg bolgan-dır evespe

Sizi yiyip yutacağım ben " deyip

Arkalarından koşturup

Yetip gelmez mi o.

En küçük kız o zaman:

Anasının kamış süzgülünü çıkarıp:

"Kara yerle bir,

Gökyüzüne denk,

Yılan geçmez kokulu

Sık orman olsun!" diyerek

Beddua edip

Atıveymiş.

Gerçekteri de yere göğe denk;

Sık omian oluvermez mi. (BKŞD s. 191)

D470. Nesnenin Taş Kesilmesi

Nesnelerin bir başka nesneye dönüşmesindeki amaç zor durumda kalındığında sıkıntıdan kurtulmaktır. Boktu-Kiriş, Bora Şeley destanında da üç kız kardeş anne ve babasının eşyalarını yeri geldiğinde başka nesnelere dönüştürerek zor durumdan kurtulmaktadırlar.

Tepegöz ormanı kesip üç kız kardeşi yakalamak üzereyken kızlar babalarının taş, gök bileyini gökyüzüne kadar taş olsun diyerek beddua edip atarlar. "gök bileyi" "yalçın kaya"ya dönüşür ve kızlar tekrar tepegözden kurtulur.

<i>En biçezi turgaştın</i>	<i>En küçük kız da,</i>
<i>Adazının daspı kök çaruzın</i>	<i>Babasının taş gök bileyini,</i>
<i>Uşsta sokkaştın:</i>	<i>Çıkarıverip:</i>
<i>"Kök deeringe denneşken,</i>	<i>"Gökyüzüne denk,</i>
<i>Kök çalım-haya bolzun!"-dep şışpeen,</i>	<i>Gök yalçın kaya olsun!" diye</i>
<i>Oktapkan-daa çüvezi irgin:</i>	<i>beddua ederek atıvermiş.</i>
<i>Şında-daa kök deeringe denneşken</i>	<i>Gerçekten de gökyüzüne denk,</i>
<i>Kök çalım-haya-daa</i>	<i>Gök yalçın kaya</i>
<i>Büdüp kalgan turgan-dır evespe on</i>	<i>Oluşuvermez mi.</i>

(BKBŞD s. 192)

Kayaları kırarak tekrar kızları bulan tepegözü bu sefer de babalarının dört köşeli kara eğesini çıkarıp, beddua edip "demir gök kaya" ya dönüştürür. Epeyce tırmanan tepegöz sonunda bıkarak kızların peşini bırakır.

<i>Oş urugnun en biçezi turgaştın,</i>	<i>Üç kızın en küçüğü de</i>
<i>Adazının dört kırılığ</i>	<i>Babasının dört köşeli</i>
<i>Dörbelçin egeezin uşta sokkaştın;</i>	<i>Kare eğesini çıkarıp,</i>
<i>"Kara çerinden üngeştin,</i>	<i>"Kara yerden çıkıp da,</i>
<i>Kök deeringe şaştıkkan</i>	<i>Gökyüzüne saplanan,</i>
<i>Kara demir çalım bolzun!"-dep</i>	<i>Kara demir kaya olsun!"-diye</i>
<i>Şışpiy sokkaş, oktapkan-daa</i>	<i>Beddua edip</i>
<i>çümezi irgin.</i>	<i>atmış imiş.</i>
<i>Uju-bajı tıvılbas şınap-daa demir kök</i>	<i>Ucu başı gözükmez gerçek demir gol</i>
<i>Çalım-daa büdüp kalgan mindig turgan</i>	<i>Kaya olup kalmış, böyleymiş.</i>

(BKBŞD s. 193)

BÖLÜM IV

4. İNCELENEN DESTANLAR VE ÖZETLERİ

4.1. ALDAY-BUUÇU

Hüürtün-Kızıl taygada yaşayan, Uzun-Sav Kuv adlı kadınlı ve sayısız at sürülü kardeşsiz Alday-Buuçu'nun en önemli derdi bir çocuğunun olmamasıdır. Kutsal kara kitabına baktıktan sonra değerli hediyelerle Hüürtün-Kızıl tayganın güney yamacındaki bir mağarada yaşayan Açıtlı lamaya gider ve derdinin çaresini ister. Lamanın verdiği ilacı üç gece boyunca karısına içiren Alday-Buuçu'nun bir oğlu dünyaya gelir. Alday-Buuçu silah ve kuşamlarını bir mağaraya saklar. Çocuk bir yaşına gelir gelmez avlanmak istediğini söyleyip babasına ok ve yay yaptırarak avlanmaya başlar. Avlandığı sırada da babasının tavsiyeleriyle ne tür hayvanların avlanması gerektiğini öğrenerek usta bir avcı olur. Babasının at sürülerini gören oğlan, babasından bir at ister ve babasının tavsiyesi üzerine yıllık sürüsünün yanına giderek kendisine bakan bir atı yakalar. Çetin bir mücadele vererek binilmemiş vahşi at Han-Şilgi'yi kendisine razı ederek babasının yanına gelir. Oğlan babasından silah ve kuşam ister, bunun üzerine ihtiyar Alday-Buuçu, oğlunu silah ve kuşamlarını sakladığı mağaraya götürerek onları oğluna savaş silahı ve kuşamı olarak verir. Alday-Buuçu, rakı ve et hazırlatıp büyük bir toy düzenler, halkını toya davet eder. Toya gelen halktan oğluna ve atına uygun bir ad vermelerini ister, fakat halk arasından uygun bir ad veren bulunmaz. Toy dağılmak üzereyken dokuz yüz doksan dokuz yaşındaki yaşlı bir kadın gelir ve oğlana Han-Şilgi Attığı Han-Buuday adını verir.

Alday-Buuçu, usta bir avcı ve binici olan Han-Buuday adındaki biricik oğlunu evlendirmeyi düşünür ve açıp baktığı kutsal kitabı vasıtasıyla Han- Kurbustu'nun en küçük kızı ile evlendirmeye karar verir. Alday-Buuçu'nun atı Çeeren-Demiçi, yukarı dünyaya, göğün üçüncü katına çıkararak kızı kaçıtır ve kız, düzenlenen toyla Han-Buuday ile evlendirilir. Fakat, kız, geceleyin üç kere ortadan kaybolur ve lama olmak istediği anlaşılınca da geldiği yere, yani, yukarı dünyaya geri gönderilir. Oğlunu yeniden evlendirmek isteyen Alday-Buuçu'nun aklına gençken yoldaşı olan ve gelecekte doğacak çocukları için söz kestiği Uzun-Sarıg Haan gelir. Oğluna bu durumdan bahseder ve Han-Buuday, vaktiyle kendisine söz kesilen kızı almak için yerle göğün birleştiği yerdeki Uzun-Sarıg Haan'a doğru yola koyulmayı planlar. Babası, oğlunun yanına yoldaş olmaları için yukarı dünyadan, göğün üçüncü katından Tölee-Şınar ile Belee-Şınar'ı davet eder ve oğlan iki kardeşle üç yüz kişilik bir ordu ile uzun sefere çıkar. Alday-Buuçu, uzun sefere çıkan

oğluna olağanüstü bir dürbün ile yerle göğün birleştiiği yerlerin kapılarını açmaya yarayacak yedi ok verir.

Yolculuk sırasında Han-Buuday ve arkadaşlarının yolu Albıs ve Şulbus baba oğlun otağına uğrar. Albıs ve Şulbus baba oğlun Han-Buuday ve yoldaşları için hazırladığı içecek ve yiyeceklerin zehirli olduğu ve yenilip içilmemesi gerektiği, Tölee-Şınar ve Belee-Şınar tarafından önceden söylenir ve ikram edilen içecek ve yiyecekler yenilip içilmez: Fakat, oğlan otağdan ayrılırken ocakta pişen kaymaklı süttten bir miktar içer ve zehirlenir. Arkadaşlarının abaları sonucunda ölümden kurtulur. Tölee-Şınar ve Belee-Şınar kardeşler, Alday-Buu'yu denilenleri dinlemediği için terk ederler, fakat, oğlanın uzun yalvarmaları kar etmeyince onları torbasına atarak yoluna devam eder.

Han Buuday, aydınlık dünyadan karanlık dünyaya iner ve karşısına biri ağaç kabuğundan, diğerı kıldan yapılmış iki köprü çıkar. Arkadaşlarının tavsiyesi üzerine kıl köprüden geçer. Bahadır, yer altına yaptığı yolculuğu sırasında tuhaf hallerde bulunan çeşitli insanlarla karşılaşır ve atı sayesinde bu insanların önceki hayatlarında işledikleri suçlardan dolayı karanlık dünyada, yani cehennemde tuhaf hallerle karşılaşıklarını öğrenir. İlerleyen oğlanın yolu karanlık dünyanın hükümdarı Erlik-Lovun'un altın sarayına uğrar. Bahadır, Erlik-Lovun'un mekânından geçip giderken çeşitli hayvanların donuna girer, fakat her defasında Erlik tarafından tanınır. Karanlık dünyadan çıkıp zehirli kara denize gelen bahadır, atının tavsiyesi üzerine iki dağı denize atıp geçit yaparak denizi aşar. Daha sonra da karşısına göğe uzanan ulu bir kaya çıkar ve onu da atının yardımıyla aşıp yoluna devam eder. Devam ederken kendisini ok ve yayla vurmak isteyen üç kardeşe rastlar ve onları kamçısıyla öldürür. Uzaklaşp giderken bir yurtta tek başına yaşıyan bir kadına rastlar. Kadın kendi sütünden yaptığı yiyeceklerle beslediği Han-Buuday'dan öldürdüğu oğullarıyla sütkardeşi olduğunu söyleyerek onları geri diriltmesini ister. Bahadır ise dönüş yolunda diriltebileceğini söyleyip yola koyulmak ister. Yaşlı kadın Han-Buuday'a gideceği yerde nelerle karşılaşabileceğini ve orada nasıl davranması gerektiğini anlatarak ipek kumaş mendil verir.

Han-Buuday, Uzun-Sarığ-Haan'ın obasına varır ve orada düzenlenen yarışmalara iştirak eder. Bütün yarışları kazanıp hanın yerine getirilmesi zor şartlarını yerine getirerek hanın kızını alıp dört yoldaşı ile birlikte obasına döner. Bir oğul sahibi iken beş oğul sahibi olan Alday-Buuu, kendi oğlu ve oğluyla birlikte gelen ve Han-Buuday tarafından evlendirilen diğer dört oğluyla birlikte bir arada yaşamaya başlar. Beş kardeş birlikte ava çıkmaya başlar ve bir keresinde erzi-Möğe'nin oğlu Dag-İrgek (Ayı)'le karşılaşp onunla

mücadele ederler. Sonuçta Dag-İrgek ok ucu yalayarak bir daha düşmanlık sergilemeyeceğine dair söz verir. Yaşlanan Alday-Buuçu, oğullara hepsinin birden ava çıkmamasını, bir kardeşin obada kalıp obayı korumasını söyler. Bir gün Han-Buuday, gece uyandığında karısını göremez. Karısı Erlik- Lovun-Haan tarafından kaçırılmıştır. Bunun üzerine Erlik-Lovun-Haan'a gider, fakat Erlik-Lovun-Haan'ın bağırması sonucu ölür. Aradan otuz-kırk yıl geçer ve Alday-Buuçu kaybolan oğlu ve gelinini aramaya çıkar. Alday- Buuçu'dan korkan Erlik-Lovun-Haan, gelinini Alday-Buuçu'ya geri verir ve gelin de ölmüş olan Han-Buuday'ı diriltir.

İyice yaşlanan Alday-Buuçu, dört kardeşin obada kalmasını, bir kardeşin de ava gitmesini söyler. Ava giden Han-Buuday, dönüşünde obasının yağmalandığını görür. Hemen yola düşer ve yolda yaralanmış olan en küçük kardeşini iyileştirir. Diğer kardeşlerini ve babasını da kurtarıp iyileştirir. Baba oğul, Albıs, Şulbus hanlara karşı mücadeleye girişirler ve onları yenerler. Bütün halkı ve malı-mülkü alarak obalarına dönerler.

Dag-İrgek, Alday-Buuçu'nun iyice yaşlanmasından istifade ederek onun obasını yağmalamayı düşünür. Karşı karşıya gelen yaşlı Alday-Buuçu ile Dag-İrgek arasındaki mücadele, Alday-Buuçu'nun Dag-İrgek'i öldürmesiyle sonuçlanır. Bütün düşmanları yenen Alday-Buuçu ve oğulları, Alday-Buuçu'nun tavsiyesiyle gökten yıldırımın giremediği, yeraltından da kötü ruhların giremediği bir mesken yaparak orada hayatlarını sürdürürler (Aça-Ergun, 2004: 97-99).

4.2. BOKTU-KİRİŞ, BORA-ŞEELEY

Kara-Hem'in akımında yaşayan yoksul mu yoksul yaşlı bir karı kocanın üç kızı vardır. Bu kızlar, yaşlı ana babalarını beslemek için yiyecek toplamaya gittikleri bir gün çadırlarına döndüklerinde ana ve babalarını yiyen Kara-Mangıs ile karşılaşır. Kara-Mangıs, kızlara kendisi için yiyecek getirmelerini söyler, fakat kızlar getirdikçe yine gitmelerini söyler. Bunun üzerine kızlar, yiyecek toplamak bahanesiyle uzaklara kaçarlar. Arkalarına düşen Kara-Mangıs'tan da küçük kız kardeşin aldığı önlemlerle kurtulurlar. Kızlar, bir ağacın tepesinde çıkıp orada sabahlarlar ve ağacın altına gelen üç şehzade tarafından görülerek Bay-Karatı-Haan'ın obasına götürülürler. Karatı-Haan, kızları oğulları ile evlendirir. Ava çıkan oğlanların karıları obada kalır ve en küçük kız, bir çocuğa gebe kalır. Kendisini kıskanan ablaları tarafından tuzağa düşürülür ve doğurduğu oğlan çocuğu denize atılarak yerine köpek enikleri bırakılır. Avdan dönen şehzadelere en küçük kızla

evli olan, karısının köpek eniği doğurduğunu öğrenince karısının gözünü çıkarır, kolunu ve bacağı kesip yaşlı bir kadının yanına bırakıp obasıyla birlikte göçüp gider.

Kız ve kocakarı, büyük kızlar tarafından denize atılan çocukları bulurlar ve yetiştirirler. Oğlan, avlanmasını öğrenir, kız da tıpkı annesi gibi çok maharetli bir hale gelir. Güçlü ve kuvvetli bir alp haline gelen bahadır, anasının gözünü, kolunu ve ayağını yiyen hayvanlardan hesap sorar ve onların gözünü, kolunu ve ayağını getirip annesine takar, böylece yarım olan annesi bütün olur. Oğlan bir mağaradan savaş silahı ve giyimleri bulur, binilmemiş bir at tutup ehilleştirir. Anasından babasının kim olduğunu, anasının başından geçenleri öğrenen Boktu-Kiriş, babası ve dedesinin obasına doğru yola koyulur. Yolda Buga-Kara Möge ile karşılaşır ve onunla girdiği mücadeleyi kazanır. Atının tavsiyesi üzerine öldürdüğü tepegözü yakar ve küllerini savurur. Dedesi Karatı-Haan'ın obasına yaklaştığı bir yerde uyuyup kalır ve üzerine gelen Karatı-Haan'ın askerleri tarafından öldürülmek istenir. Atılan oklar batmaz, vurulan kılıçlar kesmez. Karatı-Haan'ın bütün ordusunu vurup kirdiği sırada Karı-Haan gelir ve delikanlının Boktu-Kiriş olduğunu öğrenince dedesi olduğunu açıklar. Boktu-Kiriş, Karatı-Haan'ın obasına gelir ve kendisinden af dileyen teyzelerini affetmez. Boktu-Kiriş, Karatı-Haan'ın obasını bütün halkı ve malıyla birlikte kendi obasına göçürmek için yola koyulur, yolda teyzelerini feci bir şekilde öldürür. Obasına gelip yerleştikten sonra avlanmaya çıkar, fakat avdan döndükten sonra obasının yağmalandığını, akrabalarının tutsak edilip götürüldüğünü görür. Obayı yağmalayan ve akrabalarını tutsak eden Amırğa-Kara-Moos'un peşine düşen Boktu-Kiriş, yolda kelebeğe dönüşen kız kardeşiyle karşılaşır ve daha sonra da Amırğa-Kara Moos ile girdiği mücadeleyi kazanır, Amırğa-Kara Moos kaçıp gider. Kardeşi ile birlikte bir yere yerleşen Boktu-Kiriş'in bütün nasihatlerine rağmen çadırda ateşi kalmayan Bora-Şeeley, çadırdan çıkıp bir ihtiyardan ateş alıp gelir. Fakat, ihtiyar bir tepegözdür (Amırğa-Kara Moos) ve gelip Bora-Şeeley' i kanını emerek öldürür. Avdan dönen Boktu-Kiriş, ölü kardeşini bulur. Daha sonra da Kara-Moos' un çadırına kız kardeşinin kılığına girerek gider ve tepegözü öldürür. Amırğa-Kara Moos'u öldürüp yakan Boktu-Kiriş, daha sonra kardeşini çeşitli ilaçlarla diriltir. Bora-Şeeley, gördüğü bir rüya üzerine ağabeyi Boktu-Kiriş'e her ne olursa olsun çadırdan çıkmamasını, aksi taktirde öleceğini söyler, fakat birkaç gün çadırda kalan Boktu-Kiriş dışarı çıkar atından düşüp ölür. Kız kardeşi, ağabeyini bir kaya içerisine defneder. Aradan bir süre geçtikten sonra Bora-Şeeley, gökte uçan üç kuşun kardeşinin adını söylediklerini duyar. Kuşlar, üç göğün üstündeki üç alemin hanının kızlarıdır. Kız, kuşlardan birisini vurur ve kuşun üzerindeki üç göğün üstündeki üç

kağanın kızları için düzenlenecek yarışa Boktu-Kiriş'in de davetli olduğu yazısını okuyarak ağabeyinin kılığına girip kızlar için yarışmaya üç göğün üstüne yolculuğa çıkar. Üç göğün üstüne vardığında düzenlenen yarışlara iştirak eder ve üç kağanın kızlarını almaya hak kazanır. Üç kağanın kızları ile birlikte orta aleme döner ve kaya içerisine defettiği ağabeyini çeşitli ilaçlarla diriltir. Daha sonra da yaşadığı olayları anlattığı bir mektup bırakarak boz tavşana dönüşüp orman içine kaçar. Boktu-Kiriş, halkıyla birlikte ormanda. boz tavşanın peşine düşer ve kardeşini yakalayıp orman içerisinde onun için bir çadır kurar. Yakaladığı avlardan bir kısmını gizli gizli kardeşine verir. Boktu-Kiriş'in karıları kocalarını takip ederek kızın çadırına gelirler ve hileyle öldürürler. Boktu-Kiriş, kardeşini bir ak deve üzerine yükler ve bırakıverir. Ak deve bir kızı olan yaşlı ve yoksul bir adam (Bıdaakay- Taraakay) tarafından bulunur ve Bora-Şeeley, yaşlı adamın çadırında yaşamaya başlar.

Bir gün Karatı-Haan'ın oğlu Kara-Büdegey, oktan yayı fırlatıp Bıdaakay-Taraakay atanın çadırının tünlüğünden içeri sokar. Çadıra girince Bora-Şeeley'i görür ve güzelliğine hayran kalır. Kara-Büdegey, onunla evlenmek ister. Birkaç görüşmeden sonra Karatı-Haan görüşmeden sonra oğluyla Bora-Şeeley'in evlenmesine izin verir.

Karatı-Haan, Bıdaakay-Taraakay ataya birçok zor görev verir. Ata, görevleri Bora-Şeeley'in öğütleriyle yerine getirip Karatı-Haan'a kızın çok zeki olduğunu ispat eder. Karatı-Haan, Bıdaakay-Taraakay'a at kafasınca altın kurt kafasınca gümüş başlık verir. Taz-Baştıg, Karatı-Haan'ın yanına gidip sihirli iplik yardımıyla. Karatı-Haan'ın bütün hayvanlarını ele geçirip kendi yaşadığı yere götürür. Üç gün sonra ihtiyar ata, gelini (kızını) damadın obasına götürür. Düğünden sonra Bora-Şeeley hayvanları otlatır. Han ise kızın (kıza han tarafından Çeçen-Urug adı verilmiştir) ne kadar akıllı-zeki olduğunu tekrar tekrar dener. Kızın zekasına ve güzelliğine hayran kalan Karatı-Haan oğlunu öldürüp kızı elde etmek ister, fakat gelinin zekice düzeni sonrasında bu fikrinden döner. Karatı-Haan, Sarıg-Haan'a karşı çıkmaya karar verir. Sarıg-Haan'la obası, malı-mülkü üzerine satranç oynar; fakat yenilmek üzereyken kaçar. Sarıg-Haan'ın yardımcıları tarafından yakalanır ve gelini sayesinde kurtulur.

Çeçen-Urug (Bora-Şeeley)'un oğlu dünyaya gelir. Bir gün çocuk Öjeeti-Haan'ın obasında düzenlenen ok atma yarışına katılır ve orada kim olduğunu söylediği sırada onun sözlerini, hala kız kardeşi Bora-Şeeley'i arayan Boktu-Kiriş duyar. Boktu-Kiriş, sözlerinden çocuğun yeğeni olduğunu anlar. Bora-Şeeley'in çadırına gelen Boktu-Kiriş kendisini tanıtır. Karatı-Haan, bir toy düzenleyerek torununa ad verilmesini ister; fakat,

gelen halk arasından kimse ad vermek için ortaya çıkmaz. Bora-Şeeley'in önerisi üzerine Boktu-Kiriş, yeğenine ad verir. Boktu-Kiriş, obasına gitmek için yola koyulur ve vardığında da obasının yağmalandığını görür. Obayı yağmalayan Çargıraa-Kara Maadır'dır ve Boktu-Kiriş onun obasına doğru yola koyulur. Kılık değiştirerek obaya gelir ve bir karısından Çargıraa-Kara Maadır'ın canının olduğu yeri öğrenir ve onu öldürür. Yağmalanan malı-mülkü ve karılarıyla birlikte obasına döner. Daha sonra ava çıkar ve tekrar obasına geri döndüğünde obasının yine yağmalanmış olduğunu görür. Yağmacıların peşi sıra gider, fakat girdiği mücadeleyi kaybederek derin bir çukur içine hapsedilir. Kız kardeşine haber verilmesi üzerine yeğeni gelir ve derin çukurun üzerine konulan dev kayayı fırlatıp atar, dayısını çukurdan çıkarır. Karatı-Haan, büyük bir toy düzenler ve bu toy sırasında içip esriyen Bora-Şeeley, ağabeyine kendisini öldürenlerin yengeleri olduğunu söyler. Bunun üzerine Boktu-Kiriş, kızları üç göğün üstündeki aleme geri gönderir. Bütün bu yaşananları atlatan Boktu-Kiriş ve kardeşi Bora-Şeeley, mutlu ve huzurlu bir hayat sürmeye başlarlar (Aça-Ergun, 2004: 100-102).

4.3. KANGIVAY-MERGEN

Çok varlıklı olan Kangıvay-Mergen, kendi başına rahat bir şekilde yaşar. Vakit geçirmek için de geyik avlar. Kangıvay Mergen'in bütün işlerine ağabeyi Aksagalday Sayın-Havıççı bakmaktadır. Bir gün Aksagalday Sayın-Havıççı, en yüksek dağın tepesine çıkar ve Kangıvay-Mergen'in develerini görür. Bu deve sürülerine doğru yabancı bir deve koşup gelir. Bu kötü bir olayın habercisidir. Yani, yakında savaş çıkacağına delalet etmektedir. Yaşlı adam "Büyük bir ülkede savaştan daha kötü ne olabilir ki?" diye düşünür ve hızla Kangıvay-Mergen'in obasına giderek haber verir. Fakat, Kangıvay-Mergen, kendi gücüne güvenerek ağabeyinin düşman saldırısı ile ilgili sözlerine aldırış etmez. Ancak, daha sonra karısının gidip neler olduğunu görmesi gerektiğini söylemesi üzerine, ne olup bittiğini kontrol etmeye gider. İki deve birbiriyle çarpışıp yabancı deve yenilince yanlarına dağ gibi büyük bir adam gelir ve Kangıvay-Mergen'e ait deveyi alıp götürür. O zaman Kangıvay-Mergen, adamın yolunu kesmeye çalışır. Adama iyice yaklaşır ve adamın atının yularını eliyle çekip kendi bacağına üç kez dolar. Dağ gibi adam, Han-Küçü'dür. Han-Küçü, "Ben kanlı kahraman Han-Küçü' yüm. Doğuştan kuzey bölgesinin sahibiyim. Batı tarafının sahibi Kangıvay-Mergen' in karısından (Karan Çüzün kadından) başlayıp onun kazan yıkamak için kullandığı kara yağlı bezine kadar hepsine el koyacağım." diye bağırarak Kangıvay-Mergen'e meydan okur. Kahramanlar, dövüşmeye başlarlar ve sonuçta Kangıvay-Mergen galip gelir. Bahadır, yendiği kahramanın malına mülküne el koymak

için düşmanın, rakibinin yurduna doğru yola koyulur. Han- Küçü'nün obasının sınırına geldiğinde kılık değiştirip çok zayıf, güçsüz bir oğlacık olur. Yolda rastladığı çobanlardan birisi, Han-Küçü'nün otağının yerini gösterir. Kangıvay-Mergen, Han-Küçü' nün üç karısının yurtlarına girer. Fakat, sadece küçük olanı onu iyi karşılar. Kangıvay-Mergen, Han- Küçü'nün en büyük karısı Avıkay-Sarala kadını, kendisini kötü karşıladığı için döver. Fakat, daha sonra kadının yaralarını kendisi tedavi eder. Kangıvay-Mergen, kendi yurdunu unutup büyük kadının yurdunda yaşamaya başlar. Fakat, bu arada Kangıvay-Mergen'in obasında Kara-Çüzün yenge tarafından seilmeyen Kangıvay-Mergen'in kız kardeşi Torgun-Çüzün sıkıntı çekmektedir ve ağabeyinin dönmesini beklemektedir. Aksagalday Sayın-Havıççı, Kangıvay-Mergen'i aramaya gider. Avıkay-Sarala' nın evinde onu bulup kız kardeşinin içinde bulunduğu sıkıntısını anlatır. Kangıvay-Mergen, ağabeyini dinleyip evinin yoluna koyulur. Bu arada yabancı bir ülkeden Torgun-Çüzün' ü istemek için dört kardeş gelir. Kangıvay-Mergen, onlardan birisiyle kız kardeşinin evlenmesine razı olur. Kangıvay-Mergen, gelenleri nasıl bulduğunu kız kardeşine sorar ve “Görüyorum ki, adamlar çok sağlam. Tek gezen bir adamın gözleri, yaya giden adamın atı da olabilirler.” diyerek evliliğe onay verebileceğini ifade eder. Bir süre sonra bütün halk tarafından uğurlanan Kangıvay-Mergen yurdunu ve kızın başlığını alıp kardeşi Torgun-Çüzün' ü evleneceği adamın ülkesine götürür. Kangıvay-Mergen, dört kardeşlerden birisinde çokça içer. Bunun üzerine kız kardeşi, döndüğünde obasında onun başına bir iş gelebileceğini, bu nedenle bir daha bu kadar içmemesi gerektiğini söyler. Fakat, evine döndüğünde Kangıvay-Mergen gönülsüzce bir eğlenceye daha katılır. Karısı Karan-Çüzün, çukurdan Han-Küçü'yü çıkarıp onunla zevk eder. Karısının amacı, kocasını ve onun ağabeyini yok etmektir. Fakat, Aksagalday Sayın-Havıççı, konuşulanları duyar ve eğlence sırasında kaçıp gider. Karısı ve Han-Küçü, Kangıvay-Mergen'i kaya üzerinden denize atıp Han-Küçü' nün ülkesine giderler. Kangıvay-Mergen, dört kardeş sayesinde ölümden kurtulur; Dört kardeş, Kangıvay-Mergen'i denizden çıkarır. Torgun-Çüzün, bir gün “içimde kötü bir his var, gidin ağabeyimin durumuna bir bakın” der. Kardeşler giderler, fakat Kangıvay-Mergen'in obasında sadece küçük bir çocukla karşılaşır. Aksagalday Sayın-Havıççı'yı bulurlar ve Kangıvay-Mergen'in denize kadar giden izlerini takip ederler. Kardeşlerden birisi, bir kaza dönüşüp denize atlar. Sug-Han'ın yardımıyla Kangıvay-Mergen'i sudan çıkarıp “arjan kuduk sug” ile yıkayıp yeniden canlandırırlar. Kangıvay-Mergen ile Aksagalday Sayın-Havıççı'yı, dört kardeş kendi obalarına götürürler. Torgun-Çüzün'ün isteği üzerine, dört kardeş Kangıvay- Mergen için “Tavın” ve “Tajı” adlı ikiz kız kardeşin Tungulak Sagaan Dangan adlı kız kardeşini istemeye giderler. Onlar, Tavın ve

Tajı kardeşlerin memleketine gelip şehir merkezinde (koda süme) olan ak otağına girerler. Kardeşlerden, Kangıvay için Tungulak Sagaan Dangu'nı isterler ve kardeşler buna razı olurlar. Tavın ve Tajı, başlık olarak sahip oldukları mal-mülkün yarısını verip gelenlere kardeş olurlar. Tavın ve Tajı, bütün mal-mülklerini yüklerler ve hep birlikte dört kardeşin ülkesine giderler. Kangıvay-Mergen, Kara-Türü ile dövüşmek için gider. Avdan gelen kahramanı bekleyip ona ok atar, fakat ok parçalanır. Ondan sonra kahramanlar güreşe tutuşurlar. Sonunda Kangıvay-Mergen yener. Kara-Türü'nün kendisi ne kardeş olmasına razı olur ve ona dört kardeşin obasına gitmesini buyurur. Bir gün Kangıvay-Mergen, yolda uyuyan bir delikanlıyı görüp ona ok atar. Bu delikanlı, Kangıvay-Mergen ile Tungulak Sagaan kadının oğullarıdır. Adı, Han-Türü-maadır' dır. Han-Türü, az kalsın Kangıvay-Mergen'i boğacak olur. Babasının ve kardeşlerinin obasına geldiğinde Han-Türü, "Kangıvay-Mergen, sen eskiden çok savaşmışsın. Artık ihtiyarlamışsın" diyerek Kangıvay-Mergen'in saç kuyruğunu keser. Kangıvay-Mergen, Han-Küçü'den intikam almayı kendisine bir borç sayar. Onun topraklarına girip kafasını kamçı ile gövdesinden ayırır. Kara-Çüzün kadını bacaklarından iki ata bağlayıp öldürür. Bütün mal-mülkünü alıp dört kardeşin obasına döner. Esir ettiği kadınları, dört kardeşe karı yapar. Kendisine ise, Han-Küçü'nün en küçük karısı olan Aktan-Kara-kadın'ı alır. On şanlı yenilmez kahraman, büyük bir toy düzenler. Bütün mal-mülkü birlikte idare etmeye karar verirler (Aça-Ergun, 2004: 102-104).

4.4. ALDIN-ÇAAGAY

Geçmişte Angır-Çeçen ve Avaa-Çeçen adlı iki kız kardeşi olan Aldın Çaagay adında bir bahadır yaşarmış. Aldın-Çaağay avlanır, Angır-Çeçen de yılki otlatmış. Kardeşlerden Avaa-Çeçen, ava ve yılki otlatmaya gittikleri için kendisinin tek başına çadırda kaldığını ve canının sıkıldığını söyler. Bunun üzerine Aldın-Çaağay, ablasının sıkılmaması için yine kardeşinin isteği üzerine sığın yavrusunu getirir. Kardeşler ava ve yılki otlatmaya giderler ve döndüklerinde sığın yavrusunu serbest bırakan ablalarının yine sıkılmakta olduğunu görürler. Delikanlı, ablasının isteği üzerine kara samuru yakalayıp getirir. Avaa-Çeçen, kardeşleri gittikten sonra kardeşinin hiç kimsenin açamayacağı sandık içine koyduğu kara samuru, boynuna gelip birilerinin obalarını yağmalamalarını talep bir mektup asarak sandıkla birlikte suya bırakır. Sandık, Kaptazın-Kara şehzadenin bir adamı tarafından bulunur ve bir Lama yardımıyla açılır. Mektubu okuyan Kaptazın-Kara şehzade, ordusuyla Avaa-Çeçen'in bulunduğu yere gelir ve hain abla, şehzadeye kardeşini nasıl öldürebileceği hakkında bilgi verir. Avaa-Çeçen'in tavsiyesi üzerine Kaptazın-Kara,

askerleriyle birlikte orman içinde gizlenir. Hain abla, kardeşini rakı ile sarhoş eder ve derhal Kaptazın-Kara'ya haber verir. Kaptazın-Kara, Aldın-Çaagay'ı derin bir çukura atar ve yağmaladığı mal-mülk ve kızlarla obasına döner. Aldın-Çaagay, atıldığı çukurdan Kaptazın-Kara'nın ilk karısı ve onun hizmetçisi sayesinde çıkar. Aldın-Çaagay, kadın ve hizmetçi ile birlikte yaşamaya başlar, fakat bahadır kadınla ilişkiye geçmez. Bunun üzerine kadın kutsal kara haberci vasıtasıyla Aldın-Çaagay' a kardeşi Angır-Çeçen'in hayatta olduğunu ve yaşadığı yeri söyler. Aldın-Çaagay, hazırlanıp yola çıkar, yolda kardeşi Angır-Çeçen'le karşılaşır ve onu tanır. Birlikte obalarına geri dönerler. Angır-Çeçen, sürüden ağabeyi için binilmemiş bir at tutar ve onu ehilleştirir. Kız, atı serbest bırakır ve gelip ağabeyini attan haberdar eder. Aldın-Çaagay, kız kardeşinin daha önceden ehilleştirdiği atına biner, silahlarını kuşanıp Kaptazın-Kara'nın obasına hışımla saldırır ve Kaptazın-Kara'yı öldürerek ablası, oba halkı ve malı-mülküyle birlikte obasına dönmek için yola koyulur. Obaya yaklaştıklarında Aldın-Çaagay, yanındakilerini kondurur ve tek başına obasına gelir. Obadan giden kızın tekrar obaya gelmesinin törelere aykırı olduğunu söyleyen Angır-Çeçen, konaklayanların yanına varıp ablasını yol ağzına bağlar ve hayvanlara çiğneterek öldürür. Angır-Çeçen, konaklayanları obaya getirir. Daha sonra büyük bir yarış düzenlenir. Yarışları Küçütü-Bayır kazanır. Düzenlenen toy sırasında Aldın-Çaagay, halkına, Küçütü-Bayır'a boyun eğmelerini söyler ve hayatını huzur içinde sürdürmeye başlar (Aça-Ergun, 2004: 104-105).

4.5.ALDIN-KURGULDAY

Öncelerin öncesinde sayısız sürüleri olan Aldın-Kurgulday adında bir bahadır yaşarmış. Güzel bir karısı ile Aksagalday Bakka Kıdat adında bir malcısı olan Aldın-Çaagay'ı kaldırıp sırtında taşıyabilecek bir at yoktur. Bir gün sürü içerisinde bulunan yedi yıldır doğurmamış bir kısrak bir erkek kulun doğurur. Aldın-Kurgulday, yeni doğan kulunu yakalar ve obasına getirir. At, eyerlenince olağanüstü bir şekilde yetişkin bir ata dönüşür. Atın sırtına binen Aldın-Kurgulday ile kulun arasında doksan gün süren bir mücadele yaşanır ve sonunda atın kendisine binit olabileceğine karar verir. Bir gün Aldın-Kurgulday'ın deve sürülerinin arasında ak yeleli azgın buğra kaybolur. Bahadır, buğrayı aramaya çıkar ve onun bir başka bahadır (Deer oğlu Deek-Möge) tarafından sürülüp götürüldüğünü görür. İki bahadır kapışır ve Aldın-Kurgulday, Deer oğlu Deek Möge'yi bir çukurun içine hapsedip obasını yağmalamak için yola koyulur. Obaya varırken bahadır ve at kılık değiştirip sefil oğlan ile uyuz tay olurlar. Bahadır, yolda giderken bir çobanla karşılaşır ve çoban vasıtasıyla yolunun üzerinde bir deniz ve bu denizin üzerinde de biri

kıldan, diğeri ağaç kabuğundan yapılan bir köprü olduğunu ve bu köprülerden nasıl geçeceğini öğrenir. Bahadır, erlerin geçtiği kıl köprüden geçer. Bahadır, Deer oğlu Deek-Möge'nin karısının otağına gelir, fakat sefil oğlan görünümünde olduğu için kadın tarafından kovulur. Bunun üzerine atıyla birlikte eski haline dönüşür ve oba halkını, malı-mülkü toplayıp kendi obasına götürür. Fakat, geldiğinde obasının Çedi Baştığ Adıgır-Kara Mangıs tarafından yağmalandığını öğrenir. Bunun üzerine bahadır Adıgır-Kara Mangıs'ın obasına doğru yola koyulur, obaya yaklaşınca yine atıyla birlikte kılık değiştirir. Yolda kendi çobanını (Aksagalday Bakka Kıdat) bir sürüyü otlatırken bulur ve ondan Adıgır-Kara'nın özelliklerini öğrenir. Adıgır-Kara'nın obasına gelip otağına girer ve orada karısını görür. Kendisini avare gezip karnını doyurmak için iş arayan birisi olarak tanıtır. Bahadır, kendisini küçümseyen Adıgır-Kara'ya gücünü ve avda ustalığını gösterir. Tekrar kendi çobanının yanına gelir ve Adıgır-Kara'nın canının nerede olduğunu öğrenmek ister. Çoban, bahadıra Adıgır-Kara'nın köpeği ile kara kuzgununa dikkat etmesini söyler. Adıgır-Kara bir gün ava gider ve karısına kuzgunu ile köpeğinin kendisini koruyacağını söyler. Bahadır, eski haline dönüp Adıgır-Kara'nın köpeğini öldürür ve çobanının çadırına gidip soyunup ateşin yanına yatar. Çoban, bahadırı sırtındaki beninden tanır ve hemen Adıgır-Kara'nın çadırındaki bahadırın karısına haber verir. Adıgır-Kara, avdan döner ve köpeğinin ortadan kaybolmuş olmasına öfkelenir. Bu sırada bahadır, sefil oğlan kılığında Adıgır-Kara'nın çadırına dalıverir. Adıgır-Kara öfkelenir ve bahadırı yutuverir. Fakat, bahadır Adıgır-Kara'nın boğazını bıçakla keser ve içeriden gerçek görünümüyle çıkar. Adıgır-Kara'yı öldürür ve karnını yarıncı yuttuğu bütün insanlar dışarı çıkar. Bahadırın Adıgır-Kara'nın yedi başından en büyüğünü kesmesi üzerine ortaya bir iblis çıkar ve iblisle bahadır kapışır. Uzun süren mücadele sonrasında bahadır, iblisi derin bir çukura atar ve üzerini de dev bir kaya ile kapatır. Bahadır, karısını, çobanını ve Adıgır-Kara'nın obasını alıp kendi yurduna doğru yola koyulur. Yazlık yurduna geldiğinde yurdunun vaktiyle çukura hapsettiği Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge tarafından yağmalandığını görür ve onun obasına doğru yola koyulur. Geldiğinde de Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge aman diler ve bunun üzerine ölümden kurtulur. Bahadır, obayı ve halkı yanına alıp kendi obasına gelir, fakat obasının bir kez daha yağmalandığını görür. Obayı yağmalayan Adıgır-Kara'nın oğludur. Bunun üzerine bahadır Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge'yi de yanına alarak yağmacının obasına doğru yola koyulur. Yolda kendi çobanı ile karşılaşır ve ondan Adıgır-Kara'nın oğlu hakkında bilgi alır. Obaya varınca da Adıgır-Kara'nın oğlunu öldürür ve obasını yanına alıp kendi yurduna döner. Bütün bu olanlardan sonra Aldın-Kurgulday, dostu,

kardeşi olan Deer oğlu Sarıg-Möge ile bir yere yerleşip huzur içinde bir hayat sürmeye başlar (Aça-Ergun, 2004: 105-106).

4.6. ERELZEY-MERGEN, HARAGALZAY-MERGEN ALIŞKILAR

Çok eski zamanlarda, Narın-Çinge-Hem'i yurt tutan Erelzey-Mergen ve Haragazlay-Mergen adlı iki kardeş yaşar. Aynı ırmağın aşağısını yurt tutan zengin mi zengin Kapşılday-Mergen adında bir kağan vardır ve bu kağan, Erelzey-Mergen'in kendi obasına saldıracağını düşünüp bahadırın gücünü öğrenmeleri için iki adamını gönderir. İki adam, bahadırın ve atının olağanüstülüğünü görüp kağanlarına gelerek bilgi verir. Kağan, ertesi gün yirmi beş adamıyla Erelzey-Mergen'in obasına gelir. Uyuyan bahadırın üzerine ok yağdırırlar, kılıçla öldürmeye çalışırlar, fakat bunlardan hiç etkilenmeyen bahadır uyanıp geldiğinde, gerçek niyetlerini gizleyip dostçasına gelmiş gibi görünmek zorunda kalırlar. Bu sırada Haragalzay-Mergen gelir ve Erelzey-Mergen gelenleri saklar. Haragalzay, kardeşine Kapşılday-Mergen'in kötü bir adam olduğunu, obasına gittiğinde asla içki içmemesi gerektiğini söyler. Fakat, Kapşılday-Mergen' in obasına davet edilen Erelzey-Mergen sunulan içkileri içip sarhoş olur ve derin bir çukura hapsedilir. Yakalanmak istenen atı kaçar ve Haragazlay-Mergen'i durumdan haberdar eder. Bahadır, gelir ve kardeşini kurtarır. Erelzey-Mergen, Kapşılday-Mergen'den öç almak için kağanın obasına varır ve kağanın kızını verme teklifi üzerine onun hayatını bağışlar. Bahadır, kızla evlenir. Kağan, aradan bir süre zaman geçince adamlarını gönderir ve karısının hasta olduğunu söyletir. Kapşılday-Mergen, kağanın karısının iyileşmesi için gök boğanın ciğerini getirmeye gider. Yolda kılık değiştirir ve karşılaştığı insanlar (dede ve yoksul kocakarı) ve atının yardımıyla gök boğanın ciğerini getirip kağana verir. Kağan, tekrar adamlarını gönderir ve getirilen ciğerin bahadır tarafından uzaklaştırılmasını ister. Bahadır, denileni yapar. Kağan, bir müddet sonra yine adamlarını gönderir ve karısının hasta olduğunu bildirir. Bahadır, bu sefer de Lovun-Haan' ın boynuzlu kaşka kara atının boynuzunu yontup getirmeye gider. Atıyla birlikte kılık değiştiren bahadır, yolda Lovun-Haan'ın deve çobanı ile karşılaşır ve Lovun-Haan hakkında bilgi alır. Lovun-Haan'ın çadırına gelen bahadır, orada kağanın karısı ile karşılaşır ve kadın eğer Lovun-Haan' ı alt ederse kendisiyle birlikte yaşayabileceğini söyler. Kadın, ayrıca bahadıra, Lovun-Haan ile karşılaştığında ne yapması gerektiğini de söyler. Bahadır, kendine dönüşür ve Lovufi-Haan ile karşılaşır onunla kapışır. Aman dilemesine rağmen kağanı öldürür, çobanı kağanın yurduna kağan yapar. Lovufi-Haan' ın obasını, kaşka kara atını ve karısını yanına alıp obasına dönen bahadır, atın boynuzundan yontup Kapşılday-Mergen'in obasına getirir,

içenlerin hepsi zehirlenerek ölür. Bütün bu olup bitenlerden sonra Erelzey-Mergen, Narın-Çinge-Hem'in ortasını yurt tutarak huzur içinde yaşamaya başlar (Aça-Ergun, 2004:107-108).

4.7. HAN-ŞİLGİ ATTIG HAN-HÜLÜK

Bundan çok zamanlar önce, Hüre-Kızıl tayganın eteğinde iki kardeşi, iki köpeği, Han Şilgi adında bir atı olan Han Hülük adında zengin mi zengin birisi yaşar. Bir gün erkenden, altmış gün boyunca avlandığı Aldı Korzaytı ala taygasına avlanmaya gider. Av sırasında uyuyup kaldığı sırada, üst âlemdeki kardeşi gelerek obasının üst âlemde gelen Deer oğlu Demir-Möge tarafından yağmalandığını haber verir. Avladıklarıyla birlikte hızla yağmalanan obasına gelen Han Hülük, Deer oğlu Demir-Möge tarafından kaçırılan karısı Say-Kuu'nun bıraktığı bir mektup vasıtasıyla olan biteni öğrenir. Bahadır, yağmalanan obasını ve kaçırılan karısını geri almak, yağmacı Demir-Möge'den hesap sormak için atlanıp dümdüz kuzey tarafa yönelir.

Yolculuğu sırasında karşısına Demir-Möge'nin elinden kurtulan Ulug Hambire ile Biçe Hambire çıkar ve Han-Hülük'ü çok güçlü olan Demir-Möge'ye gitmekten vazgeçirmeye çalışırlar. Bütün vazgeçirme girişimlerine rağmen Han-Hülük üst âleme doğru uçarcasına gider. Ulu ala tayganın üstüne çıktığı sırada atı Han Şilgi' nin tavsiyesi üzerine dümbünüyle kuzey tarafı gözler ve Demir-Möge'nin gök tayganın eteğindeki obasını görür. Han Hülük, atını yapağılı kızıl taya, kendisini de sarı keçe kepenekli sefil bir oğlana çevirerek yoluna devam eder ve yolda Demir-Möge' nin ak sarı atlı, ak sakallı yilkıcısı Aksagalday-Sayın-Havıçı'ya rast gelir. Kendisini çobana, sefil bir oğlan olarak tanıtan Han Hülük, yoluna devam ederken Demir-Möge' nin koyun çobanına rastlar. Koyun çobanından Demir-Möge'nin obasında ulu uykusunu uyumakta olduğunu, kaçırılan karısının üç gün önce doğurduğunu öğrenen Han Hülük, Demir-Möge'nin obasının yanına geldikten sonra atını, boz at tezeğine, kendisini de dalları kuru dikene dönüştürür. Tezeğe dönüştürdüğü atını kalpak kayanın altına gizleyen Han Hülük, kuyu yanında kardeşi Şogjaan-Mergen'le karşılaşır. Kendisine dönüşen Han Hülük, kolundan çıkardığı bileziği kardeşine verir ve kardeşinden karısını yanına çağırmasını ister. Han Hülük, yanına gelen karısından doğurduğu oğlanı ağlatmasını, uykusundan uyanan Demir-Möge'nin çocuğun neden ağladığını sorması üzerine babasının canının nerede olduğunu, ölüm sırrının ne olduğunu öğrenmek istediğini söylemesini ister. Kadın, denilenleri yapar ve uyanan Demir-Möge, dokuz canının nerede olduğunu bir bir söyler. Canlarından altısı obada, üçü ise dışarıdadır. Karısmadan Demir-Möge'nin canlarının nereden olduğunu öğrenen Han

Hülük, karısından obadaki altı canı efsunlayarak halletmesini isteyerek dışarıdaki üç canı halletmek için harekete geçer. Han-Hülük, Demir-Möge'nin canlarından birisinin bir geyiğin karnından olduğunu fark ederek önce onu halleder. Daha sonra, sırasıyla üst âlemden gelen üç kel arıyı ve Demir-Möge'nin Kök Bora atı öldürerek Demir-Möge'nin diğer canlarını da halleder. Diğer yandan Say-Kuu kadın, Demir-Möge'nin kürek kemiğinin üzerindeki parmak kadar beni vurarak onu ağır hasta durumuna düşürür. Han-Hülük, ağır hasta olan ve kendisini toparlayamayan Demir-Möge'yi boynuna ip geçirerek atı Han-Şilgi'ye bağlar ve atın arkasındaki düşmanını okla koltuğunun altından vurur. Yere yıkılan Demir-Möge, Han-Şilgi'nin kılıç kaplı dört ayağının altında can verir.

Demir-Möge'yi öldürerek intikamını alan ve yağmalanan obasını ve karısını alıp obasına dönen Han-Hülük, tekrar huzur içinde yaşamaya başlar. Fakat, çok geçmeden öldürülen Demir-Möge'nin kardeşi Kögeldey-Mergen kardeşinin intikamını almak için Han-Hülük'ün obasına gelir. İki bahadır kapışır ve olağanüstü bir mücadele sonrasında Han-Hülük, Kögeldey-Mergen'i yener. Öldürülmek üzere olan Kögeldey-Mergen, affını ister. Han-Hülük, Kögeldey-Mergen'i bağışlar ve kendisine kardeş yapar.

Han-Hülük'ün kendisine kardeş yaptığı Kögeldey-Mergen, bir gün yıkı sürüleri arasında yatıp uyurken yanına Han-Hülük'ün karısı Say-Kuu gelir ve tanışmadan sonra ona birlikte yaşamayı teklif eder. Kögeldey-Mergen, Han-Hülük'e söz verdiğini, ona ihanet edemeyeceğini söyleyerek böyle bir işe yanaşmak istemez, fakat kadın onu razı edip obasına getirir. Ködelgey-Mergen, kadına, Han-Hülük'le tekrar kapışamayacağını, kendini küren sandığa gizlemesini, Han-Hülük'ü bir bahaneyle gidip de dönemeyeceği yere göndermesine ses çıkarmayacağını söyler.

Say-Kuu, kocası avdan dönünce kardeşi Şogjaan-Mergen'in hastalandığını ve iyileşebilmesi için de üst âlemdeki dümdüz kuzeydeki gölün gök boğasının ciğerinin getirilmesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine Han-Hülük ertesi sabah erkenden atlanıp yola koyulur. Yola çıktığı sırada karşısına Kakpagalday Sayın-ool çıkar ve kardeşinin küren sandık içerisindeki şeytan nedeniyle hastalandığını söyleyerek onu yolundan alıkoymaya çalışır. Yoluna devam eden Han-Hülük, uzun kara bir çadıra rast gelir ve orada eskiler içindeki sarı bir kadıncağızla karşılaşır. Han-Hülük'ün nereye, niçin gittiğini öğrenen sarı kadıncağız, kafasının bir yanı alev alev yanan, diğer yanı ise buz kesen gök boğanın çok tehlikeli bir varlık olduğunu söyleyerek bahadıra biri kırmızılı, diğeri beyazlı iki bez verir ve boğayla karşılaştığında bezleri boynuzlarına atmasını söyler. Dümdüz kuzey taraftaki ulu tayganın üstüne çıkan Han-Hülük, dürbünle baktığında boğanın yaşadığı gölü görür.

Atını boz at tezeğine, kendisini de dallı boz dikene dönüştüren Han-Hülük, kalpak kara taşın üstünde kendisine dönüşür ve boğayla kapışır. Boğa, sarı kadıncağızın verdiği bezler vasıtasıyla kendisini alt eden Han-Hülük'ten kendisini öldürmemesini, ciğerinden bir parça alıp gitmesini ister. Ciğerinden bir parçanın alınmasına izin veren boğa, kuyruğundan kopardığı üç kılı Han-Hülük'e verir, Han-Hülük de oklarından birisini boğaya verir. Obasına dönmek için yola koyulan Han-Hülük, deminki sarı kadıncağızın çadırına girip gelir ve bezleri geri verir. Sarı kadıncağız, bahadırı gece konuk eder ve gölün gök boğasının ciğerini kendisinin gök buzağısının ciğeriyle gizlice değiştirir.

Obasına dönen Han-Hülük, karısından kardeşinin iyileştiğini öğrenir ve yine ava gider. Bir ay sonra, avladığı hayvanlarla obasına dönen bahadıra karısı, kardeşi Şogjaan-Mergen'in yine hastalandığını söyler. Kadın, Han-Hülük'ün kardeşinin iyileşebilmesi için üst âlemde dümdüz kuzey tarafta, yetmiş yıllık mesafede üç taylık Sagaan İngil'in sütünün getirilmesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine sabah erkenden yola koyulan Han-Hülük, yine sefil sarı kadıncağızın çadırına gelir. Çadırdaki yaşlı kara nine, sarı kadıncağıza, Han-Hülük'ün kardeşinin falına bakmasını söyler ve fala bakan sarı kadıncağız olan biteni bir bir söyler. Kadma inanmayan Han-Hülük yoluna gitmekte ısrar edince yaşlı kara kadın üç taylık Sagaan İngil'in dünyanın dört devesinden birisi olduğunu, kendisine rast gelirse ölebileceğini, sütü ancak dorumlarına rast gelirse alabileceğini söyler. Tekrar yola koyulan Han-Hülük, Sagaan-İngil'in dorumlarının bulunduğu yere gelir ve dorumlar ona, gizlenmesi gerektiğini ve kendisine yardımcı olabileceklerini söylerler. Yavruları için yiyecek aramaya giden üç taylık Sagaan-İngil döner ve Han-Hülük'ü öldürmek ister. Kaçan Han-Hülük, önce balığa ve ardından da sırasıyla boz şahine ve karıncaya dönüşerek kurtulur. Bahadırı yakalayamayan üç taylık Sagaan-İngil, dönüp dorumlarını emzirir ve yine uzaklaşıp gider. Dorumların yanına gelen bahadır, dorumların ağızlarında tuttıkları sütü kabına boşalttı. Sütten kendisi ve atı da içer ve böylece dorumlarla sütkardeşi olur. Geri dönen üç taylık Sagaan-İngil, kendi sütlerinden içen bahadıyla dost olur ve göğsünden kopardığı üç kılı verir. Han-Hülük de demir uçlu kara okunu verir. Yola koyulan Han-Hülük, sefil sarı kadıncağızın çadırına gelip olanı biteni anlatır. Bahadırı konuk eden kadıncağız, üç taylık Sagaan-İngil'in sütünü kendi gök ineğinin sütüyle gizlice değiştirir. Tekrar obasına dönen Han-Hülük, karısından kardeşinin iyileştiğini öğrenir ve yine Aldın Korzaytı kızıl taygasına avlanmaya gider. Avlanıp obasına dönen bahadır, karısından kardeşinin hepten iyileşip iyileşmediğini sorunca yine hastalandığı cevabını alır. Say-Kuu, kardeşinin iyileşebilmesi için üst âlemdeki dümdüz kuzey tarafta yerin göğün birleştiği

yerin ötesinde yetmiş yıllık mesafedeki Sunduk Lama'dan ilaç getirilmesi gerektiğini söyler ve bunun üzerine bahadır, iki köpeğine obaya göz kulak olmalarını buyurarak sabah erkenden yola koyulur. Yolculuğu sırasında daha önce de uğradığı çadıra tekrar uğrar ve çadırdaki kadınlar ona bir mektup verirler. Yoluna devam eden Han-Hülük'ün atı, Çoraat'ın âlemini geçebilmesi için yanında aşık kemiği, göz ve sinir olması gerektiğini söyler. Bahadır, atının dediği şeyleri çeşitli hayvanları avlayarak tedarik eder. Bahadır, karşısına çıkan sık ormanla yalçın kayayı demir uçlu okunun yardımıyla geçer. Karşısına çıkan ve atıyla kendisinin gözlerini oymak isteyen kuzgunlara yanındaki gözü, atıyla kendisini parçalamak isteyen oğlanlara aşık kemiklerini, atıyla kendisini kesip soymak isteyen kadınlara siniri verir. Yanlarına sürtünmek için gelen uyuz kara buğralar için de iki kazık yapar ve bunlara sürtünmelerini söyleyip yoluna devam eder.

Sunduk Lama'nın obasına varıp da tevek oynayan insanların yanına gelen bahadır, teptiği teveği bulutların üstüne gönderir ve bunun üzerine dışlanır. Atının tavsiyesi üzerine önde duran ak otağa giren Han-Hülük, orada burunlarını kapatan üç sarı kadıncağızla karşılaşır ve sefil sarı kadıncağızın yazdığı mektubu onlara verir. Sunduk Lama'nın bulunduğu dokuz kat sırça köşke giren Han-Hülük, lamaya neden geldiğini anlatır. Lama da uygun ilacın yapılabilmesi için Aldın Şarlaaş'ın kanadın getirmesi gerektiğini söyler. Denilen şeyi getirmek için yola koyulan bahadıra atın Aldın Şarlaaş'ı ala tayganın arkasındaki altın gölün ortasındaki demir kavağa konan Haan Hereti kuşun kafasının içinde bulabileceğini söyler. Han-Hülük, atını kula at tezeğine dönüştürüp kalpak kayanın altına gizleyerek denilen yere gelir ve Han Hereti kuşu altın ipi vasıtasıyla yakalayıp öldürür. Bahadır, kuşun kafasından çıkan ve göle dalan Aldın Şarlaaş'ı yakalayıp Sunduk Lama'ya getirir. Lama, ilaca katmak için bödene kuşunun kanadının da getirilmesi gerektiğini söyler. Han-Hülük, yine atının tavsiyesi üzerine, sarı bozkırın ortasındaki sandal ağacın yanına gelir ve bödene kuşun gelip ağaca konmasını bekler. Altmış kulaç altın ipiyle kuşu yakalayıp kesen bahadır, doğru lamanın yanına gelir. Sunduk Lama, bahadırı bu kez de alt âlemdeki vaktiyle Ejeen Haan'a verdiği erkek ve dişi kuzularını getirmesi için gönderir. Yola koyulan bahadır, Erlik'in kızıl sırtının üzerine çıkıp bakar ve karanlık bir âlemin varlığını görür. Atı, bahadırın gördüğü yerlerin Çinge Kara Hem ile Ongar Kara Hem olduğunu ve bunların bitişindeki yerin de Erlik' in ulu yalçın kayası olduğunu söyler. Alt âlemde yolculuğuna devam eden bahadır, kara sulu dereyi geçemeyen kadınları, kıl ipe binip de kıcı delik deşik olan bir kişiyi, ayağına batan diken nedeniyle ağlayan bir lamayı görür. Atı, bunların bu durumlarının, aydınlık dünyada yaşarkenki davranışlarına,

karakterlerine bağı olduğunu söyler. İlerleyen bahadır, Ejeen Haan'ın köşküne girer ve neden geldiğini anlatır. İnkârdan gelen Ejeen-Haan, bahadırın öfkelenmesi üzerine çekinir ve kendisinden istenenleri verir. Sunduk Lama'nın yanına gelen Han-Hülük, lamanın kendisini oyalaması üzerine öfkelenir ve eziyet etmekle tehdit eder. Korkan lama, ilacı verir ve bahadır obasına dönmek için yola koyulur. Bahadır, yolda önce gölün gök boğasına rastlar, boğa ona içki içmemesini söyler. Ardından uzun kara çadıra gelen bahadır, çadırın ulu ak otağa, sefil sarı kadının da dokuz kat kızıl minder üzerinde oturan ay-güneş nurlu bir prensese dönüştüğünü görür. Adı Han-Huva olan prenses, otağında geceleyen bahadırın getirdiği üç toz ilacı çalıp yerine üç ak toprak koyar. Prensese yola çıkmak üzere olan bahadıra ulu ak otağın töründeki ulu kahverengi sandığın içinde şeytanın bulunduğunu, obasın vardığında içki içmemesini söyler.

Bahadır, obasına gelir ve kahverengi sandığın üstüne oturarak kardeşinin iyileşip iyileşmediğini sorar. Karısı, iyileştğini, bunu rakı içerek kutlamak gerektiğini söyler. Bahadır, içmeye yanaşmaz, fakat kadın, önceki zaferlerini de gündeme getirerek Han-Hülük'ü galeyana getirir ve içmesini sağlar. Zehirli rakıyı içen bahadır kendisinden geçmek üzereyken Kögeldey Mergen sandıktan çıkar ve iki bahadır kapışır. Kapışma sırasında zor durumda kalan Kögeldey Mergen, kadından yardım ister ve kadının devreye girmesiyle Han-Hülük yıkılıp düşer. Kögeldey-Mergen, bahadırı altmış kulaçlık bir çukura atar ve çukurun ağzını da Bolçaytılg Bora Tey ile kapatır. Bahadırın atı üst âleme çıkararak durumdan Han Huva' yı haberdar eder. Alt âleme gelen Han Huva, çukurun başında bahadırın yardım ettiği canlıları (Gölün gök boğası, üç taylık Sagaan İngil, vd.) çaresiz bir şekilde ağlar durumda bulur. Bahadırın kardeşi Aldın Noyun'un beline altmış kulaç ip bağlanır ve çukura indirilir. Altmış kulaç ipe bağlanan Han-Hülük, çukurdan güç bela çıkarılır.

Çukurdan çıkarılan bahadırın bacağındaki aybalta yarısından dolayı yaralandığı görülür. Bahadır, Üstüü Korzaytı kızıl taygadan getirilen altın arjaan, ardıç ve Sibiryaya ardıcı vasıtasıyla yapılan sihirle üzerinden üç kez atlanarak sağaltılır.

Dostları tarafından sağaltılan bahadır, Kögeldey-Mergen'in obasına varır ve kaçan Kögeldey Mergen'in peşine düşer. Kögeldey Mergen'i yakalayıp öldüren bahadır, karısı Say-Kuu' nun yanına gelir ve onu uysal atla vahşi atın kuyruğuna bağlayıp parçalatır. Kögeldey Mergen'le karısını bu şekilde cezalandıran bahadır, obasını üst âlemdeki Han Huva kadının obasına göçürür. Bahadır, Han Huva, bahadırın kardeşi Şogjaan Mergen ve oba halkı, orada huzurlu ve mutlu bir hayat sürer (Aça-Ergun, 2004: 49-54).

4.8. ARI-HAAN

Öncelerin öncesinde, yerle zamanın oluştuğu çağda, başı ak taygalı, önü sarı yalçın kayalı bir ırmağın ortasındaki kayanın ortasında yer alan yalnız bodur ağacın gövdesindeki parmak başı kadar ur büyür büyür ve urdan altın başlı, gümüş göğüslü bir oğlan çocuğu dünyaya gelir. Bir zaman ağaç yanında oturup da yalnızlığını fark eden oğlan, karaağaçtan doğmuş olması nedeniyle ana babasının Uspun gök denizdeki yer iyisi olduğunu düşünüp yer anasına seslenir. Nereden geldiği bilinmeyen bir ses, oğlana nehir yatağındaki kalpak kaya altında yuva tutmasını ve orada dünyanın kara-ala kurdu ile cihanın kızıl-ala kurdunu yiyerek ömür sürmesini söyler.

Kalpak kaya altını yuva tutarak yaşamaya başlayan oğlan, kuyruğu ve yelesi yere döşenmiş, tüyü rüzgârda savrulan, gelip geçen kuşların sırtını gagalayıp yaraladığı bir tay görür ve onun yanına gider. Tay, kuşların kendisini oğlanın yanındayken rahat bırakmaları üzerine oğlanın peşinden ayrılmaz. Tay, oğlana kendisini binit yapmasını söyler, fakat oğlan kalpak kaya altında kurt yiyip huzur içinde yaşadığını söyleyerek buna yanaşmaz. Tayın ısrarı üzerine tayın üzerine binen oğlan, tay tarafından bir ulu ak tayganın önündeki yalçın ak kaya önüne götürülür. Tay, gökten inen anasını emmeye başlayınca oğlan da varıp atı emer ve emdikçe semirir, güneşte sararan, gölgede kararan katı derisi dökülür. Gökten inen at, tayla oğlanı buluşturmak isterken bıkip usandığını, tayın oğlanın biniti olması gerektiğini, bu işi tamamladıktan sonra öleceğini ve kendisinin ak uçurum kayanın üstüne defnedilmesi gerektiğini söyler. Oğlan, atın söylediği mağara içerisinde koşum takımlarını çıkarır ve taya giydirir. Koşum takımları giydirilen tay, dört yaşında bir ata dönüşür. Mağara içinden çıkardığı elbiseleri giyen oğlan da erler eri birisi olur. Gökten inen at, yani, Ak Sarıg, oğlana geçmişle gelecek hakkında bilgi veren “hopçu kadar sudur” verir ve kendisine kim olduğu sorulduğunda, kendisini Arı-Haan diye tanıtmayı gerektiğini öğretir. Oğlana silahlarını veren ve yaşayacağı yeri gösteren at, ölür ve oğlan tarafından dediği yere defnedilir.

Erler eri bir yiğit olan Arı-Haan, koşum takımları giydirilince dört yaşında bir ata dönüşen atına biner ve oğlanla at arasında bir dayanıklılık mücadelesi başlar. Oğlanın atın gemini çeken iki kolunun eti bileklerine, üzengiyi tepen baldırlarının eti de dizlerine toplanır. Ata bindiğine pişman olan yaralı oğlan, atın söylemesi üzerine ak tulumdaki ak testi içindeki “arjaan” vasıtasıyla eskisinden daha güçlü biri olur.

Atını serbest bırakan ve bir yerde uyuyup kalan Arı-Haan, bir gürültüyle uyandığında Kurbustu-Haan'ın üst âlemden indirdiği kalabalık halkla karşılaşır. Atın verdiği hopçu kara suduru açıp bakan Arı-Haan, kalabalık halk arasında doksan atın koşup da dolanamadığı süslü, güzel ak otağ içerisinde altın prensesin yaşadığını öğrenir. Otağa giren Arı-Haan, bir kağan gibi karşılanır ve altın prensesle birlikte bir süre otağda kalır. Altın prenses, böyle iş güç bilmeden yaşayan Arı-Haan'a işsiz güçsüz yaşamının bir bahadıra yakışmadığını, iline obasına bakması gerektiğini söyler. Altın prenses, bin kara devenin başı acımasız kara buğranın kaybolmasının üzerinden üç yıl geçtiğini, onu aramak için yola çıkabileceğini söyler. Prensese, hamile olduğunu, doğacak olan oğullarına bir gelin bulması gerektiğini de ilave eder. Bahadır, gelin olabilecek kızı nereden bulabileceğini sorduğunda da ulu kızıl tayga yurtlu Ulug Haan'ın obasında bulabileceğini, kara buğrayı kalın olarak götürebileceğini söyler. Aranan kız, dokuz kıtayı dolanıp görür, dokuz yurdu görüp bilen, bilgili, sihirli bir prensestir. Arı-Haan, ulu kara heybesiyle bin kara samur derisi yükünü yükleyip yola koyulur. Atı, yelesi ve kuyruğu demir çubuktan, kolu ve ayakları demir polattan, dürbün çolpan gözlü bir at; bahadırın kendisi de göğsü pars-aslan türünden, bel derisi kurt-yılan türünden görünüşlü biri olup yola revan olur.

Arı-Haan, buzullu ala tayga üzerine çıkıp gelince acımasız kara buğra ile kel sarı buğranın kapışmasına şahit olur. Bahadır, buğraların kapışmasını seyrederken dümdüz güney taraftan üç güneş gibi gelen kel sarı buğranın sahibini görür. Arı-Haan, adı Şara-Melçen Haan olan bu kişiyle kapışır ve çetin kapışma sonucunda onu yener. Şara Melçen-Haan, bağışlanmasını diler ve Arı-Haan ile dost olmak ister. İki bahadır dost olur ve yollarını koyulup giderler. İlerleyen Arı-Haan, yolda ikiz kardeşlere rast gelir ve onlarla birlikte yoluna devam eder. Ulug-Haan'ın obasına gelen bahadır, otağa girip de neci olduğu sorulduğunda yitirdiği dişi devesini aradığını söyler. Bahadırın söylediği sözler, onun Ulug-Haan'ın kızını almak için geldiğine yorulur. O sırada erler de Ulug-Haan'ın kızını almak için düzenlenecek olan yarış için toplanmışlardır. İlk yarış olan güreş yarışını Arı-Haan kazanır. İkinci yarış olan at yarışını da Er Sayın Ulaatı'nın bindiği Arı-Haan'ın atı Er Sarıg kazanır. Üçüncü yarış olan ok atma yarışını da kazanan Arı-Haan Ulug-Haan'ın kızını oğluna alma hakkını elde eder. Ulug-Haan, kızının toyunu yapıp malını-mülkünü hazırlayarak An-Haan ile kızını yolcu eder.

Arı-Haan, obasına dönmek için yola koyulan bahadır, yanındakileri gönderip Şara-Melçen Haan'ın obasına gelir. Şara-Melçen Haan, onu yaralayıp bir çukurun içine atar. Çukurun üzerini de kara taş ile kapatır. Arı-Haan'ın oğlu için aldığı kız da Şara-Melçen

tarafından kaçırılır. Bu sırada Arı-Haan'ın karısı doğurur. Oğlan büyür ve diğer çocuklarla oynadığı bir oyun sonrasında çocukların elbiselerini ve ediklerini alır. Çocukların atasız olduğunu başına kakmaları üzerine gelip anasından babasının nerede olduğunu sorar; fakat, anası bilmediğini söyleyip oğlunu geçiştirir. Oğlan ertesi gün anasına kavurduğu sıcak buğdayla anasının elini yakar ve gerçeği söylemesini söyler. Buğdayın sıcaklığına dayanamayan anası, Arı-Haan'ın dümdüz güney tarafa gidip bir daha dönmediğini söyler. Babasını bulmak için yola koyulmak isteyen oğlanın ısrarları üzerine anası, üst ve alt âlemden çağırttığı ustalara oğlunun silahlarını yaptırır. Kadın, oğluna altmış kulaç altın ipini verir ve bu iple tümen yılki arasından kendisine at olacak atı yakalamasını söyler. Oğlan, tümen yılki içerisinden akıtmalı kan kızıl tayı yakalayıp anasına getirir. Üzerine koşum takımları geçirilen tay, Boş dağ gibi akıtmalı Han-Şilgi at olur. Hazırlanan elbiselerle silahlan giyinip kuşanan oğlan da erden ziyade, çamdan uzun bir er olur. Oğlanın anası altın prenses, oğluna iyi ad vermeleri için halkı toplar ve iyi ad verenlere başını aşar mal vereceğini, veremeyenlerin de başını kestireceğini söyler. Halk arasında kimse çıkıp da ad vermeye cesaret edemez. O sırada kara tilki derisi börklü, eli asalı bir dede gelir ve oğlana Han-Şilgi attığı Han-Sayın Hovugun adını verir.

Han-Sayın Hovugun, atasının atının izini izleyip yola revan olur. Giderken bir atla karşılaşır ve kim olduğunu soran ata kendisini tanıtır. Bahadır, ata kimin atı olduğunu sorduğunda Arı-Haan'ın atı olduğu cevabını alır. At, oğlana, babasının başından geçenleri anlatır, kendisini beklemekte olduğunu söyler. Çukurun yanına varan oğlan, bir eliyle taşı fırlatıp atar ve henüz ölmemiş olan babasını çukurdan çıkarır. Dizini bileyleli baltaya kestiren baba, atının terkisindeki ak matara içindeki em-derman otunu yiyerek iyileşir. İyileşen Arı-Haan, Şara Melçen-Haan'ın obasına gelerek Şara Melçen-Haan'ı öldürür, kaçırılan gelinin yanı sıra, malını mülkünü sürüp obasına getirir. Obada büyük bir toy düzenlenir ve altı yılda bitmez bayram yapılır. Toy biter ve baba-oğul huzurlu bir hayat sürmeye başlar (Aça-Ergun, 2004: 54-56).

4.9. ARZILAN-KARA ATTIG ÇEÇEN-KARA MÖGE

Öncelerin öncesinde, Şii Tayga ile Şilen Tayga'nın eteğini yurt tutan Dalay Baybın Han'ın kavminden altmış ve yetmiş yaşlarında yoksul bir karı koca yaşar. Alaaday adındaki yaşlı kadın, bir gece rüyasında gençlik çağlarını görür ve çok geçmeden bir çocuğa gebe kalır. Kadın, zamanı gelince altın belli, gümüş göğüslü bir erkek çocuk doğurur.

Neşeli ve konuşkan birisi olan çocuk büyür, üç yaşına basar. Bir gün oyun oynarken sıçanları görür. Babasından bunların avlanıp yenildiğini öğrenir ve onları taşla avlamaya başlar. Cesur bir yiğit olan oğlan, avlanırken daha büyük hayvanlar görür ve babasından bunların teke-koçkar, sığın-geyik olduğunu öğrenip onları da taşla avlamaya başlar. Babası, zamanla, oğlunun taşla avlanmasını uygun bulmaz ve yay-ok yaptırmasını tavsiye eder. Baba, Irgak-Karaşkan adındaki ustaya gider ve ondan okla yayın yapılması için gereken şeyleri (Nagar-sandal, Naay-sandal ağaçları, yetmiş kazanın demiri, yetmiş dağ keçisi derisi, göğün iyisi acımasız karakuşun tüyü) öğrenip oğluna söyler.

Oğlan babasının tavsiyesi üzerine Hüren kızıl taygaya gider ve istenilen ağaçları kökünden söküp ustaya getirir. Daha sonra aynı yerden yetmiş dağ keçisinin derisini de getirir. Göğün kapkara kuşunu aramaya giden oğlan, yolda ak boğasına ak söğüt yükleyen ak başlı, ak sakallı bir ihtiyara rastlar ve aradığı şeyi Kan Kara taygada bulabileceğini, bulduğunda da nasıl yakalayabileceğini öğrenir. Denilen yere giden ve karakuşun üst âlemden gelip konmasını bekleyen oğlan, gelen güzel sesli kuşun tüyünden alabilmek için kuyruğundan tutar. Kaçıp kurtulmaya çalışan kuş, oğlanla konuşur ve kendi tüyünden beş tüyü koparıp oğlana verir. Oğlan, kuşun tüyünden sonra, yetmiş kazanın demirini de getirir ve demirci ata, vınlaması bir günlük yerden duyulan büyüğü katı kara yayla demir kara oku yapıp verir. Oğlanın ok ve yayla obasına döndüğü sırada, zayıf kara kısrağ doğurur.

Günün birisinde Çeledey ata, oğluyla birlikte Dalay Baybın Han'ın huzuruna çıkar ve oğluna ad vermesini ister. Kağan, ulusunu toplayıp onlardan oğlana iyi ad vermelerini ister; iyi ad verenleri ödüllendireceğini, veremeyenlerin ise cezalandıracağını ilan eder. Halk arasından kimse ad vermeye yanaşamaz, fakat bu sırada dünya nimetlerinden bol bol yararlanmış aksak, ak başlı bir ihtiyar çıkar, oğlana Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara adını verir. Böylece oğlanın bineceği ata da Arzılan Kara at adı verilmiş olur. Kağan, böyle bir çocuğu güçlü bahadır diye adlandırmaya gerek olup olmadığını sorduğunda, ad koyan ihtiyar, oğlanla atının çok güçlü bir ikili olacağını söyler. Çeledey atanın eyer takımlarını üzerine koymasıyla tay, kara ata dönüşürken giyim kuşamlarını giyen oğlan da erler eri olur. Arzılan-Kara'ya binen bahadır, atını dener ve çetin bir denemeden sonra kendisi için iyi binit olacağına hükmeder.

Bahadır Çeçen-Kara, ana ve babasından kendisine eş olabilecek birisini nereden bulabileceğini sorar. Anası, kendisine eş olabilecek kızın, tam kuzey yönde büyük tayganın bel tarafını yurt tutan Uzun Sarıg Haan'ın kızı Narın Dangına olduğunu söyler. Bahadır, hazırlanır ve ana babasıyla vedalaşıp yola koyulur. Babası, yola çıkan oğluna, her zamanki

gibi Ően Őakrak olmamasını, dikkatli olması gerektiğini söyler. Çeçen-Kara yolda, Uzun Sarıg Haan' ın kızını almak için ordusuyla birlikte giden, fakat alamadan geri dönen Han-Ügey Haan ile karşılaşır. Han-Ügey-Haan'dan ayrılan bahadır, karşısına çıkan iki kurdu takip edip öldürür, derilerini ganimet eder. Bahadırın atı, yolda kuyruğundan üç kıl koparıp sihirleyip bozkıra atınca Çüs Arzılan Kara ata dönüşür. Bahadır da saçından üç kıl koparıp bozkıra atar ve Çüs Çeçen-Kara'ya dönüşür. Yoluna devam eden bahadır, Kalçan-Kara Attıg Haan adlı birisiyle karşılaşır, karşılaştığı kişi, kızı kendisinin aldığını söyleyip çaptırıp gider. Bunu takip eden bahadır, atının tavsiyesi üzerine atını yapağılı kara taycığa, kendisini de sarı keçe kepenekli sefil oğlana dönüştürür. Yolculuğu sırasında yaşlı bir adama rastlar, kendisini yiyecek arayan, bunun için Uzun-Sarıg Haan'ın obasına giden sefil oğlan olarak tanıtır. İhtiyar, hanın obasına varabilmesi için çeşitli engelleri (iki kara kuzgun, iki kara buğra, ezer kazar iki it) aşması gerektiğini söyler ve oğlan yoluna devam eder. Bahadır, karşısına çıkan engelleri aşar ve yolda bir hana yakışmayan kıyafetlere bürünmüş Uzun-Sarıg-Haan'a rastlar. Han, kendisini tanıtır, fakat bahadır onunla alay edince obasına çaptırıp gider. Takip eden bahadır, hanın obasına gelir ve yırtık kara çadıra girer. Çadırda dede, nine ve üstü başı yırtık sarı bir kadın vardır. Oğlan çadırda kara tütün gibi yemekten yer ve orada uyuyup kalır. Gece dökük kara çadırın parlak otağ olduğunu görür. Aradığı Narın-Dangına'nın kılık değiştirip dede ile nine yanında yırtık çadırda yaşadığını anlar. Onunla konuşmak isterken yeniden uyanır ve uyandığında çadırın eski halini aldığını görür. Akşam olunca aynı şeyleri bir kez daha yapar ve uykuya varır. Gece uyanıp yatan prensesin yanına varır ve işin aslını sorar. Kız, bugüne kadar kendisini kimsenin görmediğini, ilk görenin kendisi olduğunu, göklerin Demir Kırlıg hanının kendisini istediğini söyler. Oğlanın iki üç gündür kızın kaldığı çadırda kaldığını öğrenen han, onu huzuruna getirtir ve kim olduğunu sorar. Bahadır, kendisini kaybolan deveyi arayan bir çoban olarak tanıtır. Kağan, oğlanın söylediği sözlerin ne anlama geldiğini (kızı için geldiğini) anlar ve daha önce kızını isteyen Demir-Kırlıg ile anlaşması gerektiğini söyler. Kağan, bahadıra çeşitli yarış (dört yaşındaki inek gibi büyük kara taşı kaldırıp omza koyma, at yarışı, güreş) olacağını, yarışları kazananın kızını alacağını bildirir. Düzenlenen yarışlardan ilk ikisini bahadır kazanır. At yarışını atına daha önce karşılaştığı ihtiyarı bindirerek kazanan bahadır, at üzerinde ölüp kalan yaşlı adamı Narın-Dangına'ya götürür, kız ölmüş adamı sihirle diriltir. Düzenlenen yarışta iki rakip karşı karşıya gelir, okla deneşirler, yenişemezler; güreşe tutuşurlar, uzun çabalar sonucunda güreşi Çeçen-Kara kazanır. Bahadır, rakibini bir çukura hapseder, atını da semirmesi için serbest bırakır.

Han, kendisine meydan okuyan bahadıra kızını vermek zorunda kalır, fakat üç gün konaklamasını ister. Ertesi gün han, dümdüz kuzey tarafta, bahadırdan yerle göğün keşişmesinin ötesindeki Çeerendey kocakarının demir değneğini getirmesini ister. Bahadır, sabah erkenden yola koyulur ve yolda dümbünle etrafı gözetlerken bozkır ortasındaki en güçlü Dag Möge'yi görür. Bahadır, atını boğumlu kır dikenine, kendisini de salkım yeke dönüştürüp Dag Möge'nin yanına gelir. Onu kürek kemiğinin arasındaki parmak başı kadar beninden vurur. Uyanıp gelen Dag Möge ile bahadır kapışır, yenilmek üzereyken atının atı durumu Narın-Dangına' ya düş göstererek bildirir. Narın- Dangına, bahadıra sihir vasıtasıyla üç-dört yaşındaki boğanın gücünü verir ve Çeçen-Kara, Dag-Möge'nin üstesinden gelir. Yoluna devam eden bahadır, önüne çıkan ak kara iki kayayı atının tavsiyesine uyarak geçer, atını yapağılı taya, kendisini de sefil oğlana çevirerek Çeerendey kocakarının obasına gelir. Obada yaşlı bir adamdan Çeerendey kocakarının değneğini nasıl elde edebileceğini öğrenir. Dokuz kat cam ev içindeki değneğin bahadır tarafından çalınması üzerine yaşlı kadın askerlerini bahadırın peşine düşürür, bahadırın yolunu demir kızıl yalçın kayayla kapatır. Zor durumda kalan bahadır, durumu düşünde gören Narın-Dangına sayesinde kurtulur. Bahadır, kendisinden istenilen değneği Uzun-Sarıg Han'a getirir, kağan kızını ve damadını yolcu eder. Çeçen-Kara, yanındakileri geride bırakıp önden obasına varır. Geride kalanlar da obaya gelince Narın-Dangına, bahadırın ana ve babasını sihirle on beş yaşındaki gençlere çevirir.

Bahadırı huzuruna çağıran Dalay Baybın Han, ondan demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblisle savaşmasını, onları yok etmesini ister. Bahadır, ertesi gün yola çıkar, üç iblisten ikisini öldürür, diğeri altın başlı ördek olup göğe uçup gider. Olayın üzerinden çok geçmeden ineklerin arasından bir kel kara buzağı doğar. Narın-Dangına, düşünde vaktiyle ördeğe dönüşen iblisin obasında kel kara buzağı olarak dünyaya geldiğini görür. Durumdan haberdar olan bahadır, tekrar ördek biçimine giren iblisle mücadele eder, fakat iblis tarafından beli koparılarak öldürülür. Narın-Dangına, öldürülen bahadırını şifalı, dermanlı otlarla iyileştirip diriltir. Tekrar dirilen bahadır, boynundaki altın iple gökte uçan ördek biçimindeki iblisin peşine düşer ve onu yakalayıp öldürür. Fakat, iblisin içinden on bin iblis çıkar. Bahadır, iblisleri öldürdükçe çoğaldıklarını görür ve Narın-Dangına' nın fark etmesiyle iblisin üç kat demir kızılığının keşiştiği yerden okuyla vurur. Bunun üzerine bütün iblisler ölüverir. İblisleri öldüren bahadır ve karısı obalarına dönerler, huzur içinde yaşarlar.

Bir gün atını serbest bırakıp uykuya dalan Çeçen-Kara'nın üzerine Hüler-Möge gelir. Bahadır, kendisine meydan okuyan Hüler-Möge ile ertesi gün güreşir ve onu yener. Yenilen Hüler-Möge, bahadırdan bağışlanmasını diler, kardeş-dost olmak istediğini bildirir. Demir yalayıp ant içen Hüler-Möge ile Çeçen-Kara dost olup obaya gelirler. Narın-Dangına, Hüler-Möge'ye eş olabilecek kızın Hün-Haan'ın kızı Hümüs-Dangına olduğunu, yanlarına kalın mal alıp kızı almaya gitmelerini söyler. İki bahadır yola koyulur ve yolda Hün-Han'ın bir hizmetkârına rastlayıp kızın obasını, yurdunu öğrenir. Obaya doğru gelen bahadırlar, altın göl kıyısında hanın kızına hizmet eden yaşlı karı kocaya rastlarlar, onlardan prensesin altın gölde dokuz kat cam otağda yaşadığını öğrenirler. Hüler-Möge göl kıyısında kalır, Çeçen-Kara hakanın yanına gider. Göl içindeki kız, rüyasında iki bahadırın geldiğini görür ve yanına gelen hizmetkârından onlardan birisini yanına getirmesini söyler. Hizmetkâr Hüler-Möge'yi gölün içine götürür. Hüler-Möge ile Hümüs-Dangına dokuz kat cam otağda yaşamaya başlar. Hanın yanına varan Çeçen-Kara, ondan kızını Hüler-Möge'ye ister. Han, iki bahadırın kendi obasını da koruyabileceğini düşünerek kızını verir, toyunu yapar. Ertesi gün, Hüler-Möge, karısı Hümüs-Dangına' yı hileyi taşına çevirir ve yoldaşıyla birlikte yola koyulur. Bir yere geldiklerinde Çeçen-Kara onları geride bırakıp obasına gider. Geride kalan Hüler-Möge, karısını eski haline çevirir ve onunla sohbet eder. Daha sonra karısını tekrar bileyi taşına çevirip obaya doğru yoluna devam eder. Obaya geldiklerinde dokuz gün boyunca toy yapılır.

Çeçen-Kara bahadır, ülkesinin kuzey tarafının korunması işini Hüler-Möge'ye bırakıp, güney tarafın korunması işini de kendisi üstlenir. Arzılan Kara attığı Çeçen-Kara bahadır, ulu yurdunu, devletini kurup yaşlı ana babasıyla birlikte huzur içinde ömür sürmeye başlar (Aça-Ergun, 2004: 56-60).

4.10. ŞÖÖGÜN-BORA ATTIG ŞÖÖGÜN-KÖÖGÜN

Geçmişin geçmişinde, ardıçlı ala dağın eteğinde, akrabaları ve çocukları olmayan altmış yaşındaki Alaaday ata ile yetmiş yaşındaki Çeledey nine yaşar. Kimi kimsesi olmayan yaşlı çift çok zengindir. Dümdüz güney tarafta demir tayganın eteğini yurt tutan yağmacı ve zalim Demir-Kara Çançın, bir gün eline dürbününü alır ve etrafını gözler. Yaşlı çiftin zenginliklerle dolu obasını gözleyen Demir-Kara Çançın, Doşkun Kara bahadır adlı adamını üç tümen askeriyle birlikte yağmaya gönderir. Yaşlı karı koca, felaketten önceden haberdar olan hayvanlarının (develerin başı olan katı kara buğra, kara koyun başı katı kara koç, yılmaların başı Kustur-Kula aygır) uyarısı üzerine saklayabilecekleri kadar malı buzullu ala tayganın tepesindeki ters ağızlı kara mağaraya saklar. Gelenler, malların

geri kalanını götürürken yaşlı adam, hayatlarını sürdürebilmeleri için mallardan bazılarını bırakmalarını ister. İnsafa gelen Doşkun Kara bahadır, ihtiyarlara sütlü inek, taylı kısarak, dorumlu deve, oğlaklı keçi, kuzulu koyun, buzağılı inek verir. Aradan birkaç yıl geçince yaşlı karı kocanın malları yeniden çoğalır. Talancı damarı yeniden kabaran Demir-Kara Çançın, dürbünüyle tekrar etrafı gözetler, ihtiyar karı kocanın mallarının yeniden çoğaldığını görür. Demir-Kara Çançın, Doşkun Kara bahadır ile çerilerini yeniden yağmaya gönderir. Gönderirken de yine çoğalabilecek maldan biraz bırakmalarını söyler. Durumun böyle sürüp gideceğini anlayan dede ile nine, hayvanlar çoğalınca onları kesip doğrayıp kazdıkları bir çukura gömerler. İhtiyar karı kocanın mallarını yeniden yağmalamak için gözetlemeye çıkan Demir-Kara Çançın, malların dede ile nine tarafından yenilip bitirildiğini zanneder. Hazır yiyecek zamanla biter, dede karısına geriye kalan Kurtun Kula aygırın kara boynunu pişirmesini söyleyerek ormana oduna gider. Alaaday ata, obasına döndüğünde yaşlı karısının baldırını deldiğini, oluk oluk kanın aktığını görür, karısının baldırını sarı ipek kuşağı ile sarar. Yetmiş yaşındaki Çeledey'in bacağı şişer, dede kadının şişen bacağı yarar içinden bir oğlan çocuk çıkar. Nine, yaşlı kocasına, baldırından çıkan çocuğun şeytani olduğunu, götürüp suya atmasını söyler. İhtiyar adam çocuğu bir beşiğe yatırıp yer yarığına bırakır. Camı istedikçe de gidip görür.

Kadın bir müddet sonra kocasından çocuğu sorunca, ihtiyar çocuğu sakladığı yerden çıkarıp getirir. Yaşlı karı koca, ömürlerinin son demlerinde dünyaya gelen çocuklarını beslemeye başlarlar. Dede, çocuğu beslemek için ava çıkar, avlamadık av bırakmaz, fakat çocuk ne doymak, ne de büyümek bilir. Bunun üzerine yaşlı karı koca, çocuklarını bırakıp göç edip gider. Bir müddet sonra oğullarını merak edip bakmaya gelen yaşlı karı koca, çocuğun büyüüp konuşmaya başladığını görür. Çocuk, avlanmayı, ata binmeyi öğrenir. Bir gün yarı uyanık bir şekilde yatarken anasıyla babasının Demir-Kara Çançın diye birisinden söz ettiğini işitir, kendisinden bir şey sakladıklarından şüphelenir. Tan ağarmadan ava çıkar ve avlanamayacak bir hayvanı avlayıp obaya getirir. Bunun üzerine baba, oğlanı mağara içinden çıkarttığı giyim kuşamla, silahla kuşatır, binek at yakalamasını sağlar. Oğlan artık bir er yiğit olur.

Oğlan, bir gün atıyla dolaşırken geçmişte ailesine ait olan hayvanların kemiklerini bulur. Babasına sorduğunda, ölen hayvanların kemiği olduğu cevabını alır. İşin peşine düşen oğlan, anasıyla babasının hayatında ilginç şeyler olduğunu, fakat kendisinden saklandığını anlar. Oğlan, bir gün acıktığını söyleyip anasına buğday kavurtur. Anasının elini sıcak buğday kavurmasıyla yakarak olanı biteni anlattırır. Oğlan silahlarını kuşanıp

Kök Bora atına biner ve Demir-Kara Çançın'dan intikam almak için yola koyulmaya hazırlanır. Oğlan yola çıkmadan anasıyla babası, oğlanın saçını kırkıp bitini temizlerler, ona Şöögün- Bora attığı Şöögün-Köögün diye ad verirler. Anasıyla babasının altmış yetmiş yıllık yemeğini hazırlayan oğlan, atlanıp yola çıkar. Yola çıkmadan önce anası, altın bileziğini vererek bunu yolunun üzerindeki bir yerde yaşayan Sarıg-Möge'nin kızına hediye etmesini söyler.

Aşılmaz dağları aşip geçilmez suları geçen bahadır, Sarıg-Möge'nin obasına varır ve onun güzeller güzeli kızıyla tanışır. Kız, babasının da Demir-Kara Çançın ile savaşmaya gittiğini, kendisinden üç yıldır haber alamadığını söyler. Kıza hediyesini veren ve kızın da isteği doğrultusunda yoluna devam eden bahadır, ala tayga üzerine çıktığında Sarıg-Möge ile Demir-Kara Çançın'ın savaşmakta olduğunu görür. Oğlanın haykırması üzerine vuruşanlar ayrılır. Bahadır, adamların yanına gelir ve kendisini tanıtır, Sarıg-Möge' den çekilmesini ister. Demir-Kara Çançın ile Şöögün-Köögün kapışır. Ok atmada yenişemezler. Güreşte ise Şöögün-Köögün kaybetmek üzereyken atı bahadırı öfkelenendirir, öfkelenen bahadır rakibini basar. Basılan Demir-Kara Çançın, ancak sol ediğinin tabanındaki bıçağıyla öldürülebileceğini söyler. Bahadır, bıçakla bahadırın ciğerini söküp yemek ister, atının uyarısı ile ciğeri kaya üzerine soğutmaya bırakır, fakat kara kaya eriyiverir. Bahadır, rakibinin bağırsağını çıkarıp kuşanmak ister, fakat atının uyarısıyla büyük dağa sarıp soğutmasını söyler. Bahadır denileni yapınca büyük dağ eriyiverir. Bahadır, Çançın'ın başını kesince ayıya dönüşüp ormana kaçıp gider. Oğlan tarafından takip edilip ateşte yakılan ayının külleri atsineğine, arıya dönüşür. Bahadır, Demir-Kara Çançın'ı ezip öldürür, obasını ıssız yere çevirip yurdunun yoluna koyulur.

Bahadır, yolda Sarıg-Möge'nin obasına gelir, kızını toyunu yapıp bahadıra verir. Obaya dönmek için yola çıkan kızla oğlan bir yere konarlar. Bağırış çağırışla uyanan bahadır dışarı çıkınca Ay oğlu Aldın-Möge tarafından okla vurulur. Aldın-Möge, daha önce Sarıg-Möge'nin kızına talip olan ve altın-gümüş veren birisidir. Kızı alan bahadırdan öcünü almak ister. Yaralanan bahadır, kız tarafından altı delikli çuvaldızla efsunlanarak iyileştirilir. Kız, Aldın-Möge'yi öldürebilmenin yolunun ay ile bağlı olan göbeğinden vurmak olduğunu söyler. Bahadır, Aldın-Möge'yi denilen yerinden vurup öldürür.

Bahadır obasına dönüp geldiğinde anasıyla babasını iyice yaşlanmış, oğullarını tanımaz bir şekilde bulur. Oynayan iki çocuk gibi olan yaşlı karı koca ölünce bahadır onları gereğince gömer. Neşesine neşe, toyuna toy katıp hayat sürer olur (Aça-Ergun, 2004: 60-63).

4.11. HAAN-TÖGÜLDÜR

Orta kıtayı istila ederek doğan Haan-Tögüldür adında çok güçlü bir er ve bu erin Angır-Çeçen isminde bir kız kardeşi vardır. Haan-Tögüldür ile kız kardeşi Arzaytı dağının üstünde Arın-Şever ovasında hayatlarını sürdürürler. Günlerden bir gün Haan-Tögüldür kız kardeşine Demir-Kurlug Han'ın güzeller güzeli kızı, Toylu-Buduk uğruna düzenlenecek yarışmalara katılmak istediğini söyler ve hazırlıklarını bitirdikten sonra atına binip yola düşer.

Haan-Tögüldür yolda, Haan-Hereti Kuş'la karşılaşır. Haan-Tögüldür, üstüne doğru saldıran Haan-Hereti Kuş'a nişan almak için okunu hazırlar. O sırada, Haan-Hereti Kuş, Haan-Tögüldür'ün kendisine doğru nişan aldığını görünce "Sakince konuşalım." diyerek Haan-Tögüldür'e, "Kimsin sen? Adın sanın nedir?" diye seslenir. Haan-Tögüldür, Haan-Hereti Kuş'un bu sorularını cevaplar. Aralarında geçen bu konuşmalardan sonra Haan-Tögüldür yoluna devam eder.

Haan-Tögüldür biraz daha yol aldıktan sonra 108 köşeli polat deve dişlerini bilemiş şekilde karşısında belirir. Haan-Tögüldür, hiç tereddüt etmeden devenin üzerine doğru hızla saldırır. Bir koluyla küçük kamçısını devenin ağzına zorlukla sokarken diğer koluyla da devenin kulağından tutarak devenin boynunu yumuşak bir oğlak gibi kırar. Deveyi öldürdükten sonra üç nehri ve üç dağ geçidini aşarak yoluna devam eder.

Bir müddet gittikten sonra Haan-Tögüldür ve atının önünde Kojagar-Sarıg atlı Koşkulday-Mergen gözükür. Haan-Tögüldür'ün geldiğini gören Koşkulday-Mergen atına atladığı gibi hızlıca Haan-Tögüldür'ün üzerine doğru gelir. Vakit geçirmeden Haan-Tögüldür ile Koşkulday Mergen güreşmeye başlarlar. Güreşin doksanıncı gününde; alt dünyanın kurt-karincaları ile üst dünyanın perişan kuşları bir araya geldiğinde Haan-Tögüldür, Koşkulday-Mergen'in kürek kemiklerinin arasından tutarak yetmiş bir kez etrafında döndüre döndüre Koşkulday-Mergen'i yere bırakır. Haan-Tögüldür, yere düşen Koşkulday-Mergen'i öldürüp ardından Koşkulday-Mergen'in atına, "Eğer iyi atsan sahibini diriltirsin! Yok diriltemezsen geri dönerken seni alırım." diye seslenerek yoluna devam eder.

Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın topraklarında hızla ilerlerken Demir-Kurlug Han'ın tebaasından bir ihtiyarla karşılaşır. Bu ihtiyara, güzeller güzeli Toylu-Buduk'un yaşadığı sarayı sorar. İhtiyarın Haan-Tögüldür'e cevabı şöyle olur: "Demir-Kurlug Han, bunu herkese söylemez. Eğer bu sırrı bilip de söyleyen olursa hanın sırrını söyleyen kişinin

ismini ve yüzünü gösterecek beş sihirbazı vardır. Bu sebeple buna kimse cesaret edemez.” İhtiyarın sözleri biter bitmez Haan-Tögüldür, “Eğer sen güzeller güzelinin yerini bilip de söylemezsen ölürsün!” diye tehdit eder. İhtiyar ise çaresizce, “Haan-Tögüldür’e güzeller güzelinin yerini söylememi istiyorsan benim istediklerimi tan vaktine kadar bulmalısın.” diye cevap verir. İhtiyarın yardımıyla Haan-Tögüldür, hanın kızının yerini öğrenir ve kızın bulunduğu yere doğru yola koyulur.

Haan-Tögüldür ve atı, Toylu-Buduk’un yaşadığı yere geldiklerinde kılıkklarını değiştirirler. Haan-Tögüldür kızın yanına geldiğinde Toylu-Buduk uyumaktadır. Haan-Tögüldür güzeller güzelini uyandırmayıp onun yanına uzanır.

Ertesi gün Demir-Kurlug Han uyandığında kendi atının yanında sadece hanlara ait olan demir kazığa bağlanan gri bir at görür. Han, atın sahibini bulabilmek için adamlarına marifetli Çinliyi getirmelerini emreder. Adamları hemen marifetli Çinliyi bulup getirirler. Çinli adam atın etrafında bir tur dolandıktan sonra “Bu atın görünüşü, Orta kıtayı istila ederek doğan Haan-Tögüldür’ ün Kan-Hüren’ine benziyor.” der. Tam Çinli bu sözleri söylerken “Toylu-Buduk güzeller güzelinin koynunda keçe kepenekli, irin gözlü bir insanoğlu uyumakta.” diye bir fısıltı duyulur.

Bunun üzerine han, Uzun-Sarıg güreşçisini kızının yanına gönderir. Uzun-Sarıg güreşçi Toylu-Buduk güzeller güzelinin yanına ulaşabilmek için yüz sekiz kat evin en üstüne çıkıp dokuz kat altın cam evin dört katının içine girdiğinde ciğerleri yerinden çıkacak gibi olur. Başaramayacağını anlayınca güreşçi geri gelir. Bu sırada, uyanan Toylu-Buduk güzeller güzeli, Haan-Tögüldür’ü uyandırmak için uğraşır. Uzun-Sarıg güreşçinin başaramamasından sonra han, Tenek-Sarıg güreşçisini gönderir. Bu güreşçi de başarılı olamayıp geri döner. Bu güreşçinin de başarılı olmadığını gören han, damadı olacak Demir-Ool’ a “Beraber gidelim.” der. İkisi birlikte yola çıkarlar. Onlar yola düştükleri zaman güzeller güzelinin koynunda Haan-Tögüldür hala horlaya horlaya uyumaktadır.

Haan-Tögüldür’ün atı sahibine yardım etmek için bağından boşanıp dokuz kat cam evi dokunarak kırar. Bu sesleri duyan Haan-Tögüldür uyanır. Demir- Kurlug Han ile Demir-Ool konuşmaya başlarlar. Demir-Ool, Haan-Tögüldür’ün özelliklerini anlatıp onu küçümser. İki bahadır birbirlerine meydan okurlar. Bunun üzerine han, “Sizler gençsiniz, oğullarım! Bir yarışma yapalım, bu yarışmanın sonucunda kim galip gelirse Toylu-Buduk güzeller güzelini alır.” der. İki bahadır da bu teklifi kabul ederler.

İlk yarışma at yarışıdır. Zorlu mücadeleleri geçip, rakiplerinin hilelerinin üstesinden gelen Haan-Tögüldür' ün atı Kan-Hüren, at yarışlarının galibi olur. At yarışlarının ardından güreş müsabakaları başlar. Üç buçuk gün sürecek bu müsabakalar Haan-Tögüldür' ün üç yüz altmış güreşçiyi üç saat otuz dakika içinde bir yere yığmasıyla son bulur. Sonunda son güreşin vakti gelir: Haan-Tögüldür ile Demir-Ool. Zorlu müsabakayı Haan-Tögüldür kazanır ve rakibinin canını bağışlayıp gitmesine izin verir.

Yarışmadan sonra Haan-Tögüldür ve Toylu-Buduk'un düğünleri olur. Düğünden sonra Haan-Tögüldür eşiyile birlikte köyüne geri döner ve orada kız kardeşi Angır-Çeçen'i kendisine yardım eden Bokuştay-Höö'yle evlendirir. Hep birlikte bütün mallarını paylaşarak dostluk içinde mutlu bir şekilde soylarını devam ettirirler (Arçın, 2014: 23-26).

4.12. MÖGE ŞAGAAN TOOLAY

Destan Tuva destanlarının kalıplaşmış giriş sözleriyle başlar. Ardından destan kahramanın dedesi ve destana adını veren Möge Şagaan Toolay tanıtılır. Bütün destanlarda olduğu gibi kahramana sıra gelmeden onun dedesi ve babasının yaşadığı çevre ve bu çevrenin özellikleri anlatılır. Möge Şagaan Toolay'ın oğlu Möge Bayan Toolay'ın (Talay) dır. Kutsal sarı atı ve kısarak boyunca oku vardır. Möge Şagaan Toolay bir gün yaşlandığının farkına varıp Aldın-Aas adlı kardeşini göndererek Möge Bayan Talay' ı çağırır. Möge Bayan Talay' a eskiden arkadaş olduğu Koldu Burgan'ı çağırmasını ve mallarının iyilerinden ona vermesini söyler. Möge Bayan Talay, Koldu Burgan' ı davet edip getirdiği sırada Möge Şagaan Toolay iyice kötüleşir ve ölür. Möge Bayan Talay evine dönerek uykuya yatar. Bu sırada düşman baskınına uğrar. Karısı Say-Kuu kadın düşmanın geldiğini haber verir. Möge Bayan Talay, gelen düşmanlara durumu anlatır ve misafiri Koldu-Burgan' ı geri götürmek için müsaade ister. Koldu-Burgan verdiği hediyelerden sadece kutsal sarı atı alır ve ben kendim giderim diyerek yola çıkar. Tekrar evine gelip savaşa hazırlanır. Evden çıkacağı sırada karısı gebe olduğunu ve kendisi savaştan dönmezse doğacak çocuğuna ne ad vermesi gerektiğini sorar. Möge Bayan Talay erkek olursa Kara Kögel, kız olursa Handı-Seren koyarsın diyerek Bora Tey'in üzerindeki düşmanlarının yanına gelir. Ak-Haan ve Kadın-Kara kardeşlerle hangisinin önce atacağı konusunda anlaşılır. Onlar iki kişi olduğundan önce Bayan Talay atacaktır. Yayını günlerce gerip bırakır, fakat eyerin ucundan sıyrılan ok hedefine ulaşmaz. Sıra Ak-Haan'a gelir. Ak-Haan okuyla, Bayan Talay'ı öldürür. Halkını ve mallarını alarak yurduna döner. Fakat Say-Kuu kadını bulamaz Say-Kuu kadın susuz bir yerde kendi kendine bir erkek çocuk doğurur. Çocuk iki günde annesini tanır, üç gün sonra yürür, sonra etrafındaki

hayvanları görmeye başlar. Bu hayvanların ne olduğunu merak eder. Annesi hayvanları en küçüğünden en büyüğüne kadar tek tek oğluna tanıtır. Oğlan her gün bu hayvanlardan onlarcasını öldürüp annesinin ağaç kabuğundan evine getirir. Annesi ormanın bir yerinin kutsal olduğunu oraya kimsenin gitmemesi gerektiğini söyler. Fakat oğlan merakını yenemeyerek oraya gider. Ormanda çok büyük bir canavarla karşılaşır. Canavarın boynuzlarında önceden öldürdüğü insanlar dizilidir. Oğlan yayını gerip bıraktığında canavar sarı ala altın geyiğe dönüşerek ölmüş. Karnını yardığında Moğollar, Tuvalar karnından çıkıp kaçışmışlar. Kaçarken oğlana dualar etmişler. Oğlan ala geyiğin böbreğini yemiş. Bir kolunu kesip annesine götürmüştü. Derisinden sağlam çadır yaparak annesini o çadıra göçürmüştü. Annesi avlandığı sırada deveyle birlikte giderken bir ihtiyara rastlarsa onu öldürmemesini, onun kendi dedesi olduğunu söylemiş. Oğlan avlanırken uzakta bir karartı görmüştü. Yaklaştığında annesinin bahsettiği ihtiyar olduğunu anlamış. Tam ihtiyarı okla vuracağı sırada annesinin söyledikleri aklına gelmiş. İhtiyara nereye gittiğini sormuş. İhtiyar Malçın-Ege hanın altın kraliçesini almaya gittiğini söyleyince oğlan da birlikte gitmek istemiş. Annesinden izin almaya geldiğinde, annesi onu emzirirken uyuyakalmış. Uyandıığında kendisini uyuttuğu için annesine kızmış. Saçını kesip adını koymasını istemiş. Annesi yaşlı dedenin adını koymasının daha uygun olacağını söylemiş. Deveye binerek ihtiyarın peşine takılmış. ihtiyar dedesi Aldın-Aas kendisini bekliyormuş. Birlikte yola çıkmışlar. ihtiyar gördüğü her tepede konaklayarak gidiyormuş. Konakladıkları yerde etrafı gözetleyip gelen geçenlere bakıyorlarmış. Gelen geçenlerin ya kulakları kopmuş, ya elleri ayakları kesilmiş imiş. Bu kimseler Malçın-Ege hanın kraliçesini almaya gittiklerinden bir tarafları, Ege-Hanın kuşları tarafından koparılıyormuş. İhtiyar Aldın-Aas korkarak geri dönmek istese de oğlan yola devam etmeye karar vermiş. ihtiyar, babasının eşyalarını oğlana verip saçlarını kesmiş kendisine Kara-Kögel adını vermiş. Kara-Kögel kızı almak için yola çıkmış. Yolda karşılaştığı Malçın-Ege hanın yırtıcı kuşlarını tek tek öldürmüştü. Sık ormanları okunu atarak yarıp geçmişti. Geniş ırmaktan, yalçın kayadan geçerken atı ona akıl öğretmişti. Okuyla bütün engelleri yararak geçip gitmişti. Sonunda hanın obasına ulaşmış. Han nereden geldiğini, kim olduğunu sorunca durumu anlatmış. Oraya gelenler Malçın-Ege hanın kraliçe kızını almak için yarışlara katılıyormuş. Kara-Kögel de bu yarışlara katılmış. Önce ok atma yarışı, sonra koşu yarışı yapılmış ve Kara-Kögel engellere rağmen bu yarışları kazanmış. Ardından at yarışını kazanır. Sırasıyla; Biçe-Kara, Ortun-Kara, Ulug-Kara ve Sırlıg-Möge'yi güreşte yener. Sonra ateş boynuzlu boğayla, iki yavrulu boz ayıyla güreşir. Bütün mücadeleleri kazandıktan sonra kızı almaya hak kazanır. Kayın babası kızını vermek için mal ister. Kara-Kögel atını verir. Kaynanası

çokça içki vererek Kara-Kögel'i sarhoş eder. Fakat, sarhoşken dışarıdaki altmış pehlivanı savurup atan Kara-Kögel "Gök-babam, yer-anam" diye bağırdığında taş gibi dolu düşüp, Malçın-Ege hanın malının ve halkının yarısını yok eder. Kara-Kögel kendine geldiğinde hatasını anlar yeniden dua eder. Ölenlerin yarısı geri dirilir. Kayın babası Kara-Kögel' e mallarından vererek kızıyla birlikte yolcu eder. Malçın-Ege hanın küçük oğlu Arzılan-Kıskıl atın kapatıldığı yerde çok yarıladığını görerek ona acımış, çözüp sulamaya götürdüğünde Arzılan-Kıskıl elinden kaçarak Kara-Kögel ve altın kraliçeye ulaşmış. Annesinin yanına geldiğinde, bıraktığı etler ve yağlar azalmış imiş. Kara-Kögel annesinden babasının kimler tarafından ve nasıl öldürüldüğünü öğrenip tekrar yola çıkmış. Dokuz katlı camdan eve gelerek bir ceset bulmuş. Atının sidiğinden ve dışkısından yaptığı ilaçla kişiyi diriltmeye çalışmış fakat başaramamış. Oradan çıkıp kutsal boz tepeni yanına geldiğinde yine bir cesetle karşılaşmış. Yaptığı ilaçlarla babası Möge Bayan Talay'ı diriltmiş. Babasına elbiseler giydirip obayı beklemesi için göndermiş. Kendisi babasının düşmanlarının yurduna doğru yola çıkmış. Önce babasının sürüleriyle ve onları otlatan çobanlarla karşılaşmış. Onlara Ak-Haan ve Kadın-Kara'nın obalarının yerini sormuş. Obaya varınca Ak-Haan ve Kadın-Kara'yı savaşa davet etmiş. Bu kez Düşmanlar önce ok atmışlar. Attıkları ok Kara-Kögel'in göğsünde parçalanmış. Kara-Kögel iki düşmanını da orada öldürmüştür. Halkını malını toplayıp yurduna dönmüştür. Ak-Haan'ın kadını getirip Aldın-Aas dedesine vermiş. Kendisi de getirdiği altın kraliçeye evlenip mutluluk içinde yaşamışlar (Arıkoğlu-Borbaanay, 2007: 25-27).

4.13. TANAA HEREL

Şan-Haan birçok karısı olduğu halde çocuğu olmadığından, bahşısının tavsiyesiyle, Pat-Patpalçın hanın kraliçesini davet edip dua etmek istemiş. Fakat, oraya gidebilecek kimse bulunamamış, sadece bir tek ihtiyar adam üç yaşındaki kendi kısa boylu çocuğunun gidebileceğini söylemiş. Çocuğu getirmeleri için sırasıyla üç, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış elçi göndermiş, fakat oğlan gönderilen atların üzerine bindiğinde omurgaları kırılıyormuş. Sonunda çocuk, babasının atlarından en iyisinin yeni doğan tayını kendisine at olarak seçmiş. Bu arada babasının çocuğuna verdiği silahları, kılık kıyafeti, atının donanımı sayılmış. Atını iyice eğittikten sonra, ikisi de analarının sütünü emip dinlenmek için obaya dönmüşler. Babasına çocuk, kendi ismini sormuş, fakat babası gittiği hanın ona ad vereceğini söylemiş. Dinlendikten sonra hanın obasına doğru yola çıkmışlar. Hana gelince, han oğlanın adını sormuş. Çocuk, babasının dediği gibi, handan kendisine bir ad vermesini istemiş. Han da ona Daş-Hüren atlı Tanaa-Herel adını vermiş. Daha sonra da

han, derdini anlatmış ve çocuğun oraya gitmesini istemiş. Tanaa-Herel kabul edince, yanına kaç kişi alacağını sormuş, fakat Tanaa-Herel birlikte gideceği insanları kendisinin bulacağını söylemiş ve obasına dönmüş. Oradan da yanına Belgeçi' nin oğlu Beli-Şınar bey, Tölgeçi'nin oğlu Döjü-Şınar bey'i ve onların doksan askerini alarak yola çıkmış. Yolda obalarına rastladıkları Hün-Haan, Ay-Haan kendi kraliçelerini vermek istemişler, fakat Tanaa-Herel ve arkadaşları yoluna devam etmekte kararlı olduklarını göstermişler. Böyle olunca, Hün-Haan ve Ay-Haan'ın kraliçeleri onlara yardımcı olmak için gümüş ve altınla işlenen büyü örtülerini vermişler. Yine yolda obasına rastladıkları Şulbus-Haan onları cam evine davet etmiş. Kabul görmediği halde üsteleyip durunca, Tanaa-Herel ve Beli-Şınar bey, arkadaşlarına yoluna devam etmelerini söyleyip, oraya gitmişler ve Şulbus-Haan ile ağız dalaşına girmişler. Fazla kızışıp bağırışmaya devam ettiklerinde ise, ağızlarının ateşinden dolayı yangın çıkmış. Oradan kaçıp gittiklerinde, Şulbus-Haan' ın cam evi yanıp kül olmuş. Arkadaşlarına yetişmek için giderlerken, Kuskun-Kuyuram ve Saaskan-Sayıram kardeşlere rastlamışlar. Onların da Pat-Patpalçın hanın kraliçesini davet etmek için gittiklerini öğrenince, hediyelerini yükledikleri ak ve kara develerini hileyle çalıp, arkadaşlarının yanına gelmişler. Arkadaşlarına yolda neler olduğunu anlatmışlar. Yollarına devam ederek, zehirli denize ulaşmışlar. Dağları sökerek oraya koyup üzerinden geçerken, Tanaa-Herel'in Daş-Hüren atı denize ayağını sokup, ölüverir. Hün-Haan ve Ay-Haan' ın kraliçelerinin verdiği altınla işlenmiş örtüsüyle dirilterek, yollarına devam ederler. Daha sonra otları zehirli yere ulaşırlar. Yine zehirlenip ölen Daş-Hüren atı aynı şekilde dirilterek, giderler. Sonunda Pat-Patpalçın hanın obasına varırlar. Pat-Patpalçın han gelenlerin kim olduğunu anlayarak hizmetçilerine, gelen misafirlere saygı gösterip ağırlamalarını emretmiş. Tanaa-Herel ve arkadaşları ağırlandıktan sonra Pat-Patpalçın hanın altın kraliçesini alarak yola çıkmışlar. Arkadaşlarını üst dünyadan yolcu eden Tanaa-Herel kendisi geldiği yoldan geri dönmüş. Yolda düşmanlarla karşılaşmış. Boz tavşanı, kızıl tilkiyi öldürünce düşmanları da yok olmuş. Ay-Haan'ın ülkesine geldiğinde arkadaşları kendisinden önce gelmişler bekliyorlarmış. Oradan Hün-Haan' ın yurduna gitmişler. Tanaa-Herel Hün-Haan'ın kızını Beli-Şınar beye, Ay-Haan'ın kızını Döjü-Şınar beye verip hepsini üst dünyaya göndermiş. Tanaa-Herel kraliçeyi, Şan-Haan'ın yurduna getirince, Şan-Haan kraliçeyi hileyle Tanaa-Herel' in elinden almak istemiş. Tanaa-Herel'i Erlik-Lovun hanın ülkesine göndermiş. Yolda ne gibi zorluklarla karşılaşacağını ve bu zorlukların üstesinden nasıl geleceğini kraliçesi Tanaa-Herel'e anlatmış. Tanaa-Herel, altın kraliçenin söylediklerini yaparak yoluna devam etmiş. Erlik-Lavun hanın evinden istediklerini alarak geri dönmüş. Dönüş yolunda geçerken kendilerine iyilik yaptıkları

Tanaa-Herel'e yardım etmişler. Böylece bütün engelleri aşmış, Şan-Haan'ın istediğini yerine getirdiği için kadınıyla birlikte mutluluk içinde yaşamış (Arıkoğlu-Borbaanay, 2007: 27-29).

4.14. TON ARALÇIN HAAN

Eski zamanlarda Bora-Hülük atlı, on beşten fazla lanetli kardeşlerle arkadaş olan Ton Aralçın han yaşıyormuş. Günün birinde sihirli dua kitabını okurken, on beşten fazla lanetli kardeşlerden ayrılması gerektiğini görmüş. Bundan dolayı Ton Aralçın han altı aşığı aşmış, altı nehri geçerek göçüp gitmiş. On beşten fazla kardeşler ne yapacaklarını bilemeyip, Açıtı bahşıya giderek tavsiye istemişler. Açıtı bahşı onlara her atıldığında bir şeyler yakalayıp getiren altmış kulaç kement vermiş. Bu kementin yardımıyla iyi yaşamaya devam etmişler. Günün birinde Arzaytı'nın güney tarafında iken, kementle altın kraliçe yakalayıp, onu Açıtı bahşıya vermek için yola çıkmışlar. Bu arada onları merak edip gelen Ton Aralçın hana rastlamışlar. Başlarına gelenleri anlatmışlar. Ton Aralçın han yakalanan kraliçenin Kurbustu hanın Toolay-Çeçen kraliçesi olduğunu anlayıp, kardeşlerin kraliçeyi kendisine vermesini isteyince, onlar razı olmuşlar. Toolay-Çeçen'le evlenerek, on beşten fazla lanetli kardeşleri evlendirip mal mülk sahibi etmiş. Öyle yaşarlarken, Ton Aralçın hanın beyi bu haberi duyunca, onu yanına çağırması ve Şulbustay'ın ülkesindeki savaşı bastırmak üzere göndermiş. Toolay-Çeçen beyin oyununu sezmiş, gitmemesini istediği halde Ton Aralçın han oraya gitmiş. Üç gün sonra bey gelip Toolay-Çeçen'i ele geçirmek istemiş. Toolay-Çeçen Ton Aralçın hanın anne babasına durumu iletip, Ton Aralçın hanın onun peşinden gelmemesi gerektiğini söyleyerek, üst dünyaya doğru kaçmış. Kaçarken de beyin Ton Aralçın hanın ana babasını ve malını mülkünü eline geçirip gittiğini görmüş. Bunun üzerine Açıtı bahşıya gidip aynı şeyleri söylemiş ve Ton Aralçın han dönerse ona haber vermesini istemiş ve onun için bileziğini bırakarak gitmiş.

Ton Aralçın han Şulbustay'ın ülkesine ulaşmış, yüzlerce askeri zekice yenerek, geri gelirken, uzun sakallı ihtiyara rastlamış. O ihtiyar Ton Aralçın hanın hiçbir şeye üzülmemesi gerektiğini, Açıtı bahşısına gitmesi gerektiğini söyleyerek nereye gittiği belli olmadan kayboluvermiş. Ton Aralçın han obasına bile gitmeden Açıtı bahşısına gelerek, her şeyi öğrenmiş. Ton Aralçın han Toolay-Çeçen kraliçenin ilk yakalandığı yere gelerek onu bulmuş. Orada Toolay-Çeçen Ton Aralçın hana olup bitenleri anlatmış. Sonra Toolay-Çeçen babasının çok sinirli ve güçlü olduğunu, Ton Aralçın hanın peşinden gelmemesini, bunun yerine ana babasını geri alması gerektiğini söyleyerek, üst dünyaya çıkıp gitmiş. Fakat Ton Aralçın han onun peşinden üst dünyaya çıkarak, yolunu kesen iki tane iri yarı

iti, iki tane Haan-Hereti kuşu, iki tane azı dişleri kılıçlı ak buğrayı, sıcak kızıl kişiyi kendi gücüyle ve aklıyla yenerek, Toolay-Çeçen kraliçenin evine gelmiş. Burada da Kurbustu-Haan'ın düşürdüğü yıldırımlara bile yakalanmayarak, ona gücünü göstermiş. Kurbustu-Haan buna karşılık Ton Aralçın hana değişik tehlikeli görevler vererek, onu öldürtmek ister, fakat başarısız olur. Alt dünyadaki Adıgır-Kara-Mangıs'ı yenmesini ister. Adıgır-Mangıs'ı yenince Hüler-Mangıs'ı öldürmeye gönderilmiş. Çeşitli güçlükleri aşarak Hüler-Mangıs'ı da yenmiş. Kurbustu-Haan, Ton Aralçın hanın gücünü anlayarak ona kızını vermeye razı olmuş. Malından eşyalarından vererek onu kızıyla birlikte kendi ülkesine göndermiş. Ton Aralçın yurduna geldikten sonra gidip düşmanlarını öldürmüş. Kendisi rahatına baksa da atı, Ton Aralçın hanın adamlarının yokluğunu düşünerek atlanmamış. Ton Aralçın, Hülük-Bora atının isteğini yerine getirerek gidip adamlarını yeniden diriltmiş. Yolda karşılaştığı ihtiyar her şeyi biliyormuş. Memleketine döndüğünde anne babasının öleceğini ve onları nasıl gömmesi gerektiğini söylemiş. Ton Aralçın, yurduna döndüğünde gerçekten anne babası ölmüş. Onları defnederek kendi hayatını sürdürürmüş (Arıkoğlu-Borbaanay, 2007: 29-30).

4.15. BAYAN TOOLAY DESTANI

Eskiden Bayan-Toolay adında malı başını aşan, çoluk çocuğu olmayan bir ihtiyar yaşıyormuş. Bir gün mallarına bakmak için bir tepeye çıktığında toz bulutu görmüş. Toz bulutu yaklaştığında bir atlının geldiğini anlamış. Atlı da kendisi gibi çocuğu olmayan biriymiş. Evlerimize döndüğümüzde belki çocuklarımız olur diyerek kapışmamışlar. Bayan-Toolay evine döndüğünde gerçekten yaşlı karısı bir çocuk doğurmuş. Çocuk oğlanmış. Birkaç günde yürüyüp konuşmaya başlamış. İhtiyar evinde oğluyla vakit geçirirken, yurduna yabancılar göçüp gelmişler. Gelenler Karaatı-Haan'ın oymağı imiş. Karaatı-Haan, Bayan-Toolay'ın hayvanlarının çokluğunu görerek hanı öldürüp hayvanlarını almayı düşünmüş. Bayan-Toolay'ı hizmetçi göndererek çağırtmış. Önce gitmese de üçüncü hizmetçi gelince karısının da ısrarıyla Karaatı-Haan'ın evine gitmiş. Karaatı-Haan'ın karısı, Bayan-Toolay'a içki sunmuş. İçki zehirli olduğundan Bayan-Toolay oracıkta ölüvermiş. Karaatı-Haan, Bayan-Toolay'ın karısını da öldürüp çocuğunu hayvanlarına çoban etmiş. Çocuğu annesi babası gibi öldüreceğini söyleyip devamlı tehdit ediyormuş. Bir kuzgun gelip oğlana durumunu sorup gitmiş. Arkasından kötü bir tay gelip durumunu sormuş. Tay oğlana yardım etmeye karar vermiş. Kötü bir kuzuyu da yanına alarak taya binip gitmiş. Bir kayanın bulunduğu yere geldiklerinde, tayı, kayanın kapısını bulursa iyi yaşayacağını söylemiş. Oğlan kapıyı bularak içeri girmiş. Orada güzel elbiseler,

ok, yay ve at takımları varmış. Atı, çocuğa adının Sagaan-Toolay olduğunu söylemiş. Yola çıkmışlar. Yolda bir adama rastlamış. Adam nereye gittiğini sorduğunda “Kök-Hevenk kayınbabamdaki yüz yıllık emanetimi almaya gidiyorum” demiş. Korkmuş ve kaçmış. Atı karşılaştığı kişinin kayınbabası olduğunu söylemiş. Tekrar kayın babasının peşine düşüp onunla birlikte yurduna kadar gitmiş. Evine varıp bir köşeye oturmuş. Niçin geldiğini soran da yokmuş. Dışarı çıktığında yerden göğe uzanan demirden kule ev görmüş. O kuleye sadece odun, su getirenler girip çıkıyormuş. Odun getirenlerle birlikte Sagaan-Toolay da içeri girmiş. içeride ay, güneş gibi parlayan bir kız oturuyormuş. Sagaan-Toolay bu güzel kıza hizmet etmeye başlamış. Atı gelip onu uyararak, alacağı kızın bu olduğunu söylemiş. Sagaan-Toolay hana gidip kızını kendisine niçin vermediğini sormuş. Han hiçbir maharet göstermeden kızını vermeyeceğini söylemiş. At yarıştırmaya karar vermişler. Tuman-Kıskıl' a bindirecek kimse bulamayınca üzerine iki torba kum asıp göndermiş. Yolda Tuman-Kıskıl' ı gören üç kadın sahibi yok diye Tuman-Kıskıl'ı kılıçla yaralamışlar. Tuman-Kıskıl sırtındaki otlardan yiyerek kendini tedavi etmiş. Yola devam edip yine üç kadınla karşılaşmış. Onların aşamadığı aşığı Tuman-Kıskıl kolayca aşmış ve yarışı kazanmış. Ardından Sagaan-Toolay, Demir-Möge ile kapışmış. Yıllar süren kapışmanın sonunda Sagaan-Toolay, Demir-Möge'yi de yenmiş. Han, kızını ve malından bir kısmını Sagaan-Toolay'a verip yolcu etmiş. Yolda konaklamışlar. Sagaan-Toolay bir gün avlanmaya gidip geri döndüğünde obanın talan edildiğini görmüş. Karısı at direğinde asılı mataraya bir pusula yazıp bırakmış. Pusulada Amırğa Kara-Moos'un gelerek kendilerini götürdüğü, arkalarından gelmemesi yazıyormuş. Yazıyı okuyunca peşlerine düşmüş. Bu sırada karısı Kara-Mangıs'a zehirli içki vererek onu uyutmuş. Sagaan-Toolay gelerek, Kara-Mangıs' ı öldürmek istemiş. Okla, baltayla öldürememiş. Urganı boğazından geçirip atına bağlamış. Atı Kara-Mangıs' ı sürükleyip götürmüş. İşkenceye dayanamayan Kara-Mangıs, kendisinin tabanındaki kara keskiyle öldürülebileceğini söylemiş. Kara-Mangıs'ı öldürüp evine dönerken, Karatı-Han'ı hatırlamış. Obasına gelerek onu da öldürmüş. Evini sarkını Ak-Hem yurduna göçürüp mutlu şekilde yaşamış (Arıkoğlu-Borbaanay,2007: 32-33).

SONUÇ

Destanlar, bir milletin duygusunun, coşkusunun dışı vuruşudur. Her millet kendi destanına örf-adet, din, kültür gibi öğelerini yükleyerek kendi milli mührünü vurur. Kendi içlerinden yarattıkları bir kahramana milli özelliklerini yükleyerek onun olağanüstü bir niteliğe kavuşmasını sağlarlar. Bu kahraman milletin beklentilerine cevap veren çok yönlü bir kişidir. Destanlar bu yönüyle milletin ortak malıdır. Destandaki olaylar insan aklının alamayacağı seviyelere ulaşabilir bunun nedeni kahramandaki beklentinin artmasıdır. Kahraman bir aracıdır ve halkın duygularının tercümanıdır, anlatıcı destanı oluştururken halkın duygularını da okşamayı bilir. Oluştugu dönemin tarihi, kültürü, yaşam tarzı, coğrafyası, dili, dini vb. konularda ipuçları alabileceğimiz önemli kaynaklardandır.

Türkler tarih boyunca pek çok devlet kurmuş ve çeşitli coğrafyalara hâkim olmuştur. Her ne kadar zamanları, isimleri ve sınırları farklı olsa da kültürleri büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu Türk boylarından birisi olan Tuvaların tarihi genel olarak karanlıkta kalmıştır. Eldeki verilerin büyük çoğunluğu, ya Rus seyyahların yazdıklarına ya da Altay Tuvalarının kendi kökenleriyle ilgili sözlü anlatılarına dayanmaktadır.

Tuvaların kendi tarihlerine ve kökenlerine ilişkin sözlü gelenek ürünü destanları vardır. Bu destanlar her ne kadar bilimsel bir metin olarak görülme de, Altay Tuvalarının yakın tarihine, diline, kültürüne, gelenek ve görenekleriyle sosyal hayatlarına dair birçok ipucu vermektedir.

Tuva Türkleri, çalışmamıza kaynaklık eden, destan türünü karşılamak amacıyla “tool” ya da “tooju” terimi kullanılmaktadır. Kahramanlık destanlarına “maadrlıg tool” ya da “maadrlıg epos” denilmiştir. Tuva Türklerinin inanış ve düşünüş sistemini, gelenek ve göreneklerini, sosyal hayatını, geleceğe yönelik beklentilerini ve geçmişte vermiş olduğu mücadelelerini efsanevi ve kahramani bir hava içerisinde yansıtan kahramanlık destanları, çok zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Tuva Türklerinde, önemli bir yer tutmaktadır. Bu destanlar, geçmişten günümüze kadar "toolçu" adı verilen sanatkârlar tarafından aktarıla gelmiştir.

Tuva halk edebiyatında önemli yere sahip olan kahramanlık destanları, büyük ölçekli ve çok vakalıdır. Kahramanların davranışları abartılarak anlatılmış, eğitim ve çocuk terbiyesi için kahramanlık destanları araç olarak kullanılmıştır.

Tuva kahramanlık destanları kahramanın sevgili bulmak için yurttan ayrılışı, sevgili bulma amacından başka, yurda saldıran çeşitli düşmanlarla mücadele ve sadece kahramanın istilacı düşmanlara karşı mücadelesini konu edinmektedir. Bu mücadele pek çok motifle süslenerek nesilden nesile aktarılmıştır. En ilgi çekici motiflerinden olan şekil değiştirme Tuva destanlarında sıklıkla kullanılmıştır.

Tuva kahramanlık destanlarında şekil değiştirmeler genellikle kahramanın kendi isteği doğrultusunda gerçekleşir. Kahramanın şekli değişirken, özü aynı kalır yani değişim sadece şeklen gerçekleşir ve Kahraman daha sonra kendi öz şekline geri döner. Bu Kahramana lütfedilmiş ilahi kaynaklı bir meziyettir. Kahraman zor bir durumdan kurtulmak, birini kurtarmak ya da düşman merkezlerine tanınmadan kolayca girebilmek için kısmi şekil değiştirir. Şekil değiştirme kahraman tarafından gerçekleştirilebileceği gibi kahramana yardımcı ya da düşman insan, hayvan ve nesnelere de şekil değiştirebilmektedir. Tuva kahramanlık destanlarında, insanın başka bir insana, nesneye, hayvana dönüşümü; hayvanın başka bir hayvana veya nesneye dönüşümü; nesnenin insana, hayvana, başka bir nesneye dönüşümü gibi şekil değiştirmeler yer almaktadır.

Evrensel bir nitelik taşıyan ve Tuvalıların dilleri, kültürleri, edebiyatları ve tarihleri hakkında bizleri aydınlatan, Tuvalıların “maadrlıg tool” dedikleri kahramanlık destanlarının benliğimiz ve edebiyatımız açısından önemli bir yeri vardır. Asırlar boyunca Moğol kültürünün etkisinde kalan ve 20. yüzyılda da Rus asimilasyonuna uğramasına rağmen Tuva halkı kültürüne, diline sahip çıkmayı önemli ölçüde bilmiştir. Bugün Rusya Federasyonu içinde yer alan, Doğu Sibirya’ya yerleşmiş Tuvalar üzerinde yapılan araştırmalar son yıllarda ülkemizde gitgide artmaktadır. Bu araştırmalar, tarih, dil ve edebiyat alanlarında ürünlerini vermektedir. Tuva kahramanlık destanlarını da incelerken gördük ki yaşanan coğrafyalar, inanılan dinler, destan adları, kahramanların bazı özellikleri değişse de Türk dünyası destanlarının ortak özünü yitirmediği ve geçirdiği bu değişimlere göre kendini yeniden biçimlendirerek orta kökene dayandığı görülmüştür. Yüzyıllar boyunca varlığından bile haberdar olmadığımız veya unuttuğumuz aynı coğrafyayı paylaşmalı asırlar geçen, bu toplulukla ilgili yapılan araştırmalara daha önce hiç yapılmamış bir çalışmayla katkıda bulunabildikse ne mutlu bize.

KAYNAKÇA

- Akıncı, R. E. (2009). *Batı Moğolistan Tsengel Tuvaları'nda Şamanizm, Şaman Olma ve Kozmoloji İlişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yeditepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arçın, S. M. (2014). *Tuva Destanları II, Haan Tögüldür*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (1997). *Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri. Yeni Türkiye*. (Türk Dünyası Özel Sayısı), 16, 1562-1563.
- Arıkoğlu E., Borbanay, B. (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: TDK yayınları.
- Aslan, N. (2004). Şekil Değişirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine. *Millî Folklor*, 64, 37.
- Aslan, N. (2002). *Türk Halk Anlatılarında Toleranslı Tipler Ve Kıyafet Değişirme Motifi Üzerine*. Kayseri Yöresi Kültür Sanat , Edebiyat Şöleni Bildirisi.
- Aydemir, İ. A. (2009). Altay Tuvaları - *Altaylarda Unutulmuş Bir Türk Halkı*. Bilig, 48, 4.
- Bakırcı, N. (2010). *Köroğlu Destanlarında Köroğlu ve Binitinin Kıyafet (şekil) Değişirmesi*. Turkish Studies, 5(4), 4
- Bapaeva, J.M. (2013). *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Samanlığı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 163
- Bekki, S. (2001). *Altay-Türk Destanı Maaday-Kara (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bekki, S. (2007). *Maaday-Kara Destanı*. Elazığ: ManasYayınları.
- Bekki, S. (2009). *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler*. Ankara: Öncü Kitap.
- Boratav, P. N. (1973). *100 soruda Türk Folkloru*, (İnanışlar. Töre ve törenler. Oyunlar). İstanbul: Gerçek yayınevi.
- Boyunağa, Y. (1975). *Türk İslam Sentezi*. Ankara: Yağmur yayınları.
- Buluç, S. (1970). *Şaman*. İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 318.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Halk Bilimi Kuramına Giriş ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ yayınları.
- Destan. (1995). (Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedi içinde). İstanbul: Milliyet Gazetecilik.
- Dorson, R. M. (1977). *Folklor'un Babası 'Stith Thompson'*, Çev. Nebi Özdemir, M. Öcal Oğuz vd (ed), Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi, (1.b , s.8), Ankara: Milli Folklor Yayınları.
- Ekici, M. (2014). *Kuramlar ve Yöntemler*. M. Ö. Oğuz (Ed.) Türk Halk Edebiyatı El Kitabı(11. b.), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elmalı, M. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz*. Acta Turcica, 4(2), 2-3.
- Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Şekil Değişme Motifi*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ergun, M., Aça, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ.
- Fridman, Eva J. N.(Çev. Müfit Balabanlılar), (2003), *Tuva Şamanizmi*, Türkler, Türk Dünyası, 180-188.
- Gedikli, O.(2013). *Tuva Özerk Türk Cumhuriyeti*. Türk Dünyası, 82, 36.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2017). *Şekil Değiştirme Motifli Efsanelerde Lanet*. Ekev Akademi Dergisi, 69, 103.
- Küçük yıldız, A. Satrançta Don Değiştirme (Kabulgan): https://www.academia.edu/9860123/SATRAN%C3%87_VE_DON_DE%C4%9E%C4%B0%C5%9ET%C4%B0RME_KABULGAN_
- Ocak, A. Y. (2005). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Baskı, 205.
- Ögel, B. (1998). *Türk Mitolojisi I*.(Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), Ankara: TTK Yayınları. 37.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Somuncuoğlu, A. (2002). *Tuva (Tıva) Cumhuriyeti*, Türkler Ansiklopedisi içinde (s. 135-160). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Somuncuoğlu, A. (2002b) *Altay Cumhuriyeti*, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 164-165.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TDK Türkçe Sözlük1, TTK Basımevi, Ankara, 1998, 238
- Tosun, İ.(2015). *Etnopedagoji Açısından Monguş Kenin-Lopsan'ın Tıva Çançıl Adlı Eseri*. Turkish Studies, 10/8, 2029-2035
- Türkan, K. (2008). *Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değiştirmesi Arasındaki Benzerlikler*. Türkbilgi, 15,150.
- Yitik, A. İ. “*Tenâsüh*. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, 445.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Göksal METİN
Doğum Yeri ve Yılı : Kırşehir / 1980
Yabancı Dili : İngilizce
E-posta : goksalmetin@hotmail.com

Eğitim Durumu

Lisans: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın, 1998-2002.

Tezsiz Yüksek Lisans: Başkent Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2002-2003.

Tezli Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2015-2018.